

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Кабиш Оксана Олександрівна

УДК 811.161.2'37

**ЗМІНИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ
МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ**

10.02.01 – українська мова

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник

Шевчук Світлана Володимирівна,

кандидат філологічних наук, професор

Київ – 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ	13
1.1. Лексичне значення слова в системі наукових досліджень	13
1.2. Компонентний склад лексичного значення слова.....	19
1.3. Типи лексичних значень слів	24
1.4. Семантична структура слова.....	27
1.5. Вплив лінгвістичних і соціолінгвістичних чинників на зміни в лексичному складі сучасної української мови.....	33
1.6. Типи семантичних модифікацій.....	37
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	42
2.1. Поняття маркованої лексики.....	42
2.2. Критерії класифікації слів, диференційованих у вживанні.....	46
2.3. Стилiстично маркована лексика сучасної української мови.....	50
2.3.1. Класифікація та склад функціонально маркованих лексичних одиниць	50
2.3.2. Конотативно маркована лексика української мови	60
2.4. Територіально, хронологічно та соціально маркована лексика.....	68
Висновки до розділу 2.....	72
РОЗДІЛ 3. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В МАРКОВАНІЙ ЛЕКСИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	76
3.1. Актуалізація та пасивізація окремих груп слів, обмежених у вживанні.....	76
3.2. Зміни денотативно-конотативного статусу маркованих лексичних одиниць.....	91

3.3. Ускладнення семантичної структури маркованих слів.....	109
3.3.1. Особливості ускладнення семантики різних груп стилістично маркованих слів.....	111
3.3.1.1. Розширення значеннєвої структури функціонально маркованих номенів.....	111
3.3.1.2. Нарощення семантичної структури конотативно маркованих лексичних одиниць	145
3.3.1.3. Розвиток неосемантів у семантичних структурах хронологічно маркованих лексем.....	153
3.3.1.4. Ускладнення семантики територіально маркованих слів.....	167
3.4. Спрощення семантичної структури маркованих лексем	172
3.5. Процеси утворення та зникнення омонімії в маркованих словах, що належать до різних груп.....	179
3.6. Модифікації значення маркованих номенів через субституцію.....	186
3.7. Особливості семантичного розвитку соціально маркованих лексичних одиниць.....	189
Висновки до розділу 3.....	195
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	207
СПИСОК ДОВІДНИКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	232
ДОДАТОК (Класифікація маркованої лексики сучасної української мови)	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВТССУМ-2001** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
- ВТССУМ-2005** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
- КСЖЛУМ** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
- РУС-24-33** – Російсько-український словник. – Т. 1 – 3. – К., 1924 – 1933.
- СГ** – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1 – 4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1997.
- СІС-85** – Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
- СІС-2000-МШ** – Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
- СІС-2000-П** – Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
- ССУМ** – Словник синонімів української мови: Т. 1 – 2. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.
- СУЖ** – Ставицька Л. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
- СУМ** – Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1 – 11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- БТСРЯ-98** – Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.
- ТСРЯ-98** – Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Г.Н. Складерской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с.

ВСТУП

Мова, як відомо, є однією з форм духовної культури народу, безпосереднім виразником його ментальності. Акумулюючи досвід суспільства, забезпечуючи зв'язок між поколіннями та зберігаючи багатотисялітню пам'ять народу, вона водночас перебуває в постійному русі, змінюється в просторі й часі, реагуючи на всі зрушення в соціумі й мовній свідомості її носіїв. Найбільш чутливим до модифікацій є лексико-семантичний рівень, на якому позначається дія інтеграційних, глобалізаційних процесів у суспільному житті. З огляду на це проблема лексико-семантичних процесів та семантичної структури слова постійно перебуває в колі інтересів багатьох науковців. Вивченням проблем лексичної семантики в різний час займалися такі лінгвісти, як О. Потебня [178], Г. Пауль [171], С. Ульман [250; 291 – 292], Є. Найда [162], В. Виноградов [40], Л. Васильєв [30 – 31], В. Звегінцев [91 – 93], Й. Стернін [212 – 214], О. Смирницький [202], Д. Шмельов [274 – 277], Г. Уфимцева [251 – 255], Ю. Апресян [3 – 5], Ю. Караулов [101], Л. Новиков [165], Е. Кузнецова [130] та ін.

В українському мовознавстві дослідженню лексичного значення, історичних змін у словниковому складі, семантичних зв'язків між словами присвятили свої праці Л. Булаховський [26–27], В. Ващенко [34], В. Русанівський [184 – 186], Л. Лисиченко [140 – 141], О. Тараненко [235 – 236; 240], М. Кочерган [118 – 122], К. Ленець [136 – 138] та ін.

Постійний і безперервний розвиток лексичного складу мови, його кількісні та якісні зміни (актуалізація й пасивізація, неологізація й архаїзація, з'ява й зникнення слів та окремих значень) особливо активізуються в періоди докорінних змін у суспільстві. В українській мові ці процеси активно відбувалися як на початку, так і в кінці ХХ століття, продовжуються модифікації національного лексикону й нині, адже лексико-семантична система зазнала впливу екстралінгвальних чинників – перетворень у соціально-політичному, економічному, науково-технічному, культурному житті

суспільства; відбулася зміна масової свідомості й переоцінювання попередньої історії. Переорієнтація суспільної свідомості, звільнення від ідеологічних штампів і нашарувань, піднесення соціального престижу української мови сприяли розширенню її комунікативних функцій та актуалізували нові тенденції мовного розвитку. Унаслідок цих процесів відбувається стилістичне й семантичне переосмислення багатьох груп лексичних одиниць, які з різних причин перебували на периферії функціонування. Українська мова відроджує слова, що силоміць були вилучені з мовного вжитку, оскільки вони репрезентували природний національний образ нашої мови на всіх її структурних рівнях, та усуває з обігу штучно нав'язані, невластиві українській мові лексичні одиниці.

Останнім часом дослідження проблем функціонування різних груп лексики посідає чільне місце в українському мовознавстві. Помітно зростає кількість публікацій із проблем лексичної семантики, що стали випробуванням нових концепцій і наукових пошуків. Вивчаються якісні зміни в лексико-семантичній системі сучасної української мови, зокрема явища семантичної деривації (В. Жайворонок [86 – 87], І. Самойлова [188 – 189], Т. Бевз [16 – 17], Д. Мазурик [147 – 150] та ін.), актуалізація та пасивізація лексики (О. Стишов [216; 218 – 219], Л.Струганець [220; 222] та ін.), ревіталізація, або відродження слів, які перебували на периферії лексико-семантичної системи (Л. Мацько [154], О. Муромцева [159], М. Дудик [74]), внутрішньомовні й позамовні чинники, що детермінують мовні зміни (С.Семчинський [193]).

Актуальність дослідження. Сучасні тенденції до відтворення лексики української мови відповідно до літературних норм, інтелектуалізація й демократизація суспільного життя зумовили активне вживання різних груп маркованої лексики, актуалізація яких на сучасному етапі – цілком закономірне явище, адже процеси відродження мови вимагають нових лексичних засобів, а також переоцінювання й відтворення вже наявних у мові слів. Саме в групах маркованих лексем унаслідок семантичного й стилістичного переосмислення відбуваються активні міграції лексичних одиниць від периферії до ядра, і

навпаки – від ядра до периферії лексичної системи, за рахунок маркованих слів збагачується національний лексикон.

Проте, незважаючи на актуальність цієї проблеми, і дотепер відсутні наукові праці, які б достатньо повно висвітлювали ці процеси, а предметом вивчення стали не окремі групи слів, обмежених у вживанні (О. Тараненко [238], Л. Ставицька [208 – 210], Р. Бесага [20], Г. Гайдученко [45], Б. Коваленко [105], Н. Пуряєва [179 – 180], В. Товстенко [248], Н. Шовгун [279] та ін.), а маркована лексика загалом. Зокрема існує нагальна потреба системного аналізу стилістичних і семантичних модифікацій маркованих лексем та визначення тенденцій у зміні їх функціонування шляхом зіставлення загальномовних лексикографічних праць української мови ХХ – початку ХХІ століття.

Актуальність обраної теми зумовлена ще й тим, що в сучасному мовознавстві чітко не визначено поняття „маркована лексика”, що можна пояснити різноплановістю підходів до її тлумачення в мовознавчих дослідженнях, непорядкованістю стилістичних позначень у словниках, відмінностями у виділенні тих чи інших груп маркованих слів, їх ієрархії та складу. Це зумовлено більш швидкими, у порівнянні з іншими (граматичними, орфографічними, фонетичними), змінами стилістичних норм, оскільки стилістична норма – нестабільне, константно змінне явище, що знаходиться під впливом екстра- та інтралінгвальних чинників і у зв'язку з цим потребує постійної обсервації та фіксації [265, с. 2].

Цим викликана потреба теоретично осмислити, доповнити й узагальнити наявні рекомендації щодо стилістичної кваліфікації лексичних одиниць та належності їх до певних груп маркованих слів, а також простежити й дослідити зміни в їх семантичній структурі та функціонуванні. Дослідження шарів лексики, обмеженої з певних причин у вживанні, дасть змогу виявити шляхи лексико-семантичного збагачення української мови, визначити тенденції еволюції лексики, простежити її семантичне наповнення за різних умов функціонування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблемі кафедри культури української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Українська мова в процесі національно-культурного відродження”. Тему дисертації затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 28 вересня 2000 р.) та узгоджено бюро Наукової ради „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 1 від 31 жовтня 2000 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає в системному аналізі змін у семантичній структурі й функціонуванні маркованої лексики на основі зіставлення реєстрів найважливіших загальномовних лексикографічних праць української мови ХХ – початку ХХІ століття із застосуванням актуальних понять і методів сучасної лінгвістики.

Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання низки конкретних **завдань**:

- з'ясувати зміст поняття „маркована лексика”;
- визначити чинники, що зумовлюють вживання маркованих слів у мовленні;
- скласифікувати марковану лексику й визначити її функціональні параметри;
- встановити мовні й позамовні чинники, які впливають на мовну еволюцію, детермінують якісні зміни в семантичній структурі маркованих лексем та лексики української мови в цілому;
- висвітлити явища актуалізації, пасивізації та денотативно-конотативної переорієнтації окремих груп маркованих номенів;
- проаналізувати модифікації, що відбуваються в семантичних структурах досліджуваних груп слів;
- з'ясувати напрями змін функціонування та стилістичної транспозиції маркованих лексичних одиниць, виявити зміни їх стилістичних характеристик у нормативних словниках української мови.

Об'єктом дослідження стали марковані лексичні одиниці, вилучені шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови в 11-ти томах (К.: Наук. думка, 1970 – 1980) та інших словників української мови, що виходили друком упродовж ХХ – початку ХХІ століття. Для визначення маркованих слів за основу взято репрезентацію лексем у СУМі, оскільки в ньому найповніше представлено стилістичну характеристику й подано семантизацію лексичних одиниць, що дає змогу виокремити марковані номени з-поміж інших слів і простежити зміни їхнього стилістичного статусу, функціонування та семантичного наповнення. Маркованими вважали лексичні одиниці, подані з відповідними стилістичними ремарками й коментарями, а також лексеми, сферу функціонування та конотативне забарвлення яких розкрито в тлумаченнях і цитатах-ілюстраціях.

Картотека дослідження становить 3000 карток.

Предмет дослідження – семантичні й стилістичні процеси, що відбуваються в маркованій лексиці української мови, актуалізована, пасивізована та переорієнтована маркована лексика.

Джерела фактичного матеріалу. Для встановлення семантичних та стилістичних модифікацій маркованих лексичних одиниць послуговувалися такими лексикографічними працями: Словником української мови: В 11 тт. (К.: Наукова думка, 1970 – 1980); Великим тлумачним словником сучасної української мови (К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001); Великим тлумачним словником сучасної української мови (з дод. і допов.) (К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005); Словарем української мови за редакцією Бориса Грінченка: У 4-х тт. (К.: Довіра – Рідна мова, 1996); Словником іншомовних слів за редакцією О.С. Мельничука (К.: Головна редакція УРЕ, 1985); Словником іншомовних слів С.М. Морозова й Л.М. Шкарапути (К.: Наук. думка, 2000); Словником іншомовних слів за редакцією Л.О. Пустовіт (К.: Довіра, 2000); Коротким словником жаргонної лексики української мови Л. Ставицької (К.: Критика, 2003) та ін.

В окремих випадках враховували мовну практику суспільства, оскільки, як відомо, типовим недоліком будь-якого словника є певне відставання у фіксуванні сучасного мовного стану, словникові статті та стилістичні ремарки не завжди повністю відображають динаміку семантичного та стилістичного потенціалу слова.

Методи і прийоми аналізу. Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи й прийоми дослідження: описовий метод, діяхронно-зіставний, метод компонентного аналізу, прийоми класифікації та систематизації лексичного матеріалу. Названі методи й прийоми послідовно залучалися під час зіставлення словникових статей реєстрів різних лексикографічних праць за окремими чи кількома параметрами, для встановлення типології змін семантичної структури маркованого слова, напрямів змін його стилістичного статусу та функціонування.

Наукова новизна полягає в тому, що в дисертаційному дослідженні вперше ґрунтовно, максимально повно описано марковану лексику: подано її визначення, здійснено функціонально-стилістичну класифікацію, з'ясовано функціональні параметри маркованих слів. Досліджено й проаналізовано зміни, які відбуваються в семантичній структурі та функціонуванні окремих груп маркованих лексем, обґрунтовано внутрішньомовні й позамовні чинники, що визначають ці модифікації та впливають на активізацію, переорієнтацію, пасивізацію лексики, перегруповування словника національної мови.

Теоретичне значення. Дисертаційна робота сприяє розв'язанню теоретичних питань лексикології, стилістики, семасіології й культури української мови, систематизації термінологічного апарату розділів українського мовознавства, розвиває вчення про семантичну структуру слова положеннями, які репрезентують сучасні погляди на структурування семантики повнозначного слова. Запропонована методологія досліджень семантичних та стилістичних процесів на основі кодифікаційних праць, на наш погляд, є перспективною для подальших ґрунтовних лексикографічних студій.

Практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки підручників і посібників з лексикології й стилістики сучасної української літературної мови для вищої школи, а також для створення спеціальної наукової літератури. Розкриття через тлумачення основних значень і відтінків значень й опис функціонування маркованих слів може використовуватися в лексикографічній практиці під час укладання словників різних типів.

Апробація роботи. Окремі розділи й усю дисертацію обговорено на засіданнях кафедри культури української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні результати дослідження висвітлено у доповідях на звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, наукових семінарах кафедри культури української мови (2001 – 2007 рр.), на Всеукраїнській науковій конференції „Сучасні тенденції розвитку слов’янських мов” (присвяченій пам’яті М.М. Пилинського) (Київ, 18 – 19 грудня 2002 р.), на Міжнародному конгресі „Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” (Київ, 20 – 21 жовтня 2005 р.), на ІХ Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 26 – 28 вересня 2006 р.), на ІІ Всеукраїнській науковій конференції „Сучасні орієнтири філологічної науки” (Херсон, 17 – 18 травня 2007 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень та дидактичні особливості викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі” (Львів, 31 травня – 1 червня 2007р.).

Матеріали дисертаційного дослідження було використано під час викладання української мови студентам Педагогічного коледжу при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 51 від 28.03.2007), студентам Київського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 19.04.2007), учням спеціалізованої школи № 214 м. Києва (довідка про впровадження № 42 від 27.03.2007).

Публікації. Зміст роботи викладено у 8 одноосібних публікаціях, з них 7 надруковано у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної й довідникової літератури (314 найменувань) та додатка. Обсяг основного змісту дисертації – 206 с., загальний обсяг роботи – 234 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Лексичне значення слова в системі наукових досліджень

Вивчення лексичної семантики передбачає зіставлення лексичних значень слів, тому вважаємо за потрібне визначити, з якого розуміння поняття „значення слова” будемо виходити.

Проблема лексичного значення – це проблема зв’язку мови, мислення й навколишньої дійсності, і тому вона найскладніша в сучасному мовознавстві [255, с. 60]. Розв’язується ця проблема по-різному, залежно від загального рівня лінгвістичної науки та індивідуальних поглядів дослідників, які зазвичай належать до певних мовознавчих течій та напрямів, хоча терміни „значення”, „значення слова”, „лексичне значення слова” навіть представники одного напрямку, однієї лінгвістичної школи розуміють неоднаково.

У багатьох випадках дослідники взагалі уникають питання про сутність значення слова, вживаючи цей термін як давно зрозумілий і визначений. На підтвердження існування такої думки в певних колах мовознавців, В. Мюс писав: „Ми не знаємо що таке значення, але ми знаємо, що воно є, існує. Ми не можемо дати йому жодного визначення. Проте всі мовознавці мають на увазі наявність значення й працюють із ним. Оскільки інакше навіщо б існувала мова, якщо не для передачі значень” [цит. за 141, с. 8].

Більшість лінгвістів, і навіть ті, що відмовляються від розкриття поняття „значення слова”, визнають не тільки двосторонність мовного знака, якому властиве звучання й значення, але й погоджуються з думкою про важливу роль значення слова у відображенні об’єктивної дійсності.

Узагальнюючи наявні теорії лексичного значення, що були запропоновані вченими різних напрямів та підходів, Й. Стернін виділяє три основні групи визначень значення: реляційні, функціональні та субстанціональні [212, с. 25-26].

Прихильники реляційного підходу до значення визначають його як відношення знака до предмета; відношення знака до поняття або уявлення; відношення свідомості до знака; історично зумовлений зв'язок між зоровою і слуховою оболонкою слова й образом предмета, що воно називає; відношення слова до відображення дійсності. Найбільш поширене серед мовознавців цього напряму розуміння значення слова як відношення знака до предмета. Денотативний підхід до природи цього явища, тобто визначення значення як відношення знака до денотата, характеризує напрям, біля витоків якого стоять Ч. Огден та І. Річардс. Є підстави погодитися з Й. Стерніним, що реляційна концепція значення слова не розкриває його природи, а лише вказує на характер відношення компонентів знакової ситуації в процесі розвитку, залишаючи осторонь сутність значення [212, с. 27].

Новий підхід до значення як відношення між поняттям і символом, що його позначає, або як відношення слова-знака до інших слів на парадигматичній чи синтагматичній осі поширився в мовознавстві під впливом ідей Ф. де Соссюра, а також філософії семантичного позитивізму, що була представлена в працях Л. Вітгенштейна, Р. Карнапа, Б. Рассела та інших дослідників. Наслідуючи Ф. де Соссюра, С. Ульман розглядає слово як двосторонню одиницю, що складається із звукового комплексу та змісту. За переконанням ученого, значення є психічною сутністю, а не предметом дійсності й відповідно до цього визначає його як взаємне відношення між іменем і смислом, яке дозволяє їм викликати один одного у свідомості [291, с. 70]. Таке визначення С. Ульман назвав „функціональним”.

До функціональних визначень можна віднести й „операціональне” розуміння значення, запропоноване основоположником і головним теоретиком американської дискриптивної лінгвістики Л. Блумфільдом та іншими представниками американського біхейвіоризму, які тлумачать значення як реакцію або сукупність операцій, пов'язаних з породженням і сприйняттям знака. Різновидом цієї концепції є точка зору на значення як на відношення слова (знака) до соціальної культури або типових контекстів ситуації [162].

Представники субстанціонального напрямку в мовознавстві розглядають значення як ідеальну сутність, ідеальну субстанцію („уявлення”, „думка”, „поняття”, „образ”, „психічний феномен”, який є однією із сторін двостороннього за своєю природою лінгвістичного знака). Субстанціональне розуміння значення виходить з того, що значення – це явище, яке можна розкласти на складові частини й описати як сукупність ознак. У першу чергу сюди належить розуміння значення як результату відображення дійсності, закріпленого за певним звучанням.

Субстанціональне розуміння значення представлено, головним чином, традиційною семасіологією. Оскільки питання сутності значення слова в минулому столітті й частково в нинішньому знаходилося на периферії науки (науковців більше цікавило питання про причини семантичних змін, які відбувалися в лексиці), то для першого етапу розвитку семасіології були характерні логіцистичні та психологічні концепції значення. У результаті ототожнення або надмірного зближення явищ мови й мислення в лінгвістиці з'явилося одне з найдавніших визначень сутності лексичного значення слова, згідно з яким значення слова дорівнює поняттю, яке воно виражає, або значення визначається як відношення між словом і поняттям. Проте, ототожнюючи лексичне значення з поняттям, слід мати на увазі, що нівелюється зв'язок поняття і значення слова з позамовною дійсністю, яка в них нерідко по-різному виражається, а також визнається несуттєвою відмінність у змісті поняття і значення слова; знімається питання про своєрідність мови як засобу спілкування й формування та вираження думок, про специфіку окремих мов [141, с. 9].

У ХІХ столітті в лінгвістиці сформувався ще один напрям – психологізм. Представники цього напрямку намагалися розкрити лексичне значення через уявлення як еквівалент значення, не враховуючи узагальнювальної ролі слова та відмінностей між мовою і мовленням. Так, німецький лінгвіст Г. Пауль розрізняв „узуальне” й „оказіональне” значення, розуміючи під узуальним

значенням „усю сукупність уявлень, які складають для члена цієї єдності зміст певного слова” [171, с. 94].

Проти цієї концепції виступила Л. Лисиченко, яка вважала, що таке тлумачення лексичного значення є однобічним, бо не враховує зв'язків значення слова з явищами, а також його внутрішньомовних характеристик, що відіграють велику роль у формуванні значення [141, с. 9].

Підхід до значення як до інтелектуально-емоційної, психічної сутності був схарактеризований у працях О. Смирницького. Учений вбачав у значенні слова „відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості..., що входять у структуру слова як внутрішня його сторона, відносно до якої звучання слова виступає матеріальною оболонкою, необхідною не тільки для вираження значення і повідомлення його іншим особам, але й для самої її появи, формування і розвитку” [202, с. 152]. У різних виглядах таке розуміння значення слова поширилося в українському та російському мовознавстві. Так, наприклад, для І. Арнольд значення – це засіб реалізації поняття, емоції або відношення засобами мовної системи; оскільки в понятті відображається реальна дійсність, значення слова співвіднесено з позамовною дійсністю [8, с. 102 – 103].

Визнаючи відображувальний характер значення О. Леонтьєв та інші психолінгвісти та психологи вказують на його процесуальний характер: „Значення як психологічний феномен є не річ, а процес, не система чи сукупність речей, а динамічна ієрархія процесів” [139, с. 8].

Л. Булаховський зазначав, що „значення ... це той зміст, який виявляється по відношенню до дійсності, заявляє про своє реальне існування наявністю в основному однакового розуміння в того, хто вимовляє слово, і в того, хто його чує” [26, с. 12]. На думку О. Калініна, значення слова – це „співвіднесеність, зв'язок із певними явищами дійсності” [97, с. 16].

Як слушно зауважує Л. Лисиченко, таке визначення недостатнє, бо значення слова в ньому узагальнене й утворюється внаслідок абстрагування від рис конкретних предметів, явищ, їх груп; предметна віднесеність є тільки

певним компонентом значення, який не дорівнює всьому змістові значення, а виходить на перший план у мовленні [141, с. 10].

Г. Уфімцева, заперечуючи визначення значення тільки через предметну віднесеність, наголошувала, що усвідомлення лексичного значення слова виключно за референтом, без урахування системних зв'язків слів і конкретних умов їх семантичного поширення в мовленні, фактично виключає можливість знакового підходу до слова, до його дослідження в системі мови [253, с. 36].

Значну увагу розв'язанню проблеми значення слова приділив у своїх роботах В. Звєгінцев [91–93]. Йому належить перша в російському мовознавстві спроба визначити значення у власне лінгвістичному плані, тобто через його дистрибутивні зв'язки. Учений уважав, що поширені визначення значення слова не можуть задовольнити дослідників, оскільки в них „значення слова виноситься за межі мови, перетворюється в позамовний факт і тому, звичайно, встановлюється нелінгвістичними методами й термінами” [91, с. 122 – 123] і пропонував визначати значення слова з власне лінгвістичного погляду, тобто через його потенційно можливі сполучення з іншими словами, які складають так звану лексичну валентність слова. За його переконанням, сукупність таких можливих сполучень слова фактично й зумовлює наявність лексичного значення як явища чи факту системи мови, що існує об'єктивно. Саме ж лінгвістичне визначення значення слова в розумінні В. Звєгінцева набуло вигляду: „Значення слова – це сукупність його лексико-семантичних варіантів” [91, с. 126].

З критикою такого одностороннього визначення значення слова виступив Д. Шмельов. Учений наголошував, що сполучуваність слова – це не саме визначення, а лише найважливіший його показник. „Якби ми спробували визначити лексичне значення слова в межах „власне лінгвістичних категорій”, то, взагалі, опинилися б перед „рівнянням з усіма невідомими”, тому що визначаючи значення одного слова з його можливих сполучень з іншими словами, ми й значення цих інших слів повинні були б визначати їх можливими сполученнями із ще якимись словами і т. ін., тобто визначати одні величини

іншими, ще не визначеними величинами” [276, с. 56]. „Значення слова, – пише Д. Шмельов, – виступає як діалектична єдність мовного й позамовного змісту. Будучи закріпленим за певним звуковим комплексом, воно разом з ним утворює слово, що є одиницею мови і в якості такої зв’язане фонетично, граматично й семантично з іншими словами. Будучи відображенням якихось явищ позамовної дійсності (в тому числі, звичайно, й психічного життя людини), воно включає в себе поняття про ці явища, які й представляють його внутрішній стрижень” [276, с. 59].

Деякі вчені (Й. Стернін, Г. Уфімцева) взагалі намагаються об’єднати розглянуті концепції значення, включаючи до поняття значення й відношення слова до предмета, і відношення слова до поняття, і відношення слова до інших одиниць у системі мови.

Погоджуємося з більшістю дослідників, що із розглянутих теорій значення слова, найповніше розкриває його сутність субстанціональна теорія, оскільки „будь-яка конкретизація відношень слова до предмета чи поняття обов’язково приводить до необхідності формулювати (або осмислювати) ті ознаки предмета, які лежать в основі його відношень, а отже, й в основі значення як більш чи менш абстрактної моделі, образу предмета...” [30, с. 71 – 72].

Узагальнюючи сказане, під значенням слова розуміємо відображення предмета, явища чи відношення у свідомості, що входить у структуру як внутрішня його сторона. Це відношення є суб’єктивним, тому що здійснюється кожним окремим суб’єктом і належить цьому суб’єкту, але одночасно воно є об’єктивним, бо детерміноване предметами реальної дійсності, яка є спільною для всіх суб’єктів мовного спілкування і до певної міри постійною. Лексичне значення – системне явище, тому що співвідноситься своїми сторонами із загальною думкою про предмет (поняття), з наочно-чуттєвим образом предмета (уявлення) і схемою відношень між предметами (денотативні моделі) [4, с. 57 – 58].

1.2. Компонентний склад лексичного значення слова

У сучасній лінгвістиці лексичне значення слова розглядається як багатокомпонентне явище, що складається з низки взаємозумовлених внутрішньомовних і позамовних елементів.

Для позначення складників лексичного значення в науковій літературі вживаються такі терміни: „*типи інформації*”, „*компоненти значення*”, „*аспекти значення*”, „*параметри значення*” та ін. Оскільки лінгвісти мають на увазі окремі частини значення, то термін „*компоненти значення*”, на нашу думку, є найбільш вдалим і точним; під цим терміном розуміємо окремі елементи, представлені всередині значення в неподільній єдності й відокремлені в процесі аналізу на основі тих чи інших опозицій знаків для більш глибокого проникнення в його структуру.

На сучасне розуміння значення слова як „складного об’єкта, що складається із декількох простих” вплинули думки О. Потебні про „найближче” й „подальше” значення. У праці „Із записок з російської граматики” учений писав, що „під значенням слова взагалі розуміють дві різні речі, з яких одну, що належить компетенції мовознавства, назвемо найближчим, іншу, що становить предмет інших наук, – подальшим значенням слова” [178, с. 19].

І. Арнольд виділяє два основних компоненти лексичного значення: денотативний і конотативний. Дослідниця стверджує, що лексичне значення кожного лексико-семантичного варіанта є складною єдністю, тому його компоненти зручно розглядати, поділяючи мовленнєву інформації на інформацію, не пов’язану з актом комунікації (обов’язкову), та інформацію, пов’язану з умовами й учасниками комунікації (факультативну). Інформації, не пов’язаній з актом комунікації, на думку вченої, відповідає денотативне значення, що називає поняття. Саме через поняття денотативне значення співвідноситься з позамовною дійсністю. Інформації, пов’язаній з умовами й учасниками спілкування, відповідає конотація, до якої дослідниця відносить емоційний, оцінний, експресивний та стилістичний компоненти значення. Ці

компоненти можуть виступати разом, у різних комбінаціях або їх узагалі може й не бути [8, с. 105 – 106].

На думку Е. Кузнецової, лексичне значення слова складається з понятійного компонента (денотативного, сигніфікативного), який є основою лексичного значення; емпіричного компонента – найбільш рухливої й індивідуальної частини значення слова, що відображає наочно-чуттєвий образ денотата; мотивованої ознаки („внутрішньої форми”), яку мають тільки похідні слова, мотивовані словами, від яких їх утворено; конотативного компонента, що складається з ряду характеристик емоційного, оцінного й власне стилістичного характеру [130, с. 21 – 27].

Замість широко вживаних у лінгвістиці термінів „денотативне”, „сигніфікативне”, „прагматичне” й „структурне” значення, Б. Городецький пропонує використовувати терміни „денотативний”, „сигніфікативний”, „експресивний” і „синтаксичний” шари семантичної одиниці. Під денотативною одиницею дослідник розуміє „сегмент інформації про зовнішній світ”, під сигніфікативною – „сегмент інформації про світ понять”, під експресивною – „сегмент інформації про умови мовленнєвого спілкування”, під синтаксичною – „сегмент інформації про будову мовленнєвих повідомлень” [64].

Л. Лисиченко вказує на наявність у лексичному значенні слова предметно-понятійної віднесеності. „У працях з лексичної семантики, – пише дослідниця, – нерідко використовуються терміни денотативне й сигніфікативне значення. Однак це неправомірно, бо лексичне значення єдине, тому денотат і сигніфікат варто розглядати як компоненти значення, а не окремі значення. Оскільки ці два компоненти – предметний (денотативний) і понятійний (сигніфікативний) тісно пов’язані між собою, то варто говорити про єдиний предметно-понятійний компонент” [141, с. 14]. Крім предметно-понятійної віднесеності, вона виділяє такі компоненти лексичного значення, як емоційно-експресивне забарвлення, стилістичну характеристику, валентність (властивість сполучатися з іншими словами) та словотвотвірні зв’язки слова [141, с. 13–17].

Отже, лексичне значення, як і будь-який інший тип мовного значення, є формою узагальненого відображення дійсності, що конкретизується в окремих мовленнєвих актах, і є комплексним поєднанням предметної віднесеності слова (номінативне значення), понятійної співвіднесеності (сигніфікативне значення), що становлять власне семантичний аспект; його парадигматичних характеристик (значущість, яка зумовлюється місцем певного слова в системі інших семантично пов'язаних з ним слів, а також протиставленням іншим словам) та синтагматичних властивостей (валентність, розширення значення), що становлять синтаксичний аспект; прагматичних характеристик (вираження різних емоційно-експресивних конотацій слова, тобто емоційного ставлення мовців до позначуваного), які репрезентують прагматичний, стилістичний аспект; емпіричного компонента та фонових характеристик слова [41, с. 5].

Компоненти лексичного значення слова, крім конотативного, описано досить ґрунтовно й не підлягають суттєвому дослідженню. Конотативному компоненту теж присвячено низку досліджень, особливо наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття [22; 23; 24 – 25; 52 – 57; 58 – 59; 60 – 61; 65; 108; 196; 242; 244] та ін., однак проблему конотації й нині однозначно не витлумачено.

Сам термін „*конотація*” (від лат. *connotate*: (*con*)...– префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *notation* – позначення) почав уживатися в ХІХ ст., його виникнення пов'язують з іменем англійського вченого-логіка Дж.Ст. Мілля, який антитезу „екстенція – інтенція” перейменував на „денотація – конотація” [25, с. 211].

Як мовознавчий термін „*конотація*” вперше функціонує в працях К. Ердмана; дослідник не відмежовує конотацію від значення слова й зазначає, що додатковий зміст (*Nebensinn*) і почуттєва цінність (*Gefühlswert*), інакше – конотація, належать до значення слова такою ж мірою, як і той поняттєвий зміст, що це слово виражає [282, с.103 – 107].

На сучасному етапі більшістю дослідників конотація тлумачиться також як елемент семантичної структури слова, проте неоднаково визначається її місце в цій структурі: від другорядності, малозначущості порівняно з денотацією (О. Сапожникова [192], К. Долінін [72], М. Лебедев [132], О. Григор'єва [65] та ін.) до формування цілого вчення про конотативний макрокомпонент у значенні слова (Н. Бойко [24], Н. Сердобінцев [197], З. Попова, Й. Стернин [177], Е. Кузнецова [130], В. Телія [242], Л. Васильєв [30], Т. Богорад [23], Fleischer W., Michel G., Starke G. [284], Л. Захарова [90], О. Добриднева [71], О. Голод [60] та ін.

М. Кожина вводить термін „стилістична конотація”, під яким розуміє „додаткові до вираження предметно-логічного й граматичного значень експресивні чи функціональні властивості (компоненти значень), які обмежують можливості вживання цієї одиниці певними сферами й умовами спілкування і тим самим несуть стилістичну інформацію” [109, с. 34]

Л. Мацько конотацією називає „те додаткове, супровідне, але суттєве значення (барва), що постійно повертає нас з абстракцій мови до конкретного життя” [155, с. 192]. Дослідниця зазначає, що у широкому розумінні „конотація є власне конотативною інформацією, паралельною й додатковою до денотативно-десигнативної (предметно-понятійної), яка надає мовній одиниці можливість виконувати експресивну функцію.... У вузькому розумінні конотація – це такий компонент значення лексеми, який дає можливість використовувати її для вторинної номінації. Він виникає на асоціативно-образних уявленнях і ніби заступає пряме об'єктивне значення, в результаті чого постають тропи і фігури...” [155, с. 191].

О. Тараненко конотацію визначає як „додаткові семантичні та прагматичні особливості („співзначення”) лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова”. Він виділяє два рівні конотації – власне семантичний (різноманітні асоціації пов'язані в мовців з тим або іншим названим предметом, які можуть

відображатися в переносних значеннях слова, фразеологічних одиницях та порівняннях на його основі тощо, напр., конотація швидкості, стрімкості в лексичних значеннях слів *куля, стріла*: „летіти як стріла, стрілою”; конотація чогось шкідливого, ворожого людині в семантиці слів *вовк, гадюка*: вовчі ягоди, гадюча морква (назви рослин)) та прагматичний (конотація репрезентується в різних мовних формах емоційного ставлення мовця до позначуваного об’єкта та предмета мовлення взагалі, його емоційної оцінки, напр., несхвально: *смаківщина, красунчик, тютюнище*; зневажливо: *людці, молокосос*; пестливо: *доня, голубчик* та ін.), його експресивної характеристики: *лупити, садити, шкварити* в значенні інтенсивності дії) [237, с. 248].

Отже, більшість лінгвістів конотативний компонент розглядає як додаткове значення, „надбудову”, факультативну частину значення, підтримувану низкою екстралінгвістичних чинників.

У сучасній лінгвістиці існує два підходи до розуміння й тлумачення конотації: 1) вузьке розуміння значення цього терміна, яке набуло більшого поширення (І. Арнольд [8], Й. Стернін [212], Н. Лук’янова [145 – 146], Е. Кузнецова [130], В. Харченко [263 – 264], В. Телія [242; 244] та ін.), його представники виділяють у складі конотації від трьох до п’яти елементів: емоційність (емотивність), оцінність, експресивність (інтенсивність), образність, стилістичне забарвлення; 2) широке розуміння конотації як „семантичної модифікації значення ” (М. Комлев [111]), що вийшла за межі експресивно-емоційно-оцінного значення, захопивши соціально-політичні, морально-етичні та культурологічні поняття (В. Говердовський [56]). Отже, в широкому розумінні конотація – це будь-які нашарування [283] соціального, історико-етимологічного й територіального характеру.

Погоджуємося з дослідниками, які під терміном *конотація* об’єднують такі явища, як експресивність, емоційність, оцінність та образність, а конотативний компонент визначають додатковою, факультативною частиною лексичного значення слова, що вказує на наявність людського фактора в семантиці

лексичної одиниці й передає психічний стан мовця, його емоції, почуття, ставлення до предмета мовлення.

Лексичне значення неоднаково реалізується в різних типах слів. Так, наприклад, відмінність лексичного значення повнозначних слів загальних назв від усіх інших типів слів полягає в повноті реалізації, вичленованості й самостійності його вираження. Займенниковим словам властивий лише денотативний компонент, тоді як власним назвам притаманний денотативний компонент і окремі елементи сигніфікативного, які ґрунтуються на уявленні про позначуваний об'єкт. Лексичне значення службових слів репрезентується в сполученні із повнозначними словами, хоча деякі вчені вважають, що службові слова взагалі позбавлені лексичного значення. Вигукам притаманне нерозчленоване на лексичному і граматичному рівні значення (з перевагою лексичного), що є значною мірою десемантизованим, більш абстрагованим, ніж у повнозначних словах, і зводиться до сигніфікативного аспекту.

Отже, сучасне розуміння лексичного значення слова відбиває основні тенденції сучасної лексикології до багатоаспектного опису лексичних одиниць і ґрунтується на визнанні діалектичного зв'язку мови, мовлення з реальною дійсністю; пізнавальної функції мови; наявності різних рівнів відображення: суджень, узагальнень, образів, понять і уявлень.

1.3. Типи лексичних значень слів

Розглядаючи проблему сутності лексичного значення, не можна залишити поза увагою його типи, оскільки загальне визначення значення може задовольнити дослідників лише в тому випадку, якщо воно враховує всі типи значень, що є у мові. Під час розгляду цієї проблеми слід урахувувати всі компоненти лексичного значення в їх взаємодії і виокремлювати типи лексичного значення на основі переважання предметних, понятійних, синтагматичних та парадигматичних мікроелементів у його складі.

Розмежування типів лексичного значення в сучасному мовознавстві ґрунтується на двох визначальних ознаках: а) на характері зв'язку відповідних

лексем з предметами і явищами позамовної дійсності; б) на лексико-семантичних зв'язках і особливостях сполучуваності значення слів зі значеннями інших лексичних одиниць.

Типологія значень полісемічного слова, що ґрунтується на основі першої ознаки, вперше була описана В. Виноградовим. У статті „Основні типи лексичних значень слова” вчений писав, що спостереження за способами поєднання різних значень у слові дають змогу зробити висновок про те, що не всі значення слів однорідні чи однотипні, бо „в системі значень, яка виражається словниковим складом мови, найбільше виділяються значення прямі, номінативні, що нібито безпосередньо спрямовані на “предмети”, явища, дії та якості дійсності (включно з внутрішнім життям людини) й відображають їх суспільне розуміння... Функціонування цих значень слів звичайно не обмежене й не зв'язане вузькими рамками тісних фразеологічних сполучень. В основному коло вживаних номінативних сполучень слова, коло його зв'язків відповідає зв'язкам і відношенням самих предметів, процесів і явищ навколишнього світу, наприклад: пити *воду, квас, вино, чай, сік* і т. д.” [40, с. 171]. Дослідник зазначав, що слово може мати декілька вільних значень, але стосовно основного номінативного всі інші значення цього ряду будуть похідними. Такі значення він назвав „номінативно-похідними” й наголосив, що не слід змішувати похідність вторинних номінативних значень з метафоричністю і образністю. Крім прямих номінативних та номінативно-похідних, вчений виділив фразеологічно зв'язані, синтаксично обмежені й конструктивно зумовлені значення [40, с. 172].

Беручи за основу класифікацію В. Виногорова, дослідники пропонують інші класифікації. Наприклад, автори „Сучасної української літературної мови” за способом відображення дійсності виділять прямі, переносні (похідні) та конотативно зумовлені лексичні значення. Словам з прямим значенням властивий безпосередній, неопосередкований зв'язок з позначуванним; переносні (похідні) лексичні значення властиві словам, що є опосередкованими назвами предметів, явищ об'єктивної дійсності, вони можуть мати статус

загальноживаних (узуальних) і okazіальних (зумовлених авторським образним уживанням). У конотативно зумовлених лексичних значень номінативний зв'язок ускладнюється позитивною або негативною додатковою інформацією про предмет чи явище, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки. Відповідно до другої ознаки – особливостей сполучуваності слів з іншими мовними одиницями – виокремлюють фразеологічно обмежені й синтаксично зумовлені лексичні значення. До перших зараховують значення, що характеризуються вибірковою сполучуваністю з іншими лексичними одиницями, а до других – значення, які реалізуються лише у відповідних конструкціях. Це стосується насамперед багатозначних слів, окремі лексико-семантичні варіанти яких ідентифікуються тільки у складі словосполучень [227, с. 110].

Л. Лисиченко в структурі полісемічного слова виокремлює пряме номінативне значення (сприймається як основне і здебільшого є первинним), вивідні або похідні (майже завжди є переносними за походженням). Більшість прямих і похідних значень є вільними, зумовленими характером відображення в ньому позамовної дійсності, тобто такими, сполучуваність яких з іншими словами залежить тільки від зв'язків явища, названого цим лексико-семантичним варіантом (далі ЛСВ) у позамовній дійсності. Серед лінгвально зумовлених значень (тих, що визначаються місцем слова в мовній системі) дослідниця виділяє функціонально-синтаксично обмежені, конструктивно зумовлені, фразеологічно зв'язані. Крім уже згаданих типів лексичних значень, мовознавець вказує на наявність експресивно-синонімічного значення, оскільки багато слів має стилістичні синоніми в різних шарах лексики. Слова з експресивно-синонімічним значенням можуть походити з розмовно-фамільярної, просторічно-розмовної, застарілої лексики тощо [141, с. 30 – 34].

Поділяючи погляди більшості вчених, виокремлюємо такі типи лексичних значень: 1) за способом номінації (характером зв'язку слова з предметами об'єктивної дійсності) – *прямі* (головні) й *непрямі* (переносні); 2) за ступенем семантичної мотивованості – *непохідні* (немотивовані, первинні) і *похідні* (вторинні, мотивовані первинним, вихідним значенням); 3) за

можливостями синтаксичної сполучуваності, чи типом синтагматичних відношень між словами – *вільні й невільні*. Серед невільних лексичних значень виділяються дві групи: *фразеологічно зв'язані* та *синтаксично зумовлені* значення з різновидом *конструктивно обмежених* (чи зумовлених); 4) за характером функцій, які вони виконують – *власне номінативні та конотативно зумовлені*.

Отже, виокремлення типів лексичних значень слів ґрунтується на таких головних різновидах відношень: предметно-понятійний зв'язок (основа лексичної парадигматики), синтагматичні відношення, рівень мотивованості значень (дериваційні зв'язки). Виділення їх сприяє більш детальному й глибокому вивченню семантичної структури слова, ґрунтовному розумінню характеру системних зв'язків у середині слова.

За спостереженнями лінгвістів, від типів лексичних значень та їх характеру залежить тлумачення слів у словниках. Пропонуючи загальну вимогу до опису слів, Н. Котьолова зазначала, що тлумачення кожного слова повинно розкрити всі компоненти його значення [115, с. 27]. Якщо в слові виражені саме внутрішньомовні парадигматичні й синтагматичні характеристики, то саме вони повинні відтворюватися в тлумаченні. Тому уніфікація тлумачення слів у словниках можлива не для всього словника, а тільки для слів з певним типом лексичного значення.

1.4. Семантична структура слова

Термін „*семантична структура слова*” багатозначний: з одного боку, він позначає семантику слова як єдність усіх його значень і граматичних форм, а з другого, – семантику кожного окремого значення. Отже, цим терміном у мовознавстві позначається і зовнішній вияв семантичної структури багатозначного слова, і внутрішня структура лексеми. Погоджуємося з лінгвістами, які вказують на необхідність принципового розмежування термінів – „*семантична (смілова) структура слова*” й „*структура значення слова*”, оскільки під семантичною структурою розуміємо сукупність значень

слова (його лексико-семантичних варіантів (ЛСВ)), що перебувають у відношеннях семантичної похідності, а під структурою значення слова – семантичні компоненти, семи, семантичні ознаки (структурні елементи значення), які можна виділити в окремому значенні, в окремому ЛСВ [212, с 23]

У сучасній лінгвістиці для позначення багатозначного слова як єдиного цілого в сукупності всіх його форм і значень уживають термін „лексема” або „полісемант”; для позначення однозначного слова – „моносемант”, а для позначення окремого значення багатозначного слова – „семема” або, як уже зазначалося, „лексико-семантичний варіант”. Цими термінами будемо послуговуватися у нашому дослідженні.

Семема – мовна одиниця складної структури. У науковій літературі є різні назви її елементарного складника: „семантичний компонент”, „семантична ознака”, „елементарний смисл”. Найпоширенішим і, на наш погляд, переконливим є запропонований Є. Найдю термін „сема” [162]. Й. Стернін [213, с. 42] та А. Кузнецов [129, с. 9] розглядають сему як складну одиницю, що будучи рубіжною на одному рівні, може бути нерубіжною, складною на більш глибокому рівні; Ж. Соколовська [204, с. 23], Л. Новиков [165, с. 116] та Л. Васильєв [30, с. 36] вважають сему елементарною, далі нечленованою одиницею. На нашу думку, найбільш вдалим є визначення О. Караулова, який під семами розуміє „елементарні одиниці змістового плану, які поєднуються одна з одною в різних якостях і комбінаціях, надають значення будь-якому слову в мові” [101, с. 41].

Кожна сема – це відображення у свідомості носіїв мови об’єктивно притаманних денотату, або приписуваних йому певним мовним середовищем розпізнавальних рис, які є об’єктивними для кожного мовця [46, с. 95]. Семи виконують роль „стрілки”, що переводить поняття, ознаки предметів і явищ об’єктивного світу в складові елементи лексичного значення слова [203, с. 89].

Структуру значення слова досліджують у двох аспектах: з погляду типів сем і ступеня їх вираженості та типів сем щодо їх вираження. Оскільки семема має складну будову, в мовознавстві її розглядають не як просту сукупність

незв'язаних між собою певними відношеннями сем, а як одиницю, що складається з нерівноправних і нерівноцінних компонентів, які перебувають в ієрархічних відношеннях [5; 46; 275]. Виходячи з такого розуміння, В. Гак виділяє три типи сем: *архісеми родового значення*, *диференційні* семи видового значення, *потенційні* семи, що виражають побічні й можливі характеристики денотата [46, с. 95]. Деякі дослідники стверджують, що потенційні семи не входять у лексичне значення, а лише пов'язані з ним асоціативними зв'язками.

Вважаємо, що потенційні семи, які однозначно характеризують позначуване словом явище, належать до структури значення слова, оскільки переносне значення входить у структуру слова, воно поєднане з його прямим значенням саме потенційною семою.

Відповідно до запропонованої Д. Шмельовим класифікації елементарних смислів семеми, виділяються два види семантичних ознак: *диференційні* (розрізнявальні), суттєві для парадигматичних протиставлень, й *інтегральні* (нерозрізнявальні), що заповнюють лексичний зміст слова. Крім *диференційних* та *інтегральних*, дослідник виокремлює ще й *категоріальні* семантичні ознаки, які, на його думку, мають важливе значення для семантичної організації лексики, оскільки весь словниковий запас за потреби може бути розбитий на класи, утворені пересіченням саме категоріальних сем [275]. Отже, класифікація сем може ґрунтуватися на різних ознаках.

Найповнішу типологію сем, на нашу думку, запропонував Й. Стернін, який вирізняє такі семи: за відношенням до системи мови – *узуальні* й *оказіональні*, *системні* й *особистісні*, *диз'юктивні* й *інваріантні*; за розпізнавальною силою – *інтегральні* й *диференційні*; за ступенем яскравості – *яскраві* й *слабкі*; за характером виявлення – *емпліцитні* й *приховані*; за характером конкретного змісту – *постійні* й *можливі*; за відношенням до акту мовлення – *актуалізовані* й *неактуалізовані* [213, с. 56 – 70].

Отже, семема як рубіжна одиниця лексико-семантичного ярусу становить певну структуру, основним компонентом якої є предметно-логічна частина, що виражає взаємний зв'язок значення з поняттям. Саме за допомогою предметно-

логічної частини встановлюється зв'язок лексичного значення з позамовними чинниками.

До структури значення слова, на думку деяких лінгвістів, входять і емоційно-експресивні елементи, а саме ті з них, які стійко й однозначно характеризують позначувані словом явища [274, с. 151]. Більшість дослідників, як уже зазначалося вище, відносять емоційно-експресивне забарвлення до поняття конотації, семантичної сутності, що входить до семантики мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне й стилістично марковане ставлення суб'єкта мови до дійсності [243, с. 5].

Деякі науковці вважають емоційне забарвлення необов'язковим компонентом для значення, оскільки не всі мовні одиниці містять конотацію, і на підставі цього заперечують можливість уведення емоційного забарвлення в структуру значення слова [91; 131; 165]. Вважаємо, що емоційні, експресивні й стилістичні елементи входять до структури значення слова, „бо експресивно-стилістичне – це не забарвлення слова як звукового комплексу, а та призма, через яку сприймається смисл, пов'язаний з певним звуковим комплексом” [213, с. 111].

Структура значення слова включає й такі компоненти, як лексичне й семантичне поєднання [274, с. 219], а також „відтінки значення”, що постають у результаті смислових нашарувань у слові. Проте існують різні погляди на „відтінок значення” як компонент лексичного значення: одні лінгвісти [213, с. 87] розглядають його як результат поєднання двох або більше значень, інші [19, с. 79] називають „відтінок значення” одним із ЛСВ слова й пропонують узагалі відмовитися від цієї категорії, але не як від мовної реальності, а як від наукового поняття, як від терміна. Як би не називали цей компонент різні лінгвісти, безперечним є те, що „відтінок значення” є суттєвим компонентом семантичної структури слова, оскільки він співвідноситься не з поняттям, а з асоціаціями, що закріплені за словом.

Отже, структура значення семема може бути представлена такими компонентами: предметно-логічна частина (або смисл), яка відображає

віднесеність з поняттям; „відтінки значення”, граматичне оформлення значення, емоційно-експресивне забарвлення, лексична й синтаксична сполучуваність.

Під семантичною структурою багатозначного слова, як уже раніше зазначалося, розуміють сукупність ЛСВ, що перебувають у відношеннях семантичної похідності. І. Арнольд визначає структуру багатозначного слова як „деяку впорядковану сукупність взаємозв’язаних і протиставлених одне одному значень, які можуть бути виражені одне через одне й загальною мовленнєвою властивістю яких є здатність бути переданими тим самим сполученням морфем” [9, с. 106 – 107]. У сучасній лінгвістиці узвичаїлися три погляди на взаємовідношення значень у структурі багатозначного слова: 1) у структурній організації багатозначного слова є ієрархічні відношення; окремі значення таких слів нерівноправні [40; 141; 255]; 2) у семантичній структурі багатозначного слова можуть встановлюватися як ієрархічні, так і незалежні відношення [275]; 3) значення багатозначного слова рівні й не поділяються на основні й не основні, прямі й переносні і т.ін. [91]. На сьогодні вчені більше схиляються до думки, що поєднання лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) багатозначного слова ґрунтується на ієрархічних відношеннях і становить мікросистему з чіткою організацією складових частин.

Поняття структури багатозначного слова засновано на визнанні дискретності його значень, проте в лінгвістичних дослідженнях неодноразово зазначалось, що в деяких випадках неможливо провести чітку межу між значеннями слова, встановити, в якому значенні вживається слово в певному контексті. У таких випадках говорять про дифузність значення слова, а сам принцип дифузності багатозначного слова розглядають як вирішальний чинник, що визначає його семантику [275 – 276].

Більшість учених не тільки визнає, що значення багатозначного слова пов’язані ієрархічними відношеннями, а й указує на наявність спільного компонента, що об’єднує їх. Заперечуючи наявність типів лексичних значень, В. Звєгінцев пропонував виділити в слові спільне, інваріантне значення,

відповідно до якого всі інші будуть виступати як його варіанти. Однак дослідник зауважує, що з таким значенням слово ніколи не вживатиметься в мовленні й погоджується з тим, що спільне значення – це абстракція, яка виступає реально в окремих своїх виявах і пізнається лише за їх сукупністю. Отже, спільне значення в розумінні В. Звегінцева – інваріант, смислове ядро, що зберігається під час вживання слова в різних значеннях [91, с. 217– 218].

Цю концепцію значення слова заперечує польський учений Є. Курилович, який також визнає існування спільного значення, але стверджує, що в одному значенні не можуть бути об'єднані всі елементи смислу, притаманні окремим значенням багатозначного слова. Крім спільного значення, лінгвіст виділяє й головне, те, що не визначається контекстом, коли інші (часткові) значення додають ще й елемент контексту [131, с. 246].

На думку Л. Новикова, одним з найважчих завдань є пошук спільного значення, яке є незмінною основою кожного варіанта, теоретичною побудовою, що визначає основу й межі смислової структури слова, її суть [165, с. 164 – 65]. Продовжуючи думку Є. Куриловича про виділення головного значення, учений уточнює його визначення: „Головне значення – це значення, яке знаходиться в позиції найменшої зумовленості від оточення, й найменш залежить від контексту” [165, с. 165]. Категорично заперечує виділення „спільного значення” Д. Шмельов: „Існування ... „спільного значення” в слові сумнівне хоча б тому, що властиві слову значення в багатьох випадках співвідносяться з його неоднорідними „реаліями” й з різними семантичними групами слів..” [274, с. 83]. На думку дослідника, про спільне значення слова можна говорити лише в тому випадку, коли йдеться про значення слів з широкою понятійною основою, з яскравою внутрішньою формою. Учений допускає, що семантична структура слова може мати спільне значення, стрижень, але таким стрижнем можуть бути не окремі значення, а спільні для всіх значень семантичні елементи. Семантична сутність слова, за переконанням Д. Шмельова, полягає в певних зв'язках, що встановлюються між самостійними значеннями на основі спільних семантичних асоціацій [274, с. 94]. Подібні

міркування висловлювали й інші вчені, зокрема Ю. Караулов [101, с. 58] та Г. Уфімцева [255, с. 186]. Ж. Соколовська вважає, що основною умовою функціонування багатозначного слова-лексеми є наявність між його складниками спільного семантичного компонента, який за своєю природою може бути спільною семою, співвідсною з ознаками певного поняття, знанням людини про цей предмет; образом предмета, явища, що розвивається в структурі лексеми; він також може виступати як асоціації, що виникають у зв'язку з „перенесенням значення” [205, с. 105].

Отже, семантична структура слова – це структура функціонально зв'язаних семем, у якій слово виступає як система семантично мотивованих, пов'язаних внутрішніми законами ЛСВ. Центром смислової структури слова є головне (основне, номінативне) значення, під яким розуміємо значення, що найменше залежить від оточення та контексту.

1.5. Вплив лінгвістичних і соціолінгвістичних чинників на зміни в лексичному складі сучасної української мови

Чинники, що зумовлюють зміни в лексичній системі мови, традиційно поділяють на дві групи: *зовнішні* та *внутрішні*. О. Стишов [216, с. 19] звертає увагу на те, що в сучасному мовознавстві спостерігається певна неусталеність у спеціалізованих назвах цих понять: деякі лінгвісти йменують їх „*екстра-* й *інтралінгвальними (інтралінгвістичними)*” [11; 169], „*нелінгвальними*” [51]; дехто з дослідників позамовні чинники називає „*соціальними*” [181 – 182]. Проте така кваліфікація, на думку дослідника, не зовсім точна й вузька за своїм змістом, оскільки, крім визначальних суспільних впливів, ці чинники містять також природні особливості (жива природа, географічні умови, спосіб життя носіїв мови, геополітичне становище держави та ін.), які часом здатні істотно впливати на характер розвитку певної мови чи окремих її рівнів. Погоджуємося з О. Стишовим і вважаємо, що найдоречніше вживати терміни „*екстра-* та *інтралінгвальні (інтралінгвістичні)*”, „*соціальні й несоціальні*”, „*внутрішні та зовнішні*” чинники як синонімічні пари, що послідовно репрезентовано в

переважній більшості досліджень.

Так, до позамовних чинників відносять соціальну, історичну, культурну, творчу, виробничу, естетичну сфери дійсності; вони передусім пов'язані з особливостями історичного й культурного розвитку суспільства на певному етапі, прогресом науки й техніки, переселенням і міграціями, об'єднанням і розпадом мовних колективів тощо, а також зміною в складі самих носіїв мови.

Вказуючи на важливе значення нелінгвальних факторів у динаміці мовних змін, О. Стишов виділяє чинники позамовного характеру, які нині активно діють у сучасній українській літературній мові: 1) демократизація всіх галузей суспільного життя; 2) істотне послаблення (а то й припинення) цензури й само цензури; 3) державний статус української мови; 4) зміни в соціальній структурі українського суспільства; 5) необхідність, доцільність, практичні потреби мовців; 6) мода на слова як вияв естетичних смаків певної доби; 7) пошук нових засобів вираження [216, с. 21 – 22].

Серед позамовних причин лексико-семантичного розвитку в окрему групу виокремлюють логічні та психологічні чинники: особливість національного мовомислення і мовотворення, своєрідність ментальності кожного етносу, вплив індивідуально-авторського світосприймання й мовотворчості на загальнонародну мову та ін. Особлива роль у мовному процесі належить окремому носієві мови, оскільки спочатку окремий індивід створює будь-яку мовну інновацію, яка у подальшому схвалюється й приймається іншими членами мовного колективу або відхиляється ними [218, с. 13].

Отже, не тільки дійсність впливає на мову, відображаючись у системі номінацій, але й нація через своїх креативних носіїв мови накладає на реальний світ свою модель, закодовану в словах, ототожнюючи своє уявлення і розуміння зі справжнім станом речей [257, с. 278 – 279].

У лінгвістичних дослідженнях останнього десятиліття вплив позамовних чинників на розвиток лексичного складу мови надто перебільшується.

Особливо наголошується на вирішальній ролі соціальних, політичних і економічних перетворень [259, с. 13 – 15 та ін.], хоча доведено, що суспільні зміни не завжди викликають нові явища в мові, а частіше лише прискорюють й інтенсифікують закладені в самій лексичній системі тенденції й процеси, які мають характер не вибухових, стрибкоподібних, а в основному еволюційних змін [216, с. 20]. Мова змінюється не стільки під впливом позамовних чинників, скільки завдяки внутрішньомовним потребам.

Важливим джерелом мовного розвитку є міжмовне контактування, зокрема зі спорідненими мовами, внаслідок якого іншомовне джерело впливає на семантичні зміни мови-реципієнта (явище семантичної індукції). Зовнішньому впливу мов-донорів щодо мови-реципієнта інколи належить проміжна роль серед зовнішніх та внутрішніх чинників, бо наслідки мовних контактів залежні як від позамовних чинників (наприклад, від ступеня політичних, економічних і культурних зв'язків із країною), так і від внутрішньомовних (наприклад, від ступеня системної близькості мов) [161, с. 102].

Внутрішньомовні чинники не передбачають процесів, які відбувалися б у мові якось „самі собою”, вони відображають ряд явищ, які спостерігаються в мові, мають своїм джерелом умови функціонування певних елементів самої мови з урахуванням її специфіки як засобу спілкування [274, с. 53 – 54]. Серед внутрішніх причин мовних змін називають потребу поліпшення мовного механізму, необхідність збереження мови в стані комунікативної придатності, внутрішні суперечності, контамінаційні та інші процеси, пристосування мовного механізму до фізіологічних особливостей людського організму. До внутрішньомовних чинників прийнято також зараховувати універсальні тенденції до економії мовних засобів (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсацію, усичення слів, різного роду скорочення), до регулярності, однотипності внутрішньомовних відношень (дія аналогії, уніфікація способів позначення за їх типовими характеристиками), до експресивності (розширення стилістично неоднакових позначень з різними

емоційно-експресивними значеннями) [115]. Щодо суті певних тенденцій, доцільності їх виокремлення й досі триває полеміка.

Внутрішнім джерелом мовної еволюції можуть бути суперечності, що виникають у лексичній системі мови через невідповідність між значеннями слова (сукупність його семем) і його значеннєвістю (синтагматичними моделями): 1) прагнення слова до однозначності – розвиток в його семантичній структурі різних значень; 2) автономність семантичної структури слова – схрещення семантичних структур кількох слів; 3) зближення в семантиці різних слів – специфікація значень колишніх синонімів; 4) розвиток синонімії – розвиток омонімії; 5) метафоризація – деметафоризація як засіб нової номінації; 6) емоційна нейтральність слів – розвиток емоційної маркованості слів та ін. Під дією соціальних чинників одні діалектично взаємопов’язані процеси можуть виявлятися сильніше, а інші – слабше [185, с. 63].

Отже, до зовнішніх причин належать ті „імпульси розвитку, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, що закладені у самій мові” [119, с. 187].

Усі названі вище чинники мовного розвитку як позамовні, так і внутрішньомовні перебувають у тісній взаємодії (з одного боку, співвідношення між різними значеннями слова (прямим і переносним) залежить від внутрішніх зв’язків слова, з іншого боку, позамовні чинники визначають вживання того чи іншого значення слова) і по-різному залежать від головного, центрального чинника – потреби людини в нових прагматичних засобах.

На взаємозалежності та постійній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників у розвитку мови постійно наголошують українські та зарубіжні дослідники [27; 193; 167; 206; 216; 259 та ін.], проте слід мати на увазі, що ступінь вияву названих чинників неоднаковий: в окремі періоди розвитку мови вони діють по-різному, зумовлюючи мовні зміни, або інтенсифікуючи цей процес, або уповільнюючи, або й навіть зупиняючи його.

1.6. Типи семантичних модифікацій

У процесі розвитку семантична структура деяких лексичних одиниць може зазнавати певних модифікацій. Зміни семантичної структури мають об'єктивний характер і відбуваються не спонтанно, а завжди зумовлені певними чинниками. У лінгвістичній літературі було запропоновано різні принципи класифікації семантичних змін, проте й донині немає єдиної загальноприйнятої схеми виокремлення семантичних трансформацій, що задовольняла б усіх мовознавців. Ґрунтовний аналіз принципів класифікації семантичних процесів та різних підходів до цього питання, запропонованих такими відомими лінгвістами як Г. Паулем, В. Вундтом, А. Мейє, С. Ульманом, Е. Велландером, Г. Шпербером, Г. Стерном, М. Бреалем та ін., знайшов своє відображення в працях О. Тараненка [240, с. 5 – 7], Д. Шмельова [274, с. 12 – 22], В. Звєгінцева [91, с. 9 – 47] та інших дослідників. На основі застосування логічного принципу класифікації семантичних зрушень видатний мовознавець Г. Пауль (беручи за основу класифікації зміни в об'ємі й змісті співвіднесених зі словами уявлень) виділяє такі типи смислових змін: 1) звуження об'єму й збагачення змісту (спеціалізація значення); 2) збідніння змісту, пов'язане з розширенням змісту уявлення; 3) перенесення назви на основі просторових, часових чи казуальних зв'язків; 4) деякі різновиди змін значень, що не підлягають простому виокремленню за одним з трьох типів. Джерело семантичних змін дослідник убачає в індивідуальних випадках відхилення оказіонального (авторського) значення (наданого слову в певному контексті мовленнєвого вживання, що є певним відхиленням від звичайного та загальноприйнятого) від узуального (мовного) значення (встановленого, прийнятого в певній мові значення, з яким слово звичайно й природно вживається) [171, с. 103 – 106].

Досить ґрунтовну класифікацію семантичних змін слова свого часу запропонувала І. Арнольд, за якою всі семантичні зміни розкладаються на розширення значення, звуження семантики, узагальнення, спеціалізація, перенесення значення (метафора й метонімія), поліпшення значення,

погіршення значення, конверсія, скорочення, імплікація, лексична асиміляція, збіг нового значення зі старим та ін. [9, с. 149].

А. Журавльов виділяє внутрішньо мотивовану й внутрішньо немотивовану трансформацію й розглядає такі типи внутрішньо мотивованих змін значень слова: 1) зумовлені парадигматично – звуження значення слова, розширення значення слова, семантичні зрушення, метафора; 2) зумовлені синтагматично – семантична компресія, метонімія. На думку дослідника, парадигматично зумовлені семантичні зміни можуть ґрунтуватися як на зв'язках, що встановлюються між членами однієї лексико-семантичної парадигми (звуження значення, розширення значення, семантичні зрушення), так і на зв'язках, що існують між членами різних парадигм (метафора) [88, с. 55].

В. Заботкіна вважає, що в основі всіх традиційних семантичних процесів, лежать три осі: 1) вісь редукування (зменшення) компонентів значення; 2) вісь індукування (додавання) складників; 3) вісь субституції (заміни) одних компонентів іншими [89, с. 8].

Підсумовуючи, виокремлюємо такі основні типи розвитку значень: 1) розширення значення; 2) звуження значення; 3) метафору; 4) метонімію.

Досліджуючи трансформації семантичної структури слів на основі експліцитної репрезентації значень у лексикографічних працях та узагальнюючи досвід мовознавців (Л. Лисиченко, Л. Струганець, О. Стишов та ін.), виділяємо такі типи змін семантичної структури слова: 1) ускладнення семантичної структури; 2) спрощення семантичної структури; 3) розвиток та зникнення омонімії; 4) модифікації значення через субституцію.

Для аналізу змін, що відбуваються в семантичній структурі маркованих лексем, вважаємо за доцільне скористатися цією класифікацією, оскільки наша робота ґрунтується на зіставленні тлумачень слів, що репрезентуються в словниках різних часових зрізів.

Л. Струганець, подаючи класифікацію змін семантичної структури як окремий тип семантичних трансформацій, виділяє комплексні якісні модифікації значення слова [223, с. 246], проте ми не будемо виокремлювати ці

модифікації, а паралельно розглядатимемо їх під час дослідження інших змін семантичної структури, оскільки семантичні трансформації можуть бути як однотипними (утворення нових ЛСВ чи аутування певних ЛСВ), так і різнотипними (комплексними), що супроводжуються іншими семантичними та стилістичними процесами.

Висновки до розділу 1

1. Одним з найскладніших питань у мовознавстві є проблема сутності лексичного значення слова. Представники різних мовознавчих галузей, шкіл і напрямів неоднаково підходять до її вирішення, по-різному трактуючи мовне значення. Серед усіх проаналізованих визначень значення (реляційних, функціональних, субстанціональних), запропонованих ученими, найповніше розкриває його сутність відображальна („субстанціональна”) теорія, згідно з якою значенням слова – це відображення предмета, явища чи відношення у свідомості, що входить у структуру як внутрішня його сторона. Лексичне значення слова становить певну систему, оскільки співвідноситься своїми сторонами із загальною думкою про предмет (поняття), з наочно-чуттєвим образом предмета (уявлення) і схемою відношень між предметами (денотативні моделі).

2. Лексичне значення – багатокомпонентне явище: воно є комплексним поєднанням предметної віднесеності слова (номінативне значення), понятійної співвіднесеності (сигніфікативне значення), що становлять власне семантичний аспект; його парадигматичних характеристик (значущість, яка зумовлюється місцем певного слова в системі інших семантично пов'язаних з ним слів, а також протиставленням іншим словам) та синтагматичних властивостей (валентність, розширення значення), що являють собою синтаксичний аспект; прагматичних характеристик (вираження різних емоційно-експресивних конотацій слова, тобто емоційного ставлення мовців до позначуваного), які репрезентують прагматичний, стилістичний аспект; емпіричного компонента й фонових характеристик слова.

3. Виділення типів лексичних значень слів ґрунтується на таких основних різновидах відношень: предметно-понятійний зв'язок (основа лексичної парадигматики), синтагматичні відношення, рівень мотивованості значень (дериваційні зв'язки). Відповідно до цього виділяють *прямі (головні)* й *непрямі (переносні)* значення – за способом номінації (характером зв'язку слова з предметами об'єктивної дійсності); *непохідні* (немотивовані, первинні) й *похідні* (вторинні, мотивовані первинним, вихідним значенням) – за ступенем семантичної мотивованості; *вільні* й *невільні* – за можливостями синтаксичної сполучуваності, чи типом синтагматичних відношень між словами. Серед невольних лексичних значень виокремлюють дві групи: *фразеологічно зв'язані* та *синтаксично зумовлені* значення з різновидом *конструктивно обмежених* (чи зумовлених); за характером функцій, які вони виконують – *власне номінативні* та *конотативно зумовлені*. Виділення різних типів лексичних значень допомагає більш досконало й глибоко вивчити семантичну структуру слова, зрозуміти характер системних зв'язків у середині слова.

4. У дослідженні розмежовуємо поняття „семантична структура слова” та „структура значення слова”. Семантична структура слова – це сукупність значень (лексико-семантичних варіантів), що перебувають у відношеннях семантичної похідності. Центром семантичної структури слова є головне (номінативне) значення, найменш залежне від оточення й контексту. Між значеннями багатозначного слова встановлюється не тільки ієрархія, а й кореляція: головне значення є найчастіше прямим, стилістично нейтральним й вільним, а вторинні (похідні) – переносними, стилістично маркованими й фразеологічно зв'язаними.

Структура значення слова – це сукупність сем, які можна виділити в окремому значенні, в окремому ЛСВ. Структура значення семми складається з предметно-логічної частини (або смислу), що відображає віднесеність з поняттям; „відтінків значення”, граматичного оформлення значення, емоційно-експресивного забарвлення, лексичної та синтаксичної сполучуваності.

5. Семантична структура слова характеризується відносною стабільністю, вона не зазнає раптових змін, оскільки мова повинна бути однаково зрозумілою людям різних поколінь і служити засобом їх спілкування. Проте з часом деякі слова можуть зазнавати певних семантичних модифікацій. Зіставлення тлумачення слів, що репрезентуються у словниках різних часових зрізів, даються підстави для виокремлення таких основних типів змін семантичної структури лексичних одиниць: 1) ускладнення семантичної структури; 2) спрощення семантичної структури; 3) розвиток та зникнення омонімії; 4) модифікації значення через субституцію.

Найпродуктивнішими типами семантичних процесів, що зумовлюють модифікації семантичної структури слів, є розширення значення, звуження значення, метафоризація й метонімізація.

6. Розвиток національного лексику зумовлений як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, що перебувають у тісній взаємодії. Семантичні трансформації залежать від співвідношення різних значеннєвих компонентів слова, від внутрішньомовних зв'язків між системними одиницями (синтагматичних, парадигматичних, епідигматичних відношень) і певною мірою визначають ці зв'язки. Одночасно семантична структура слова детермінується зовнішніми щодо мови чинниками – передусім змінами в динамічній системі денотатів.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Поняття маркованої лексики

Для того, щоб детально простудіювати зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики, вважаємо за доцільне насамперед з'ясувати, що розуміємо під поняттям „маркована лексика”, визначити чинники, що зумовлюють уживання маркованих слів, а також здійснити класифікацію, якою будемо послуговуватися під час аналізу.

Як відомо, в структурі словникового складу української мови наявні групи слів, об'єднані між собою спільними диференційними ознаками, узагальненими на основі характеру їх функціонування. Відповідно до цих ознак лексика поділяється: 1) за сферами вживання; 2) за ознакою співвідношення активного й пасивного складу в лексичному фонді; 3) за ознаками функціонально-стилістичного плану.

Так, за сферами вживання виділяють *загальноновживану лексику*, якою послуговуються в мові без будь-яких обмежень, та *спеціальну*, що функціонує: 1) у різних сферах професійної діяльності (термінологічна й професійна лексика); 2) на певних територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали (діалектна лексика); 3) у мовленні людей, об'єднаних за різними ознаками соціального плану (жаргонна й арготична лексика).

Мова – це динамічна система, оскільки в процесі історичного розвитку її словниковий склад зазнає різних змін: одні слова перестають бути загальноновживаними, зрозумілими для носіїв мови, звужують сферу свого вживання й поступово виходять з ужитку, натомість з'являються нові, які з часом вкорінюються в мові, стають її загальноновживаним надбанням, тому з урахуванням процесів архаїзації – оновлення словникового складу, можна виділити ще один принцип протиставлення лексики, який характеризує її з

погляду частоти вживання в мовленнєвій діяльності. Відповідно до цього принципу лексика поділяється на *активну* (особливо часто використовувану в мовленні у зв'язку з найсуттєвішими для сучасного суспільства реаліями, поняттями й ситуаціями) та *пасивну* (яку становлять лексичні одиниці, що вийшли або виходять з ужитку, – архаїзми, та новоутворені слова, які закріплюються у вживанні, – неологізми).

Мовна практика показує, що слова відрізняються стилістичним використанням. З огляду на це уживана в мові лексика поділяється на *стилістично нейтральну* (міжстильову) й лексику *стилістично забарвлену* або лексику пов'язану з одним чи кількома (але не з усіма) функціональними стилями. До *стилістично нейтральної* лексики належать слова, які є назвами основних понять, пов'язаних із щоденним життям усіх членів мовного колективу. Ця група лексики є найчисленнішою, найрізноманітнішою за своїм складом і найбільш мінливою; вона постійно збагачується за рахунок переходу слів з інших стилістичних груп [229].

Стилістичне розшарування лексичних одиниць й розрізнення слів за експресивним забарвленням тісно пов'язане з тим, що мова є системою стилів, відмінних мовними засобами й прийомами (лексичними, словірними, граматичними), які слугують для вираження певного змісту.

Класифікація лексики за сферами вживання, з погляду активного та пасивного запасу в основному має чіткі межі й не викликає заперечень різних науковців, але виділення її за стилістичною ознакою – надзвичайно складний процес, який відображає суперечності в мовознавчих дослідженнях.

У лінгвістиці було запропоновано декілька неоднорідних принципів стилістичної характеристики й класифікації лексики: стилістична (О. Галкіна-Федорук); семантико-стилістична (А. Кожин); структурно-семантична (Л. Кисельова). Деякі класифікації вирізняються одностороннім підходом до стилістичної диференціації лексики: поділяють лексику або за функціонально-стилістичною, або за емоційно-експресивною ознакою, що звичайно

позначається на систематизації відповідних конотацій і стилістично забарвлених засобів та зумовлює відсутність їх єдиної класифікації.

У науковій літературі ще досі невирішеним залишається питання співвідношення понять: стильове, стилістичне, експресивне, емоційне, оцінне, а наявність у мовних засобів оцінки, емоційності, експресії дає підстави багатьом дослідникам зарахувати їх до стилістично забарвлених. Наприклад, у праці „Стилістично забарвлена лексика російської мови” О. Петрищева до стилістично забарвленої лексики відносить емоційні, експресивні й оцінні лексичні одиниці [172].

Незважаючи на різноманітність поглядів, стилістичних характеристик та класифікацій, більшість учених виділяє два відмінних один від одного різновиди стилістично зумовлених лексичних одиниць: 1) слова з функціонально-стильовою співвіднесеністю; 2) слова з експресивно-стилістичним забарвленням [36; 107; 109; 229; 172].

Відповідно до першої характеристики, стилістично забарвленими називають слова, що вживаються в певному функціональному стилі (їх ще називають функціональними або функціонально-стильовими), за другою ознакою такі слова мають стилістичне забарвлення (конотацію), а їх стилістичні ознаки містяться в самому лексичному значенні слова, накладаються на його власне лексичне значення [12, с. 28].

Проте не всі дослідники ці засоби розрізняють. На думку О. Ахманової, „питання про стилістичну диференціацію слів виступає як питання про ті їх оцінно-емоційно-експресивні особливості, які набуваються внаслідок їх переважного або навіть виняткового вживання в тих, а не інших сферах і галузях людського спілкування”[12, с. 31]. За переконанням ученої, одні емоційно-оцінно-експресивні засоби об’єднуються навколо одного стильового центру – книжного, інші („нечіткі й недостатньо диференційовано позначені як „фамільярні”, „зневажливі”, „несхвальні” та ін.”) навколо іншого – розмовного.

Вважаємо, що стилістична характеристика включає в себе як вираження певної експресії, так і сфери суспільного вживання того чи іншого слова.

Отже, лексика української мови – складне й багатогранне явище, оскільки в її лексичному фонді поряд із загальноповживаними словами функціонують лексичні одиниці, вживання яких обмежене й спеціалізоване. Такі слова узвичасно називати маркованими. Ми вважаємо, що *марковану лексику можна характеризувати як лексику, обмежену у функціонуванні й протиставлену своїми диференційними ознаками активному, загальноповживаному, нейтральному номінативному складу мови.*

У сучасній лінгвістичній літературі на позначення маркованої лексики зазвичай послуговуються термінами *„стилістично забарвлена лексика”*, *„стилістично маркована лексика”* або вживають їх як синоніми до терміна *„маркована лексика”*. Проте хочемо з цим не погодитися, оскільки не всі слова, диференційовані у функціонуванні (наприклад, застарілі, діалектні, жаргонні), мають постійне стилістичне забарвлення. Уживаючись у певних контекстах, з певною стилістичною настановою, вони виступають стилістично маркованими, а поза контекстом характеризуються часовою, територіальною або соціальною віднесеністю й виконують номінативну функцію. Вважаємо, що поняття *„маркована лексика”* набагато ширше, ніж *„стилістично маркована лексика”*, оскільки марковані лексеми несуть будь-яку супровідну, додаткову інформацію (до лексичного й граматичного значення) про сфери вживання, часову віднесеність, емоційно-експресивне забарвлення або функціонально-стильове використання лексичних одиниць.

У дослідженні термін *„стилістично маркована лексика”* будемо вживати у вузькому розумінні: під цим терміном об’єднуємо дві групи лексичних одиниць: ті, що вживаються в певних функціональних стилях та ті, що мають у своєму лексичному значенні конотативний компонент.

Маркована лексика найширше представлена в розмовно-побутовому мовленні, тому що саме в усному мовленні людина виявляє себе більш безпосередньо й повно з інтелектуального й емоційного боку. Саме через марковану лексику яскраво виявляються індивідуальні й соціально-групові характеристики людей.

На основі аналізу функціонування маркованої лексики можна виділити низку головних чинників, які зумовлюють вживання в мовленні маркованих слів: 1) форма мовлення: усне чи писемне; 2) сфера спілкування: офіційна чи неофіційна; 3) характер мовлення: нейтральне повідомлення чи емоційно забарвлене висловлювання; 4) соціальні характеристики учасників мовлення (вік, рівень культури, освіченості, виховання) [130, с. 191 – 192].

2.2. Критерії класифікації слів, диференційованих у вживанні

У мовознавчій літературі є кілька принципів характеристики та класифікації маркованих лексичних одиниць, тому вважаємо за потрібне зупинитися на деяких із них. Так, О. Єфімов вважав, що „найбільш ефективним принципом класифікації лексики слід визнати принцип семантико-стилістичний, орієнтований на визначення стилістичного „паспорта” слів, на їх співвіднесеність зі стилями мови” [79, с. 54]. Оскільки за стилями літературної мови не закріплено багато загальноновживаних, діалектних, просторічних, жаргонних та інших слів, що вживаються в загальнонародній мові, дослідник пропонує доповнити класифікацію (поділ слів на розмовні та книжні) такими лексичними розрядами: слова з нульовим позначенням (нейтрально-універсальні); лексика функціональних стилів (публіцистична, художньо-балетристична, науково-термінологічна та ін.); емоційно-експресивна лексика (фамільярна, вульгарна, пестлива); просторіччя, діалект та інші елементи розмовно-побутового мовлення; жаргонна й арготична лексика [79, с. 54].

Дещо іншу класифікацію стилістично маркованої лексики подає О. Петрищева. Наводячи дві точки зору на характеристику стилістичних засобів (як елементів, закріплених за певними функціональними стилями та елементів, що мають стилістичне забарвлення (експресію)), дослідниця зазначає, що елементи мови, віднесені лінгвістами до стилістично маркованих засобів, поділяються на три відмінних за своїми диференційними ознаками групи: 1) елементи, специфіка яких – у їх нерозривному зв'язку з

екстралінгвістичними факторами, які їх зумовили; 2) елементи, здатність яких викликати стилістичні враження зумовлюється їх асоціативними зв'язками з тими чи іншими мовленнєвими обставинами; 3) елементи, здатність яких викликати стилістичне враження пояснюється закладеною в них непередметною стилістичною інформацією [172, с. 32].

„Спільною рисою, що дозволяє вважати їх стилістично маркованими, – зазначає дослідниця, – є те, що вони протиставлені – кожен своєю диференційною ознакою – стилістично нейтральним засобам. Проте спільне між ними таке невизначене, а різниця така суттєва, що важко дати визначення стилістичній маркованості” [172, с. 32].

Відповідно до зазначеної класифікації О. Петрищева розглядає три основні типи стилістично забарвленої лексики: 1) лексика, що повідомляє про сферу свого вживання (книжна, розмовна, співвіднесена з тим чи іншим функціональним стилем); 2) лексика, що повідомляє про ставлення того, хто говорить, до предмета мовлення (емоційно, експресивно забарвлена та оцінна); 3) лексика, що характеризує мовця (нелітературна, сленг, просторіччя, діалектна) [172, с. 124].

Дослідниця вказує на наявність четвертого типу стилістично забарвленої лексики – лексики, що містить в собі „самооцінку” (ця лексика в роботі спеціально не розглядається, виокремлюються лише окремі слова, що мають зазначений тип непередметної інформації).

За концепцією О. Тараненка, стилістична класифікація словникових одиниць об'єднує такі характеристики: а) функціонально-стильову (це – ознака належності мовних одиниць до певних функціональних стилів літературної мови; характеристика стилістичного статусу мовних одиниць на шкалі „високе – низьке”; характеристика належності мовних одиниць до певних сфер уживання, які групуються за різними принципами (соціально-професійним, віковим, жанровим та ін.); характеристика належності мовних одиниць до певних різновидів загальнонародної (національної) мови, що перебувають поза межами сучасної літературної мови або на її межі); б) часову (такою характеристикою

супроводжуються мовні одиниці, що вже вийшли або виходять із живої сучасної мови); в) емоційно-експресивну та емоційно-оцінну; г) ортологічно-нормативну і г) частотну [239, с. 110 – 139].

Н. Хруцька, аналізуючи динаміку стилістичної маркованості лексики російської мови, класифікує стилістичні лексикографічні позначення у словниках із погляду а) історичної перспективи, б) емоційно-експресивного забарвлення, в) територіальної обмеженості, г) функціональної належності, г) належності до стилістичних шарів мови [265, с. 5].

На основі синтезу поглядів, вироблених у загальній та українській лінгвістиці, пропонуємо вирізняти такі групи маркованої лексики:

1. Стилістично маркована лексика – за належністю до певних функціональних стилів (функціонально маркована) та наявністю емоційно-експресивного забарвлення (конотативно маркована).

2. Хронологічно маркована лексика – з погляду історичної перспективи.

3. Територіально маркована лексика (діалектизми) – з погляду територіальної обмеженості.

4. Соціально маркована лексика – за ознакою віднесеності лексичних одиниць до словникового запасу певних соціальних груп людей.

Оскільки наша наукова робота вимагає дослідження семантичних процесів, які відбуваються в маркованій лексиці, саме на зіставленні відомостей словників, що виходили в різні періоди, то використання кожної з перерахованих вище ознак стилістичної характеристики й класифікації лексичних одиниць в основному ґрунтується на системі лексикографічних стилістичних позначень, що використовуються в нормативних словниках, зокрема в СУМі, який, як відомо, має широкий діапазон стилістичних ремарок.

Хочемо зазначити, що подана нами класифікація, як і інші класифікації, є дещо умовною, тому що зазначені ознаки можуть поєднуватися в одних і тих самих словах і взаємодіяти між собою. Підтвердженням цього є кодифікація деяких лексем з подвійним чи навіть потрійним маркуванням: *благочестивий*, „*книжн.*”, *заст.* 1. Який додержується приписів релігії, побожний, набожний...

2. Належний до православної віри...” (СУМ, I, с. 195)”; *добродійка* „заст., розм. Жін. до добродій...” (СУМ, II, с. 324); *світлина* „зах., заст. Фотографія” (СУМ, IX, с. 92); *потяг* „заст., поет. Поїзд (у 1 знач.)” (СУМ, VII, с. 436); *хамлюга* „заст., розм., лайл. Збільш. до хам і хамка” (СУМ, XI, с. 16); *хрунь* „діал. 1. лайл. Свиня; // перен. Груба, підла людина... 2. заст. В Галичині – виборець, який продавав свій голос (СУМ, XI, с. 157) та ін.

Зараховуючи такі слова до певної групи маркованої лексики, зважаємо на найсуттєвіші, на наш погляд, їх стилістичні та функціональні ознаки. Наприклад, лексему *благочестивий* відносимо до хронологічно маркованої лексики, оскільки вона характеризується часовою віднесеністю і з погляду сучасної норми є застарілою, хоч перша ремарка (*книжн.* (книжне слово)) вказує на належність її протягом певного періоду функціонування до стилістично (функціонально) маркованої лексики; слово *хрунь* вважаємо за потрібне розглядати в складі територіально маркованої лексики, бо емоційно-експресивне забарвлення (у 1 знач.) та часову характеристику (у 2 знач.) це слово має в системі діалектного, а не літературного мовлення.

У складі маркованої лексики функціонують слова, у семантичних структурах яких об’єднуються значення, що належать до різних груп маркованої лексики, наприклад: *безум* „1. поет. Те саме, що **безумство**. 2. діал. Безумець” (СУМ, I, с. 151); *візитація* „1. заст. Візит. 2. спец. Перевірка документів і вантажу підозрілого чужого судна” (СУМ, I, с. 668). Лексеми такого типу пропонуємо називати *комбінованими маркованими словами*.

Багатозначні лексичні одиниці, що в семантичних структурах мають нейтральні прямі номінативні та похідні марковані значення (з погляду сучасної норми), відносимо до розряду *частково маркованих слів* і у своєму дослідженні не розглядаємо: *бублик* „1. Круглий крендель із заварного тіста, що має форму кільця. 2. розм. Рульове колесо автомашини” (СУМ, I, с. 244).

2.3. Стилiстично маркована лексика сучасної української мови

2.3.1. Класифікація та склад функціонально маркованих лексичних одиниць

Стилiстично маркована лексика вiдповiдно до характеру забарвлення, як уже зазначено, подiляється на двi групи: а) *функціонально марковану* та б) *конотативно марковану*.

Функціонально маркованою називаємо лексику, спiввiднесену з певним функціональним стилем. Оскільки деякі дослідники [129] цей шар лексики називають „*стилiстично маркованою*”, то щоб уникнути непорозумiнь тут i далі для її позначення вживатимемо термін „*функціонально маркована лексика*”, тобто лексика, стилiстичне значення якої визначається функціями стилю (стилiв), а не емотивністю чи волевиявленням, оцiнками мовця. „Функціональне стилiстичне значення можна назвати стилевим, тому що саме за його наявності i якiстю розшаровуються мовні одиниці на стилеві рiзновиди лiтературної мови, які й називаються функціональними стилями” [155, с. 204].

Функціональна маркованість має зовнішній характер, вона не входить до значення слова, а „приписується” самому слову як факту мови. У цілому функціональне маркування можна представити як „додаткову інформацію про доречність, допустимість, оптимальність слова в певних умовах спілкування, про його „прив’язаність” до певного функціонального стилю” [130, с. 187].

Групи функціонально маркованої лексики окреслюються дослідниками більш однозначно, хоч повного розуміння в цьому питанні також немає. Наприклад, І. Шмельова, виокремлюючи ту чи іншу групу слів, спiввiднесену з вiдповiдним функціональним стилем, подiляє слова на урочисті, офіційні, розмовні, розмовно-фамiльярні [278]. Проте за цiєю класифікацією характеристика першої та останньої груп включає в себе й емоційно-експресивне забарвлення.

Функціонально маркована лексика традиційно подiляється на *книжну* (властиву переважно писемній формі лiтературної мови) та *розмовну*

(характерну, звичайно, для усного мовлення) лексику. Термін „*книжна лексика*” певною мірою умовний, адже, крім функціональних стилів, ці слова властиві й тим стильовим різновидам усного літературного мовлення, що тематично й структурно зближується із стилями мовлення писемного (діалогічне мовлення на наукові, виробничо-технічні, офіційно-ділові та інші теми). У застосуванні до сучасної української літературної мови цей термін вказує лише на переважання деяких слів у функціональних стилях її писемної, книжної форми, а не на абсолютне обмеження ними [229, с. 157 – 158].

Книжні слова традиційно поділяються за їх належністю до того чи іншого функціонального стилю: наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього (крім народно-поетичної лексики), конфесійного. Виокремлюючи лексику за її приналежністю до певного стилю, вважаємо, що у функціональному стилі можна визначити лише ядро лексичних одиниць, які становлять його специфіку, оскільки список слів, що вирізняє певний стиль серед інших, – це відкритий ряд, який постійно поповнюється [80, с. 278 – 279].

Детально зупинимось на кожному виді функціонально маркованої лексики.

Лексика наукового стилю – це сукупність слів, уживаних у науковій літературі та в мовленні людей, діяльність яких пов’язана з тією чи іншою галуззю науки або техніки. Значну частину лексики наукового стилю становлять загальнонаукові терміни, що обслуговують потреби в усіх чи багатьох її царинах, наприклад: *монографія, дефініція, класифікація, аналіз, аргумент*, та слова галузевої термінології, властиві кожній окремій галузі, наприклад: *лексема, орфографія, синонім, морф*. З емоційно-експресивного погляду – це нейтральна лексика, її інколи називають „сухою”, хоча, уживаючись в інших сферах, вона може переосмислюватися й набувати різних емоційно-експресивних відтінків.

У словниках галузева термінологія подається або без стилістичного позначення (сфера вживання, тобто належність до певної галузі науки, мистецтва, техніки і т.ін. розкривається в тлумаченні слів), або з відповідними

галузевими ремарками (*мат.* (математика), *фіз.* (фізика), *астр.*(астрономія) і т. ін.), наприклад: *вертлюг* „1. *анат.* Горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна. 2. *техн.* Деталь, що з'єднує дві частини механізму й дає можливість одній з них обертатися навколо своєї осі” (СУМ, I, с. 333); *бактеріофаг* „*бакт., мед.* Природна речовина, що має здатність убивати бактерії, розчиняючи їх” (СУМ, I, с. 92).

Біля загальнонаукової термінології ставиться звичайно ремарка *спец.* (спеціальне слово), наприклад: *великопанельний* „*спец.* Пов'язаний із застосуванням великих панелей; // Складовою частиною якого є великі панелі” (СУМ, I, с. 320); *аерація* „*спец.* Насичення повітрям (води, ґрунту і т. ін.); // Природна вентиляція приміщень” (СУМ, I, с. 22).

Специфічною мовною ознакою **офіційно-ділового стилю** є офіційно-ділова лексика, що містить:

1) адміністративно-управлінську термінологію, представлену в основному широковідомими й активно вживаними словами, які зберігають вказівку на сферу функціонування й відтінок офіційності, наприклад: *заява, заявник, звіт, ухвала, статут, пред'явник, акт, автобіографія, резюме* та ін. У словниках сфера функціонування адміністративно-управлінської термінології зазвичай розкривається через тлумачення в словниковій статті, наприклад: *протокол* „1. Документ, який містить запис усього, про що йшла мова на зборах, засіданні, допиті і т. ін. 2. Документ, який засвідчує певний факт, подію і т. ін. 3. Писемна угода між державами; одна з назв міжнародного договору” (ВТССУМ-2001, с. 993); *квитанція* „Офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів, цінностей і т. ін.” (ВТССУМ-2001, с. 423).

2. Юридичну та дипломатичну термінологію, що вживається в спеціальній сфері та різних документах, наприклад: *кодекс, закон, комюніке, пакт, декларація* та ін. У лексикографічних працях такі лексеми здебільшого фіксуються зі стилістичними ремарками *юр.* (юридичний термін), *дипл.* (дипломатія): *алібі* „*юр.* Перебування обвинуваченого в момент злочину в іншому місці як доказ його непричетності до злочину”(СУМ, I, с. 34); *заставна*

„юр. Юридичний документ, який свідчить про заставу боржником належного йому майна. // Довготерміновий цінний папір, що його випустив іпотечний банк під заставу нерухомого майна” (ВТССУМ-2001, с. 330); *конвенція* „дипл. Договір, угода між державами з якого-небудь спеціального питання” (ВТССУМ-2001, с. 447).

Публіцистичну лексику репрезентує дві групи слів: спеціальні публіцистичні терміни (у тому числі й газетні): *інтерв'ю, репортаж, замітка, кореспонденція, нарис, фейлетон, памфлет* тощо та широко вживана в засобах масової інформації суспільно-політична лексика й термінологія, як власне суспільно-політична, що характеризується наявністю сем, співвідносних з поняттями „суспільство”, „політика”, „держава” або дотичних до них та об'єднаних навколо гіперсем: *актив, громадянин, держава, державність, колоніальний, політика, політичний, режим, реакційний*, так і загальноживану, що часто використовується в суспільній сфері й набула такого контекстного значення: *боротьба (сил), розвиток (ідей), змагання (систем)* [155, с. 272 – 274]

За спільними семантичними компонентами суспільно-політична лексика об'єднується в такі групи:

1. Слова на позначення політичного життя суспільства: ідеологеми (лексичні одиниці, які є назвами політичних поглядів, ідей, світоглядів, доктрин, течій, ідеалів): *лібералізм, демократія, соціалізм, капіталізм, націоналізм, центризм, шовінізм, мілітаризм* тощо; власні назви політичних партій, організацій, об'єднань, рухів, угруповань та їх членів: *партія „Трудова Україна”, блок „Наша Україна”, блок „За єдину Україну”, партія „Народний рух України” та ін.*; лексеми, що номінують суб'єктів політики, політичні групи і напрями, політичні явища й акції: *демократ, державник, опозиціонер, більшовик* та ін.

2. Лексика, що відображає функціонування державного устрою й законодавчого апарату: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, парламент, департамент, стабілізація*; назви носіїв державної влади: *урядовці, мер,*

чиновник; назви політичної діяльності, стосунків і конкретних акцій: *імпічмент*, *лобізм*, *конфронтація*, *пресинг*, *популізм* та ін.

3. Лексичні одиниці, які виступають номінаціями суспільних ідейно-моральних понять: *громадянин*, *толерантність*, *солідарність*, *добročинність*, *незалежність*, *соборність* [155, с. 274 – 275].

Суспільно-політичну термінологію відносимо до лексики публіцистичного стилю, оскільки вона має характерне стилістичне забарвлення, що відчувається мовцями, уживання її в інших сферах надає мовленню публіцистичності.

Загальноживану лексику, яка функціонує в публіцистичному стилі з певним стилістичним забарвленням, у своєму дослідженні не аналізуємо, бо вона набуває такого забарвлення лише в контексті.

Розглядаючи лексику, співвідносно з функціональними стилями, виділяємо властиву для кожного стилю термінологію. Зараховуючи термінологію до функціонально маркованої лексики, керуємося перш за все тим, що терміни вживаються в певних стилях і є їх найсуттєвішою ознакою.

У **художніх** текстах використовуються найрізноманітніші мовні одиниці, тому визначити розряд лексики, що вживається в цьому стилі дуже важко. Він не обмежений у використанні одиниць мови, що належать до різних часових зрізів, до соціальних та територіальних видозмін національної мови. Серед усього різноманіття мовних засобів виділяють поетичну (художньо-поетичну) лексику, що має функціонально-стилістичне забарвлення [107, с. 122]. За визначенням С. Єрмоленко, „поетична лексика – слова з додатковим стилістичним забарвленням, освячені естетичною традицією вживання в мові фольклору та художньої літератури” [80, с. 325]. З цією лексикою асоціюються особливі, небуденні уявлення, тому нею послуговувалися й послуговуються поети як одним з істотних виразово-експресивних засобів. Поетичні слова - це переважно архаїчні елементи, широкоживані в поезії XVIII – XIX ст., які й зараз зберігають колорит поетичності слова, не характерний для інших стилів, окрім художнього, наприклад: *багрян* „*поет.* Багрянець, багрянний колір” (СУМ, I, с. 86); *вражий* „*заст.* 1. *поет.* Ворожий” (СУМ, I, с. 57); *златоглав*

„заст., поет. Тканина, вироблена з шовку і золотої канителі; парча. // Одяг, вбрання, виготовлені з цієї тканини” (ВТССУМ-2001, с. 368).

До лексики художнього стилю, належать також народно-поетичні слова, які на відміну від власне поетичних лексичних одиниць „прийшли” в літературне вживання із мови усної народної поезії [80]. У лексикографічних працях зазначені лексеми фіксуються з ремарками *нар.-поет.* (народно-поетичне слово) та *фольк.* (фольклор): *змісборець* „фольк. Герой казок, який перемагає чудовисько в образі змія (у 1 знач.)” (ВТССУМ-2001, с. 373); *Морозенко* „фольк. Пестл. до **мороз**” (ВТССУМ-2001, с. 540).

Поетичну лексику можна виділити в окрему групу – естетично марковану лексику, але естетичну функцію, на наш погляд, можуть виконувати й слова, що належать до інших видів маркованої лексики, наприклад, ті, що позначаються в словниках як „урочисті”, „риторичні”, а також деякі „книжні”, „застарілі”, „церковнослов’янські”. Тому вважаємо за доцільне розглядати поетичні слова в складі функціонально маркованої лексики, оскільки вони вживаються в художньому стилі і є його „серцевиною”.

Розширення функціонального потенціалу української мови двома новими можливостями – бути мовою Святого письма й богослужіння – зумовило відновлення в її стильовій структурі ще одного різновиду літературної мови – **конфесійного стилю**, що посів належне місце в системі функціональних стилів сучасної української мови. Як і інші функціональні різновиди мовлення (крім розмовного), конфесійний стиль реалізується в писемній та усній формах, а також має відповідний набір лексичних одиниць, що вирізняють його з-поміж інших функціональних стилів.

Серед лексичних одиниць, властивих цьому стилю, виділяють конфесійну термінологію, що складається з широковідомих слів (*Бог, грішники, ангели, митрополія, апостол, прихожани*) та слів, уживаних лише в спеціальній релігійній сфері (*анафема (анахтема), аналой, стогна*).

До термінологічних одиниць конфесійного стилю, зокрема української церковно-обрядової термінології, належать: 1) церковні звання, титули, назви

осіб-учасників богослужінь: *архієрей, ієромонах, диякон, паламар, патріарх* та ін.; 2) назви богослужінь, обрядів, священнодійств: *Таїнство Хрещення, кадіння, велика вечірня, причастя, літія* і т. ін.; 3) назви молитов, піснеспівів, читань: *канон, кафізма, початковий псалом, антифон* тощо; 4) назви церковних свят, постів, днів, тижнів: *Спасівка, Різдво Христове, Богоявлення, Великий Піст*; 5) назви культових споруд: *храм, собор, каплиця, костел, синагога, мечеть*; 6) слова на позначення різновидів вбрання духівництва та його деталей: *ряса, риза, митра, скуфія* та ін. Зазначені слова подаються в словниках або без стилістичних ремарок (сфера вживання розкривається через тлумачення в словниковій статті), наприклад: *аналой* „У церкві – високий, з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо”(СУМ, I, с. 42), *ангел* „1. У релігійному культі – надприродна істота, посланець, вісник бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами (СУМ, I, с. 44), або мають при собі позначення *ц.-с.* (церковнослов'янське), *церк.* (церковне слово або вираз), *рел.* (релігія), рідше *заст.* (застаріле слово), наприклад: *риза* „1. *церк.* Верхнє вбрання священика, яке одягається під час богослужіння”(ВТССУМ-2001, с. 1030), *священнодійство* „1. *рел.* Церковний обряд; відправа, служба”(ВТССУМ-2001, с. 1110).

Проте варто зазначити, що серед масиву релігійної лексики та термінології є різні групи слів щодо лексикографічного опрацювання. Через негативне ставлення радянської держави до релігій і культів у словниках не було зафіксовано чимало лексичних одиниць з цієї сфери, наприклад, лексема *артос/артус* „спеціальний хліб у формі пасок, освячений перед вівтарем під час всеношної на Великдень; він зберігається протягом року і має цілющу силу” в СУМі не репрезентується, хоч вона вживалася (свідченням цього є її кодифікація в Словнику Б. Грінченка (СГ, I, с.10)) і донині вживається під час богослужінь і обрядів.

У складі функціонально маркованої лексики пропонуємо розглядати й *загальнокнижні (книжні)* лексичні одиниці, які чітко не диференціюються за певними стилями [107, с. 77; 109, с. 126]. Вони вирізняються на тлі нейтральної

лексики літературної мови своїм походженням, особливістю словотвірної будови та вузькою сферою вживання й вносять у спілкування відтінки офіційності, урочистості, науковості, часом штучної книжності. Як книжні лексичні одиниці сприймаються старослов'янізми (*благовіст, предковичний, древній*) та слова-терміни, що співвідносяться із стилістично нейтральними назвами (*асоціація – об'єднання, апробація – перевірка*) [83, с. 238]. У словниках загальнокнижні слова подаються з ремаркою *книжн.* (книжне слово, вираз), наприклад: *анормальний* „книжн. Який відхиляється від загальної норми; ненормальний” (СУМ, I, с. 48); *сервілізм* „книжн. Рабська догідливість, улесливість; прислужництво” (ВТССУМ-2001, с. 1115) та ін.

Лексика, уживана в розмовному мовленні, традиційно поділяється на дві групи. До першої належать слова, поширені в **розмовному** стилі усного літературного мовлення (*власне розмовні* або *розмовно-літературні*). Вони сприймаються як цілком нормативні й звичайні в словниковій системі мови, не несуть додаткового стилістичного й семантичного навантаження, утворюють лексику відносно необмеженого вживання та складають власне стильовий центр розмовного мовлення [262]. Порівняно з міжстильовими й книжними, власне розмовним словам властива певна стилістична зниженість, обмеження вживання поза розмовно-побутовим мовленням, проте позанормативно вони функціонують і в інших сферах спілкування людей, а також у різних жанрах газетно-публіцистичного мовлення. Власне розмовні лексеми маркуються в словниках ремаркою *розм.* (розмовне слово), наприклад: *ватман* – „розм. Те саме, що **ватманський папір**” (СУМ, I, с. 297); *комуналка* „розм. Комунальна квартира” (ВТССУМ-2001, с. 446); *компромат* „розм. Інформація, яка компрометує кого-небудь. *Збирати компромат*” (ВТССУМ-2001, с. 446).

Другу групу репрезентують лексичні одиниці, об'єднані на основі позанормативності, – це лексеми, обмежені в соціальному, територіальному плані, а також просторічні слова, які не мають такого обмеження.

Поділ лексем за територіальною та соціальною належністю не викликає заперечень різних науковців (див. про це в наступних параграфах наукового

дослідження – *О.К.*), а виділення просторічної лексики як окремого структурного типу розмовної лексики викликає суперечності серед українських мовознавців. Так, одні дослідники уникають терміна „просторіччя” й відносять лексику такого типу до розмовної, відповідно позначаючи в словниках ремарками *вульг.* (вульгарне слово, вираз), *фам.* (фамільярне слово) та ін. [28 – 29; 102; 134], більшість – визнають їх, виокремлюючи такі мовні одиниці й користуються терміном „просторіччя” у своїх наукових працях [106; 176; 238 – 239; 248]; деякі україністи об’єднують просторіччя з розмовною лексикою під загальною назвою „розмовно-просторічні” слова [95; 227 та ін].

На нашу думку, просторіччя – це один із структурно-функціональних різновидів лексики загальнонародної мови. Погоджуючись із більшістю українських лінгвістів, віддаємо перевагу термінові „просторіччя”, оскільки вважаємо, що адекватного його замітника в українському мовознавстві немає.

В. Товстенко визначає такі основні ознаки просторічності мовних одиниць:

- 1) ненормативність – для розмежування просторіччя і розмовної літературної мови (просторіччя усвідомлюється як „неправильний” і соціально нижчий різновид загальнонародної мови);
- 2) певну стилістичну зниженість (з погляду носія літературної мови);
- 3) функціональну обмеженість, оскільки воно використовується майже виключно в повсякденному побутовому спілкуванні;
- 4) загальнопоширеність – для розрізнення просторіччя і соціальних або територіальних діалектів та індивідуальних неправильностей мови [248, с.16 – 17].

У складі просторічної лексики розрізняють слова, що знаходяться на периферії літературного вживання, та лексеми, які виходять за його межі. Відповідно до цього просторічну лексику поділяють на літературне просторіччя – слова з різко зниженим експресивним забарвленням (експресивні елементи), й нелітературне просторіччя – лексичні одиниці, що, порушуючи норми літературної мови, не мають експресивного забарвлення (неекспресивні) [112, с. 45]. Експресивне просторіччя в свою чергу поділяється на негрубе, допустиме в усному побутовому мовленні, й грубе (вульгаризми, лайливі

слова), що протистоїть системі літературної мови: *морда, рило, тика, дурена, дурило, хамло, шмаркач* і под.

До нелітературного (неекспресивного) просторіччя належать слова, що протиставляються літературній мові на всіх мовних рівнях: *хворма, патрет, теперечки, фершал, соша (шоце)*.

У науковій літературі немає єдиної думки щодо належності просторіччя до стилістично маркованої лексики. Погоджуємося з Ф. Філіним, який чітко розмежовує нелітературне й літературне просторіччя й відзначає, що „є не одне, а два просторіччя: просторіччя як стилістичний засіб літературної мови та просторіччя як мовлення осіб, що недостатньо оволоділи літературною мовою” [260, с. 7]. Перше – це мовні засоби, що вживаються усіма освіченими людьми для грубуватого, зниженого зображення предмета думки (літературне просторіччя), друге – елементи мовлення осіб, що не зовсім оволоділи літературною мовою чи взагалі малограмотних (нелітературне просторіччя). „До нелітературного просторіччя відносяться мовні явища всіх рівнів, які освічена людина не може вжити ні за яких умов, хіба що тільки навмисне, наслідуючи неграмотного чи передражняючи його” [260, с. 7].

Пропонуємо розглядати літературне (експресивне) просторіччя у складі конотативно маркованої лексики, оскільки ці слова характеризуються наявністю в їх лексичному значенні певної конотації, а нелітературне (неекспресивне) просторіччя в складі соціально маркованої лексики, так як вони репрезентуються в усному мовленні певних соціальних груп людей; носії літературної мови, вживаючи такі лексичні одиниці, сприймають їх як „елементи чужого соціального середовища” [172, с. 197].

До нелітературного просторіччя відносимо й українсько-російський суржик як одну з форм, що функціонує в умовах двомовності: *беспокоїтися* (турбуватися), *любовни(і)к* (коханець), *харашо* (добре, гаразд), *щитати* (рахувати, вважати), *утюг* (праска).

Отже, функціонально марковані лексичні одиниці репрезентуються словами, вживаними в книжних стилях української мови (науковому, офіційно-

діловому, публіцистичному, художньому, конфесійному), та власне розмовними лексемами, що є основою розмовно-побутового стилю сучасної української літературної мови.

2.2.2. Конотативно маркована лексика української мови

Конотативно маркована лексика (експресивна, емоційно забарвлена, емоційно-експресивна, емоційно-оцінна) характеризується особливою складністю її семантики: в лексичному значенні слова, як ми вже зазначали, крім об'єктивно-понятійного значення, є компоненти, що мають суб'єктивний характер. У цих словах відображається емоційне, експресивне, оцінне ставлення людей до названого, вони надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення та виконують у мові експресивну функцію, „яка зорієнтована на вираження суб'єктивних аспектів сприйняття людиною реального світу” [146, с. 43].

Отже, інформація, що маркує слово, може входити до змісту лексичного значення слова як конотативний компонент, а лексика, яка має в своєму лексичному значенні такі компоненти конотації, як *експресивність*, *емоційність*, *оцінність* та *образність* називається конотативно маркованою.

Для того, щоб визначити функціональні параметри та здійснити класифікацію цієї лексики, вважаємо за необхідне коротко зупинитися на змісті й співвідношенні зазначених компонентів конотації.

Експресивність. Це одна з найскладніших категорій, що по-різному тлумачиться дослідниками. Аналіз наукової літератури дає можливість стверджувати, що вона ще не має остаточного визначення [24; 80; 108; 144 – 146; 155; 168; 242; 244; 266 – 268 та ін.].

Так, одні лінгвісти вважають, що поняття експресивності належить до основних стилістичних категорій, оскільки на протиставленні (опозиції) експресивного й неекспресивного формуються майже всі стилістичні парадигми. У їхньому розумінні „експресивність (лат. *expressio* – вираження) є

семантико-стилістичною властивістю мовних одиниць, психологічно й соціально вмотивованою, яка забезпечує цим одиницям повноцінне функціонування і створення стилістичного значення, фону, ефекту” [155, с. 189].

Інші мовознавці пов’язують проблему експресивності з семантикою й визначають її як семантичну категорію, яка характеризується різними формами вияву експресивної функції мови, її здатністю виражати в змісті мовних одиниць різноманіття емоційних і оцінних відношень суб’єкта мовлення до того, що відбувається в зовнішньому чи внутрішньому світі людини [242].

Інколи термін „експресивність” уживається як загальне позначення конотації, як синонім до конотативної лексики чи конотативів. Погоджуємося з В. Телією, яка вважає, що неправомірно розглядати терміни „конотація” і „експресивність” як синоніми, оскільки експресивність – це „ефект, вироблений за рахунок особливих семантичних компонентів, які створюють цей ефект” [242, с. 7].

Узагальнюючи наявні в мовознавстві підходи до вивчення експресивності, зводимо їх до двох основних, специфіка яких полягає в зосередженні основного інтересу: 1) на вивченні мовного механізму експресії [130; 146; 172; 242; 263]; 2) на поясненні результатів емоційно-нейтрального сприйняття експресивно забарвленого мовлення [274].

На основі аналізу наукових робіт, можна зробити висновок, що в лексикології експресивність тлумачиться „вузько”: основний інтерес наукових досліджень зосереджується на перенесенні уваги з денотативного аспекту змісту слова на конотативний, на визначенні в семантиці слова компонентів, що характеризують міру й ступінь вияву певних ознак, явищ.

У роботах зі стилістики експресивність розглядається „широко”: її пов’язують з відхиленням від нейтрального, загальноприйнятого стандарту.

Отже, експресивність – це „властивість мовної одиниці підсилувати логічний і емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб’єктивного увиразнення мови” [80, с. 325].

Емоційність. Під емоційністю (емотивністю) розуміють вираження словом емоції чи почуття [130; 146; 212]. Як семантико-стилістична категорія емоційність виявляє зв'язок з експресивністю, проте не ототожнюється з названим поняттям. „Емоційність не завжди є експресивною, вона може мати нейтральне вираження, а експресивність породжується не тільки емоціями, а й мисленням, інтелектом, волею, етикою та естетикою, конкретним світосприйманням мовців. Тому експресивність є значно ширшим від емоційності поняттям і може охоплювати мовне вираження всіх, а не тільки емоційних сфер життя” [155, с. 189].

Емоційний компонент найчастіше буває оцінним до того, що названо словом, оскільки включає слова, що позначають крайню межу позитивної чи негативної оцінки. Отже, поняття емоційності тісно пов'язане з поняттям оцінності, але не тотожне з ним, оскільки оцінність як мовна категорія – це вираження в мовленні емоційного відношення, викликаного думкою, що склалася про предмет висловлювання. Емоційна оцінність пов'язана не тільки з психікою (це характерно для емоційності), але й з мисленням, тому емоційність і оцінність перехрещуються, але не збігаються [103].

Емотивний компонент значення не єдиний спосіб вираження емоцій, в українській мові є слова, що своїм лексичним значенням виражають різні емоції (любов, жах, гнів). Емоції можуть виражатися й за допомогою морфологічних (афікси, частки, вигуки) та синтаксичних (вставні слова, синтаксичні повтори та ін.) засобів.

Оцінність – компонент конотації, що виражає загальнолюдську тенденцію поділяти явища, предмети, ознаки на позитивні та негативні. Як ми вже зазначали, оцінність тісно пов'язана з емоційністю, про що насамперед свідчать відомості словникових статей, у яких наявні емоційні позначення, що одночасно вказують і на характер оцінки. Так, наприклад, позитивна оцінка репрезентується в таких ремарках, як *пест.* (пестливе): *сонечко, голубонька; жарт.* (жартівливе слово, вираз): *благовірний (чоловік), благовірна (дружина)*, а негативна – в позначеннях *зневажл.* (зневажливе слово, вираз): *базіка, холуй;*

ірон. (іронічне слово): *борзописець, вояка*; *лайл.* (лайливе слово): *падлюга, вражий, свиня*.

Отже, органічна близькість емоційних і оцінних компонентів дає можливість об'єднати їх в єдиному емоційно-оцінному компоненті [130; 146]. „Оцінність, що представляється як співвіднесеність слова з оцінкою, й емоційність, пов'язана з емоціями, почуттями людини, не складають різних компонентів значення, вони єдині, як нерозривні оцінки й емоції на позамовному рівні” [146, с. 45]. Позитивна оцінка передається тільки через позитивну емоцію – схвалення, похвалу, ласку, захоплення, негативна – через негативну емоцію – несхвалення, засудження, роздратованість, зневагу, презирство. „Оцінка ніби „вбирає” в себе відповідну емоцію, а параметри оцінки й емоції збігаються: „приємне” – „хороше”, „неприємне” – „погане”... оцінка ніби прихована в емоції, згорнута в бруньку, а в конкретних висловлюваннях розгортається більшою або меншою мірою” [146, с. 45].

В. Теля не погоджується з твердженням, що параметри емоції й оцінки збігаються, оскільки ці параметри можуть комбінуватися – пересікатися й накладатися [244, с. 19].

Функції експресивності, емоційності, оцінності виконують у мові спеціальні емоційно-синонімічні, емоційно-експресивні, емоційно-оцінні слова. Навіть у визначенні таких слів відображається тісна взаємодія, взаємовплив експресивності, емоційності й оцінності, тому дуже часто виникають труднощі в розмежуванні вказаних категорій. Так, у „Нарисах зі стилістики” О. Гвоздев поняття емоційності, експресивності й оцінності не розмежовує і виділяє тільки лексику з емоційним забарвленням [49].

Образність. Мовна образність – це особливий факультативний елемент конотації, що формально проявляється у внутрішній чи зовнішній формі значення [244, с. 24]. Він не всіма науковцями визначається як однорядний з компонентами „експресивність”, „емоційність”, „оцінність”, оскільки не відображає якихось реальних явищ об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Це особливий спосіб подання інформації, в якій є приховане порівняння, що

збуджує наші уявлення про ті чи інші явища [130, с. 186], це одна з тих ознак, за допомогою якої досягається виразність мовної комунікації [155, с. 185]. „Образність є універсальною і всезагальною ознакою мови. Кожне слово практичної мови може стати образним, але це не означає, що ця його потенція завжди реалізується. І кожне „образне” слово може втратити образність через надмірну її кількість, часте використання, зужитковість або перейти в ранг іншої образності. ...

Образність мовних одиниць є тим ґрунтом, на якому виростають стилістичні значення їх” [155, с. 189].

Отже, в конотативно маркованих словах представлені в різних комбінаціях компоненти експресивного, емоційного, оцінного й образного характеру. Хоч конотація в межах лексичного значення слова є додатковою відносно основної понятійної частини, „з функціонального погляду саме конотація зумовлює мовну значимість відповідного слова. Тому задля експресивної функції створюються й фіксуються в словниковому складі такі слова. В окремих словах конотація виступає як головний компонент, що розмиває понятійний зміст, роблячи його дифузно невизначеним” [130, с. 186].

Слова, об’єднані в групу конотативно маркованої лексики, неоднорідні за походженням. Конотативність може по-різному виражатися в них. Так, за способом вираження емоційності, образності, експресивності конотативно марковані лексичні одиниці поділяються на такі групи:

1. Слова, в яких номінативна функція ускладнюється оцінністю, ставленням мовця до названого явища й відповідно експресивністю (звичайно через емоційність). Ці лексеми вже в своєму лексичному значенні мають емоційно-експресивний „заряд” і тому виступають конотативно маркованими: *корупція, мафія, кіднепінг*. Оцінка, наявна в лексичному значенні деяких слів, настільки яскраво виражена, що не дозволяє їм уживатися в інших значеннях, наприклад: *хануга, свинтус, йолоп, дурепа, карга, барахло, обчикрижити* та ін.

2. Слова, в яких конотативність досягається за допомогою засобів словотвору: суфіксів ласкавості, пестливості (демінутивних): *сонечко,*

голубонька, дівчинонька, батечко, матінка, спатоньки, спатусеньки та ін.; збільшення й згрубілості (аугментативних): *носище, носюра, ручище, гуляка, чоботища, носюра, мордяка, харцизяка* та ін.; основоскладання, в якому основи вже мають оцінне або емоційно-експресивне забарвлення: *молокосос, серцеїд, пустодзвін, кровопивець, словоблуд, самодур* та ін.

3. Слова, у яких експресія й оцінність пов'язані насамперед з традицією їх уживання. До цієї групи належать усі урочисті, риторичні, високі слова, яким властивий урочистий тон, наприклад: *вселюдський, нездоланний, кара, титан*.

4. Лексичні одиниці, які називають емоції, почуття, стан душі, а також ті, що виступають засобом емоційної оцінки явищ дійсності, наприклад: *любов, ненависть, жах, гарний, смачний, гіркий, дурний*.

Вважаємо, що тільки до перших трьох груп виправдана назва „конотативно маркована лексика”, оскільки слова, що позначають емоції, не забарвлені цими (чи якимись іншими) емоціями, а безпосередньо відображають поняття про них своїми значеннями. Зважаючи на це, відносимо їх до нейтрального, неекспресивного фонду мови, бо сема „емоція” входить у денотативний компонент, а не конотативний; у мовленні ці слова виконують тільки номінативну функцію.

Аналіз лексичного матеріалу дає можливість зробити висновок про неоднорідність конотативно маркованої лексики з погляду експресивного забарвлення. Так, об'єднуючи близькі за експресією слова в лексичні групи, як і більшість лінгвістів, виділяємо слова з позитивним і негативним значенням (забарвленням, характеристикою). Деякі конотативно марковані лексеми за цією ознакою навіть вступають у антонімічні відношення між собою, наприклад: *трудога – ледар, ручечка – ручище, хатка – хатище* та ін.

До лексичних одиниць із позитивним значенням відносимо лексеми з високим стилістичним забарвленням – урочисті, високі, риторичні, наприклад: *благословенний, титан (про людину), нездоланний, кара, звитяга*; лексичні одиниці з емоційною оцінкою схвалення, пестливості: *бабусенька, дитинча*; деякі жартівливі слова: *жєвжжик, благовірний (чоловік)*.

Лексику, що виражає негативну оцінку, репрезентують просторічні слова, які розрізняються ступенем зниженості – від жартівливо-іронічного, фамільярного відтінків до грубого, навіть вульгарного, наприклад: *шелепнутись, баньки, шкапа, влипнути, шкуродер, бахур* (коханець), *мармиза, мордяка* (обличчя), *вилупитися* і под.

За спостереженнями О. Тараненка, мовно-стилістичне вираження негативної емоційної оцінки значно перевищує за кількістю як різновидів, так і фактичного матеріалу вираження позитивної оцінки [239, с. 123 – 124].

Конотативна характеристика реєстрових лексем у словниках подається по-різному: а) наведенням стилістичних ремарок і спеціальних позначень; б) за допомогою стилістичних коментарів; в) ілюструванням функціонування в мові витлумаченого слова фактичним матеріалом з різних джерел [239, с. 123 – 124]. Саме цим і будемо послуговуватися під час добору конотативно маркованих лексичних одиниць.

У складі конотативно маркованої лексики розглядаємо слова, які в радянський період через ідеологізацію суспільства було поділено на „наші” та „чужі”. Так, позитивну (схвальну) оцінку несли слова різних тематичних груп, що характеризували соціалістичне суспільство, передусім слова та терміни радянської ідеології: *більшовизм, марксизм-ленінізм, комунізм, соціалізм, комсомол, комсомолец, пролетарій, пролетаріат* і т. ін. Негативну (несхвальну), а то й пейоративну маркованість мали лексичні одиниці, вживані для позначення „невластивих”, „ворожих” радянському суспільству „капіталістичних”, „буржуазних” зарубіжних або дореволюційних явищ та понять. Так, здавна відомим нейтральним або позитивно-оцінним словам із галузі економіки, політики, мистецтва, що активно побутували на Заході, радянська система пропонувала заідеологізовані негативні дефініції, оскільки зміст більшості понять, номінованих цими словами, критикувався, розвінчувався радянською ідеологією: *бізнес, бізнесмен, капіталізм, плюралізм* та ін. [216].

На сучасному етапі розвитку української мови поділ лексем на „свої” та „чужі” втрачає свою вагу, тому що більшість слів звільнилася від штучно прищеплених їм схвальних чи несхвальних конотацій і перейшла до розряду функціонально маркованих або нейтральних лексичних одиниць (див. про це в наступному розділі дисертаційного дослідження – *О.К.*).

Слід відрізнити конотативно марковані лексичні одиниці, що функціонували за часів Радянського Союзу для позначення зарубіжних явищ і понять із галузі ідеології, політики, економіки, мистецтва, культури тощо, від функціонально маркованих слів, уживаних у цих сферах. Словникові статті дають змогу диференціювати їх: більшість конотативно маркованих лексем у лексикографічних працях радянського періоду в тлумаченнях або цитатах-ілюстраціях до них мали оцінні визначення *прогресивний – реакційний, соціалістичний, комуністичний – буржуазний, капіталістичний, реалістичний – антиреалістичний, матеріалістичний – ідеалістичний* тощо. Наприклад, з виразним позитивним конотативним маркуванням, що розкривається в тлумаченні, кодифікувалася лексема *реалізм* („*літ.* Творчий метод літератури та мистецтва, що полягає в правдивому історично конкретному і об’єктивному відтворенні дійсності; р. критичний – правдиве відображення дійсності в літературі й мистецтві; характерні риси – демократизм і народність, глибокий інтерес до соціальних проблем, викриття вад бурж.-поміщицького ладу. Р. соціалістичний – якісно новий вищий етап у розвитку р., осн. принципами якого є правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку...” (СІС-85, с. 708)). Носіями негативних несхвальних конотацій були, наприклад, слова *модернізм* („основний напрям бурж. мистецтва і літератури доби імперіалізму, що характеризується розривом з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва...” (СІС-85, с. 553)) та *авангардизм* („умовна назва багатьох антиреалістичних течій у літературі й мистецтві 20 ст.” (СІС-85, с. 13)) та ін.

Функціонально марковані лексеми вказували лише на наявність певних реалій та явищ і не несли додаткових оцінних конотацій, наприклад: *банкір* „у

капіталістичних країнах – власник банку або акціонер, що володіє великою кількістю банківських акцій...”(СУМ, I, с. 101); *іпотека* „в капіталістичних країнах – застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання позички – т. з. іпотечного *кредиту*” (СІС-85, с. 365).

Лексичні одиниці, що позначали дореволюційну дійсність і мали несхвальну негативну маркованість, розглядаємо в складі хронологічно маркованої лексики, оскільки вони характеризуються темпоральною віднесеністю, на що вказує ремарка „*дорев.*” (дореволюційне слово) та тлумачення слова в словнику (*У дореволюційній Росії...*).

Отже, функціонально та конотативно марковані слова різні за своєю природою, проте практично в багатьох випадках у процесі функціонування обидва види маркованості можуть накладатися, поєднуватися, тому в словниках часто позначення оцінного типу суміщаються з позначеннями власне стилістичного характеру, наприклад: *верхотура* „*розм., жарт.* Верхня частина якого-небудь приміщення, верхній поверх” (СУМ, I, с. 337); *преповажний* „*розм., ірон.* Дуже поважний” (ВТССУМ-2001, с. 921); *предтеча* „*книжн., уроч.* 1. Особа, що своєю діяльністю підготувала шлях, умови для діяльності інших; попередник. // Передвісник чого-небудь. 2. Явище, подія, що підготували ґрунт для наступних явищ, або передують іншим явищам, подіям” (ВТССУМ-2001, с. 920).

Оскільки конотативне забарвлення може накладатися, збігатися з функціональним, то виділення двох категорій слів – функціонально й конотативно маркованих – найчастіше зводиться до двох різних аспектів у розгляді тих самих лексичних одиниць.

2.3. Територіально, хронологічно та соціально маркована лексика

У складі маркованої лексики української мови, як ми вже зазначали, виділяємо слова, які характеризуються територіальною (*територіально марковані*), темпоральною (*хронологічно марковані*) та соціальною віднесеністю (*соціально марковані*). Оскільки в українському мовознавстві цим

групам лексики присвячено низку ґрунтовних наукових досліджень – праці П. Гриценка, В. Німчука, В. Русанівського, Л. Ставицької та ін., – то ми не будемо детально зупинятися на їх описі, а лише визначимо слова, які до них належать.

До **територіально маркованої лексики** відносимо лексичні одиниці, які узвичаєно називати діалектизмами. Діалектизм – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену територіальну віднесеність [66, с. 135]. У роботі аналізуємо ту частину лексику діалектного походження, що відображена в загальнономовних лексикографічних працях української мови. Найчисельніша група діалектних слів, що представлена в словниках, – лексичні діалектизми (власне лексичні та етнографічні). Власне лексичні діалектизми (або діалектизми-еквіваленти) здебільшого є дублетами до літературних відповідників (*пательня* – *сковорода*, *пищавка* – *сопілка*, *картоха*, *бульба* – *картопля*, *легінь* – *парубок*, *перун* – *грім*) або синонімами часто з виразним експресивним забарвленням (*єретувати* – *сердитися*, *баскаличитися* – *посміхатися*, *наобісити* – *набриднути*) [66, с. 136].

Етнографічні діалектні слова не мають відповідників у літературній мові й позначають своєрідні за своєю сутністю реалії та явища об'єктивної дійсності, які не виражені іншими лексичними засобами, наприклад, діалектизмом *колиба* називається житло для чабанів і лісорубів, діалектизм *денцівка* служить для називання музичного інструменту типу сопілки, діалектне слово *плай* є назвою стежки в горах.

Загальнономовні лексикографічні праці кодифікують також словотвірні діалектизми, які відрізняються від нормативних лексичних одиниць словотвірними афіксами (*поранок* – *ранок*, *оспалий* – *заспаний*, *дружитися* – *одружуватися* та ін.) та семантичні діалектизми, що різняться з нормативними лише своїм значенням (*чудно* – *незручно*, *тісний* – *сутужний* та ін.). Проте семантичні діалектизми не будемо залучати до аналізу, оскільки вони входять до семантичних структур багатозначних загальноновживаних слів або лексичних одиниць, що репрезентують інші групи маркованої лексики.

Територіально марковані лексеми подаються в лексикографічних працях з ремарками *діал.* (діалектне слово), *обл.* (обласне слово), *зах.* (західноукраїнське слово), *гал.* (галицьке слово): *лодва* „зах. Дошка” (ВТССУМ-2001, с. 494); *озерниця* „діал. Озерна або лиманна сіль” (ВТССУМ-2001, с. 664); *дневникарство* „гал. Журналистика” (РУС-24-33, I, с. 290).

До **хронологічно маркованої лексики** зараховуємо лексичні одиниці, які рідко вживаються носіями мови в повсякденному спілкуванні: *застарілі слова* (лексеми, які вже вийшли або виходять із мовного вживання внаслідок того, що відпала потреба користуватися ними під час називання реалій, предметів і явищ) та *неологізми* (нові слова, що ще не ввійшли до загального вжитку й перебувають на периферії узвичаєної мовної практики).

Застарілі лексичні одиниці традиційно поділяються на дві групи: *історизми* (слова або їх окремі значення (семантичні історизми), що вийшли з ужитку разом з позначуваними ними реаліями; вони не мають у сучасній мові заміників і виконують номінативну функцію, наприклад: *волость*, *губернія*, *панщина*) та *архаїзми* (витіснені іншими синонімами назви понять, що існують і нині, наприклад: *аероплан* – *літак*, *перст* – *палець*) [233, с. 180].

У словниках застарілі слова фіксуються з ремарками *заст.* (застаріле слово), *арх.* (архаїчне слово), *істор.* (історія), *дорев.* (дореволюційне слово) або взагалі подаються без стилістичного позначення із вказівкою на історичний період та місце побутування, наприклад: *атрамент* „заст. Чорнило” (СУМ, I, с. 72), *бердиш* „старовинна зброя – сокира з лезом видовжено-півкруглої форми, насаджена на довгий держак” (СУМ, I, с. 158), *безстановий* „іст. Який не належить ні до якого стану; не пов’язаний з належністю до якогось стану, однаковий для всіх станів” (СУМ, I, с. 147).

Неологізми поділяються на лексичні та семантичні. Лексичні неологізми – це слова, новизна яких виявляється в їх формі. З-поміж них виокремлюється кілька груп – позасинонімічні та синонімічні неологізми [216, с. 46]. Позасинонімічні неологізми – слова, що позначають нові поняття, явища чи предмети: *памперс* „підгузник, виготовлений фабричним способом”

(ВТССУМ-2001, с. 700); *інтерфейс „спец.* Сукупність засобів і правил, що забезпечують взаємодію пристроїв обчислювальної системи та програм, а також їх взаємодію з людиною” (ВТССУМ-2001, с. 402).

Синонімічні неологізми – це лексичні одиниці, що по-новому передають ставлення мовця до вже відомих понять, предметів, явищ, наприклад: *бутик* – *магазин, крамниця* („невеликий магазин, де продаються модний фірмовий одяг і різні аксесуари” (ВТССУМ-2001, с. 69)); *кілер* – *вбивця* („найманий вбивця” (ВТССУМ-2001, с. 428)).

Більшість лексичних неологізмів, засвоєних українською мовою, – це лексеми іншомовного походження (переважно англіцизми). За рахунок цих слів нерідко збільшується кількість абсолютних синонімів в українській мові. Однак останнім часом спостерігається й інша тенденція – невиправдана заміна власне українських слів або лексем, узвичаєних у лінгвальній практиці, новими іншомовними відповідниками. Відбувається, так би мовити, незаконне розширення активності одного слова за рахунок іншого: *пресинг* – *тиск*; *спонсор* – *меценат, благодійник, філантроп*; *брокер* – *посередник, маклер*; *імідж* – *образ, мейк-ап* - *макіяж* і т. ін.

Російська дослідниця Г. Склярєвська переконана, що переповнення мови словами іншомовного походження не потрібно розцінювати як негативне явище, оскільки „на подальших етапах розвитку мова обов’язково відкине зайві елементи, ті, що не адаптувалися, при цьому ті, які залишаться, не засмітять, а збагатять нашу мову, як уже неодноразово траплялося в минулому” [цит. за 114, с. 295].

Семантичні неологізми – нові значення, які з’являються в словах, наявних у мові (про семантичні неологізми див. у наступному розділі дисертації – *О.К.*).

У складі **соціально маркованої лексики** об’єднуємо лексичні одиниці із арго, жаргону, сленгу, професійної лексики (професійно-виробничої та просторічно-жаргонної), неекспресивного просторіччя та суржику: *висулька* (*яблуко*), *швилка* (*робота*), *бабки* (*гроші*), *хата* (*квартира*), *дирик* (*директор*),

бублик (кермо автомобіля), летьоша (лейтенант), балабайка (балалайка), самолёт (літак), строїти (будувати). Спільною рисою всіх цих мовних утворень є обмеженість соціальної основи; вони виступають засобом спілкування окремих професійних, соціальних та вікових груп людей [208, с. 48], що й дає змогу об'єднати їх у складі соціально маркованої лексики.

Прийнято вважати, що неекспресивне просторіччя та суржик репрезентуються в усному мовленні людей, які недостатньо оволоділи літературною мовою (або взагалі малограмотних); носії літературної мови, вживаючи такі лексичні одиниці, сприймають їх як „елементи чужого соціального середовища” [172, с. 197]. Однак не можемо погодитися з цим твердженням щодо суржику, адже він набув такого поширення, що вживається не тільки в побутовому мовленні малоосвічених людей. В умовах двомовності він став своєрідною „нормою”, не тільки в усному мовленні пересічних громадян, відомих політиків, журналістів, ведучих програм, а й на сторінках газет, журналів, брошур, книжок, що, звичайно, знижує рівень культури мовлення в загальнонаціональному вимірі. Вважаємо, що в багатьох випадках однією з причин „масового захоплення” цими мовними явищами є недогляд держави в галузі мовної політики, а точніше її бездіяльність, низький рівень мовної освіти, інформативна незабезпеченість українського слова, неувага до проблем, на яких постійно наголошують мовознавці. А це породжує ще одну причину – психологічну: суржик став „атрибутом”, ознакою невимушеного спілкування, намагання не відмежовуватися, не відрізнитися від інших співрозмовників, не підкреслювати свою мовну перевагу над іншими носіями мови. Парадокс, але в Україні спілкування літературною мовою сприймається більшістю мовців як підкреслено офіційне, штучне, нещире.

Висновки до розділу 2

1. У лексичному складі української мови поряд зі словами, що вживаються за будь-яких обставин, у будь-якому типі мовлення, функціонують

марковані лексичні одиниці, обмежені з певних причин у вживанні й протиставлені своїми диференційними ознаками активному, загальноновживаному, нейтральному номінативному фонду мови. Зазвичай марковані лексеми в лексикографічних працях подаються з відповідними стилістичними ремарками й спеціальними позначеннями, проте належність до тієї чи іншої групи може визначатися й через тлумачення основних значень та відтінків значень реєстрових слів та за допомогою ілюстрацій-цитат, поданих до тлумачення.

2. Аналіз репрезентації лексичних одиниць у тлумачних словниках, зокрема СУМі, дає підстави для виокремлення таких груп маркованих слів: 1) за належністю до певних функціональних стилів та наявністю емоційно-експресивного забарвлення – *стилістично марковані*; 2) з погляду історичної перспективи – *хронологічно марковані*; 3) з погляду територіальної обмеженості – *територіально марковані*; 4) за ознакою віднесеності лексичних одиниць до словникового запасу певних соціальних груп людей – *соціально марковані*. Окрему групу становлять *комбіновані марковані лексичні одиниці*, тобто слова, в семантичних структурах яких об'єднуються значення, що належать до різних груп маркованої лексики.

3. Стилiстично маркована лексика представлена двома групами слів – функціонально та конотативно маркованими лексичними одиницями. До функціонально маркованої лексики належать лексичні одиниці, що вживаються в *науковому* (загальнонаукові та галузеві терміни, науково-технічні професіоналізми), *офіційно-діловому* (адміністративно-канцелярська, юридична та дипломатична термінологія), *публіцистичному* (публіцистичні терміни (серед них і газетні), суспільно-політична лексика та термінологія), *художньому* (поетичні, народнопоетичні та фольклорні слова), *конфесійному* (конфесійна лексика й термінологія), *розмовному* (власне розмовні слова) стилях української мови та *загальнокнижні* (книжні) лексичні одиниці, що не диференціюються за певними функціональними різновидами української мови, але вносять у спілкування відтінки офіційності, урочистості, науковості.

Конотативно маркована лексика репрезентується словами, в лексичному значенні яких, крім об'єктивно-понятійного значення, є компоненти, що мають суб'єктивний характер: емоційність, експресивність, образність, оцінність. Зазначені компоненти конотації представлені в тих чи інших словах у різних комбінаціях і по-різному виявляють себе в лексичному значенні слів: в одних лексемах може переважати, наприклад, експресивність, а в інших - оцінність. У межах лексичного значення конотація зазвичай є додатковою щодо понятійної частини, проте з функціонального погляду саме конотація зумовлює мовну значимість деяких слів, вона зорієнтована на вираження суб'єктивного ставлення людей до позначуваного цими словами.

За способом вираження експресивності, емоційності, образності, оцінності конотативно марковані лексичні одиниці поділяється на три групи: 1) слова, в яких номінативна функція ускладнюється конотативним компонентом; 2) лексеми, в яких конотативність досягається засобами словотвору; 3) лексичні одиниці, в яких конотативність пов'язана з традицією їх уживання (усі високі, риторичні, урочисті слова).

Відповідно до емоційно-експресивного забарвлення конотативно маркована лексика поділяється на позитивно та негативно забарвлену. Позитивний емоційний заряд несуть урочисті, високі, риторичні слова, лексичні одиниці з емоційною оцінкою схвалення, пестливості та деякі жартівливі слова. Негативну оцінку мають просторічні слова, що розрізняються за ступенем зниженості – від жартівливо-іронічного, фамільярного відтінків до грубого, навіть вульгарного (експресивне просторіччя).

4. Територіально маркована лексика репрезентується словами, які мають чітко виражену діалектну віднесеність, - *діалектизмами*. Лексичні діалектизми поділяються на дві групи – *власне лексичні* (або діалектизми-дублети), які переважно є синонімами до своїх відповідників у літературній мові, та *етнографічні*, що не мають відповідників у літературній мові та позначають своєрідні за своєю сутністю реалії, не виражені іншими лексичними засобами.

5. Серед лексичних одиниць обмеженого вживання вирізняються слова, що характеризуються часовою віднесеністю; вони рідко вживаються носіями мови в повсякденному спілкуванні, тому й перебувають на периферії мовного вжитку. У складі хронологічно маркованої лексики є лексеми, що, з одного боку, служать для позначення нових, ще не названих понять, реалій, чи для заміни попередніх найменувань новими (*неогізми*), а, з другого боку, номени, які вийшли з ужитку разом з реаліями, позначуваними ними (*історизми*), та лексеми, що перестали активно функціонувати, бо називають поняття, що самі по собі не застаріли, але для позначення яких використовуються інші слова (*архаїзми*).

6. Одним із відгалужень від загальнонародної мови є так звана *соціально маркована лексика*, до складу якої входять слова із арго, жаргонів, сленгу, професійної лексики (професійно-виробнича та професійно-жаргонна), неекспресивного просторіччя та суржику. Спільною рисою зазначених груп слів є обмеженість соціальної основи, оскільки вони виступають засобом спілкування окремих професійних, соціальних та вікових груп людей.

7. Склад маркованої лексики в процесі мовного розвитку може змінюватися: внаслідок семантичного та стилістичного переосмислення деякі марковані слова можуть переходити до загальноновживаної лексики або до інших груп лексики обмеженого.

РОЗДІЛ 3

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В МАРКОВАНІЙ ЛЕКСИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Актуалізація та пасивізація слів, обмежених у вживанні

З-поміж лексико-семантичних змін, що останнім часом активно відбуваються в українській мові, на особливу увагу заслуговують діаметрально-протилежні міграційні процеси – актуалізації та пасивізації лексичних одиниць. У сучасній мовознавчій літературі паралельно функціонують різні терміни для номінації цих явищ. Так, особливо часто вживані, функціонально активні лексичні одиниці дехто з дослідників називає *відродженими* [271, с. 72 – 76], *реактивованими* [154, с. 17; 74, с. 182–184], *ревіталізованими* [289, с. 401; 100, с. 76 – 80], *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами* [148, с. 13], *активованими*, *актуалізованими* словами [259, с. 33 – 37; 220, с. 53 – 57]. Функціональне обмеження або повне вилучення якихось лексем (лексем) з обігу, вихід їх на периферію мовної системи й мовленнєвого вжитку позначають термінами *деактивація* [74, с. 181], *пасивізація* [219, с. 197; 222, с. 53], проте, на нашу думку, найприйнятнішими є терміни *актуалізація* та *пасивізація*, якими будемо послуговуватися в дослідженні.

Визначення ступеня актуальності чи неактуальності лексичних одиниць – досить відносний процес, який вимагає певної точки відліку. У дослідженні орієнтиром для порівняльного аналізу слугуватиме стан української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Процеси актуалізації й пасивізації лексем спостерігаються в різні періоди розвитку української мови, вони детерміновані як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками. Актуальність певних понять і реалій, потреби суспільства в тих чи інших номінаціях сприяють частотності вживання відповідних слів, зумовлюючи їх функціональну активність. Якщо ж окремі поняття і явища переходять на периферію суспільного життя або повністю зникають, тоді відповідна лексика набуває статусу пасивної, що з часом

призводить до архаїзації лексичних одиниць.

Явища актуалізації й пасивізації неоднакові за своєю інтенсивністю та кількісним виявом: у періоди нестримного розвитку суспільства актуалізація слів проходить значно швидше й охоплює ширші кола лексики, ніж пасивізація. Показовими для української мови такі динамічні зміни були як на початку, так і в кінці ХХ століття, продовжуються ці процеси й нині внаслідок відомих позамовних та внутрішньомовних причин.

Л. Мацько вказує на дві головні причини актуалізації лексичних одиниць: перша пов'язана з ідентифікувальною функцією слова; це повернення до активного вжитку слів разом із реаліями й поняттями, які вони позначають (*акція, акціонер, комерція, оренда*); друга зумовлена стилістичною трансформацією лексики; це розширення сфери використання слів, які в радянський період справді були рідковживаними, а нині активізувалися у зв'язку з посиленою увагою суспільства до української історії і мови (*тризуб, гривня, гетьман*) [154, с. 17]. Активне вживання деяких лексичних одиниць зумовлене не тільки зрушеннями в соціально-політичному, економічному, науково-технічному й культурному житті суспільства, а й змінами в психології мовців, у їх мовних смаках, у мовній моді.

Сучасний розвиток української мови характеризується особливо активним функціонуванням різних груп маркованої лексики. Унаслідок семантичного й стилістичного переосмислення відбувається міграція лексичних одиниць від периферії до ядра, і навпаки – від ядра до периферії лексичної системи. Актуалізовані в сучасній мовній практиці марковані лексичні одиниці неоднорідні за своїм походженням, семантичним наповненням, стильовою й стилістичною диференціацією та лексикографічним опрацюванням. У процесі аналізу встановлено, що найпродуктивнішою щодо функціонального відродження є *стилістично маркована* лексика (як функціонально, так і конотативно маркована), оскільки ця група є найбільшою за своїм кількісним складом і найактуальнішою на сучасному етапі розвитку української мови. Передусім це стосується функціонально й конотативно маркованої економічної,

суспільно-політичної лексики й термінології, активне функціонування якої пов'язане із соціальною важливістю відтворення тих чи інших реалій і понять. У новітню добу переосмислилися та „по-новому” почали вживатися слова *демократія, демократизація, державність, імпичмент, інавгурація, авторитаризм, нація, національний, націоналізм, суверенітет, тоталітаризм, мілітаризм, геополітика, акциз, санація, концерн, бізнес, маркетинг, капітал, акція, акціонер, біржа, бізнесмен, дивіденд, брокер, маркетинг, інвестор, спонсор, менеджер, дилер, інфляція* та ін.

Семантичні зміни в тих чи інших словах або групах слів не відбуваються в одному напрямку, а зазвичай супроводжуються й іншими процесами. Багато конотативно маркованих лексичних одиниць зі сфери економіки та політики, що за радянських часів позначали „невластиві” та „ворожі” соціалістичному суспільству явища й поняття, у зв'язку з формуванням в Україні відкритого демократичного суспільства, із зняттям політичних цензурних обмежень, переходом до ринкової економіки увійшли в українську мову як „відомі” назви нових понять і стали вживатися для номінацій українського життя кінця ХХ – початку ХХІ століття. Отже, одночасно з процесом актуалізації лексичних одиниць спостерігається переорієнтація та зміна конотативного статусу деяких з них. Так, слова, що несли негативний заряд, мали пейоративну маркованість, зумовлену сприйняттям крізь призму комуністичної ідеології, у зв'язку з реабілітацією понять звільняються від негативних конотацій і переходять до розряду нейтральних (у функціонуванні активізується лише їх номінативне значення) або набувають певного позитивного забарвлення (зазначені семантичні трансформації розглянемо в наступному параграфі нашого дослідження – *О.К.*).

Продовжується процес поповнення загальноживаної лексики функціонально маркованими словами із галузі медицини, військової справи, спорту, будівництва, біології, екології, техніки, культури й мистецтва. Насамперед це зумовлено екстралінгвістичними чинниками, тому що „поняття виробничо-інтелектуального життя засвоюються рівнем загальнонаціональної

свідомості, що знаходять безпосереднє вираження в мові” [170, с. 206]. Актуалізація їх у сучасній мовній практиці свідчить про важливість досягнень у цих галузях пізнання в повсякденному житті людей. За останні десятиліття ХХ століття – початку ХХІ століття ввійшли до активного складу такі слова: *донор, діагноз, діагностика, терапія, ін’єкція, аритмія, шок, реанімація, аутсайдер, раунд, марафон, рейтинг, турнір, аут, амортизатор, вакуум, клімат* та ін.

Серед актуалізованої функціонально маркованої лексики на особливу увагу заслуговують лексичні одиниці, вживані в конфесійному стилі, який у радянські часи в українській мові майже не функціонував. У незалежній Україні відбувається поступове відродження релігій і церков, відповідно відновлюється й продовжує повертатися до життя значна кількість релігійних слів і термінів: назви культових споруд (*храм, костел, мечеть, синагога, монастир* та ін.), назви релігійних свят (*Водохреща, Різдво, Великдень, Трійця, Спаса* та ін.), назви відправ (*літургія, молебен, панахида* та ін.), назви релігійної літератури (*Біблія, Євангеліє, Псалтир, Коран*), назви духовних звань (*понтифік, єпископ, патріарх, ігумен, дяк*); назви одягу священиків та культових предметів (*ряса, риза, митра, ікона, чаша, кадило* та ін.) тощо.

Крім традиційних релігій, відроджуються й функціонують інші релігійні напрямки, течії, секти й віровчення, тому відповідно актуалізуються й слова на їх позначення: *адвентизм* „один із напрямків протестантизму, що проповідує близькість другого пришествя Христа й початок тисячолітнього особистого царювання”, *адвентисти* „прихильники адвентизму”, *євангелізм* „віра деяких протестантських сект в особисте перевтілення та спокуту через смерть Христа як засіб спасіння”, *соцініанство* „раціоналістична течія протестанства, що проголошувала Ісуса Христа людиною, заперечувала християнське вчення про Святу Трійцю та деякі інші церковні догми”, *кришнаїзм* „секта в індуїзмі, що вшановує як верховне божество Кришну, вважаючи його одним із уявлень бога Вішну”, *теонімія, волховник* „язичеський молитовник”, *криж* „язичеський хрест” та ін.

Актуалізація конфесійної лексики відбувається й внаслідок повернення соціуму до загальнолюдських цінностей, моральних орієнтирів, тому паралельно проходить і перегруповання лексем на оцінній шкалі: нейтральне слово – конотативно марковане, оскільки багато лексичних одиниць, уживаних у релігійній царині, набувають позитивного забарвлення.

Сучасні трансформації в лексичній системі української мови, як і інших мовах пострадянського простору, нагадують процеси, що відбувалися в першій половині ХХ століття, зокрема 20-30 рр., коли зміни в соціумі породили надію на оновлення не тільки суспільного й економічного сектора життя, але й мовного [114, с. 170]. Як і в роки „українізації”, відбувається відродження української мови, її ідентичності та самобутності; посилюється процес органічного несприйняття, відштовхування від нав’язаного, невластивого її системі, відмежування від спільних з російською мовою або схожих слів, намагання заявити про себе специфічною лексикою [216, с. 89 – 90]. Спостерігається „прагнення відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремість від російської” [160, с. 115].

Багато актуалізованих у новітню добу лексем супроводжувалися в СУМі різними обмежувальними ремарками, часто введеними спеціально „з ініціативи русифікаторів української мови, бо така лексика належала до безеквівалентної і як фонова відображала у своїй семантиці й стилістиці національну специфіку української мови” [154, с. 17]. Зазвичай ці слова подавалися з позначеннями *розм.* – розмовне, *діал.* – діалектне, *зах.* – західноукраїнське, *заст.* – застаріле, *дорев.* – дореволюційне, *іст.* – історизм, *арх.* – архаїзм, *рідко* – рідковживане слово: *головнокомандувач (розм.)*, *українофіл (іст.)*, *правник (рідко)* та ін. Серед актуалізованих номенів є лексичні одиниці, які хоч і фіксувалися радянськими лексикографічними джерелами як нормативні, але для багатьох представників середнього й молодшого покоління українців були незвичні або й невідомі, оскільки в мовній практиці, орієнтованій на зближення з російською мовою, їх вживання не заохочувалося, а то й негласно заборонялося: *низка*, *засада*, *почет*, *маляр*, *малярство*, *чинник* та ін., та слова, не кодифіковані жодним із

найбільших українських радянських словників 60-х – початку 80-х років ХХст.: *покликання, сиротинець, наличка, наплечник/наплічник* тощо [216, с. 92 – 94].

Сьогодні надбанням широкого загалу стають лексичні одиниці *візія* „видіння, примара; облуда, мара”, *спільнота* „об’єднання людей, об’єднаних спільними умовами життя, метою, інтересами”, *симпатик* „прихильник якогось вчення, руху чи якоїсь партії; людина, якій симпатизує хто-небудь”, *злука* „те, що з’єднує щось із чимось; місце, де що-небудь з’єднано з чимось”, *виокремити* „робити виразним, виділяти серед чого-небудь”, *виокремлюватися* „бути, ставати виразним, виділятися серед чого-небудь”, *правник* „юрист, фахівець із правознавства”, *обіжник* „циркуляр” тощо, що в СУМі подавалися як рідковживані.

Загальна тенденція до відтворення власне української мови зумовила активацію деяких територіально маркованих слів, зокрема тих, що вживаються в західноукраїнській мовній практиці та мові української діаспори: *зверхник* „керівник, вищий за посадою начальник; той, хто має владу”, *вислід* „результат, наслідок”, *маргінес* „берег, поле книжки, зошита тощо”, *світлина* „фотокартка”, *наклад* „видання, тираж; утримання, кошти”, *амбасадор* „посол, повноважний представник”, *наразі* „поки що, зараз”, *кав’яр* „ікра”, *філіжанка* „чашка”, *цитрина* „лимон” тощо.

Закономірні процеси відродження української мови, розвиток її літературної форми вимагають нових лексичних засобів, а також відтворення мовних знаків як атрибутів культурно-літературної спадщини минулого, тому численну групу серед актуалізованої лексики становлять хронологічно марковані лексичні одиниці.

Актуалізовані в сучасній мовній практиці архаїзми та історизми відрізняються за своїм походженням та належністю до певних тематичних груп. Значну частину становлять лексичні одиниці, що функціонують у галузі політики та економіки, активно послуговуються словами, вживаними в інших сферах: *віче* „у давній Русі – народні збори, що були вищим органом влади в деяких містах; масові збори населення, мітинг”, *есдек* „член соціально-

демократичної партії”, *урядовець* „службова особа, чиновник”, *непман* „приватний підприємець, торговець періоду непу”, *державник* „прибічник державності”, *українофоб* „противник, ненависник українців і всього українського”, *українофіл* „прихильник українців і всього українського”, *просвіта* „те саме, що освіта; культурно-освітня громадська організація в Україні, заснована 1868 р. у Львові народовцями з метою поширення освіти серед народу; система поглядів, смаків, уподобань, яких дотримувалися члени цієї організації”, *панцерник* „автомобіль, поїзд, військовий корабель, покритий панцером”, *чота* „взвод”, *чотар* „командир чоти”, *субмарина* „підводний човен”, *мана* „карта”, *волонтер* „доброволець”, *раут* „урочистий звання вечір; прийом”, *фундація* „заснування, створення; пожертвування коштів на заснування чого-небудь”, *фундувати* „засновувати”, *амбасада* „посольство”, *бомонд* „вишукане аристократичне товариство”, *кредитка* „кредитний квиток”, *робітня* „майстерня, цех”, *кабак* „шинок”, *аудитор* „прокурор”, *митець* „те саме, що митець”, *святиня* „храм”, *благодійник* „той, хто подає допомогу, підтримку; добродійник; той, хто займається благодійністю” та ін.

Оновлення словникового складу української мови відбувається не тільки за рахунок внутрішніх входжень та семантичних інновацій, а й за рахунок поповнення його новими словами (неологізмами, лексичними інноваціями), витвореними як на українському мовному ґрунті, так і запозиченими з інших мов. Одночасно з появою спостерігається активація неолексем, розширення сфери вживання та сполучуваності багатьох з них, що призводить до творення нових значень. Поява лексичних інновацій пов’язана „насамперед зі зростанням необхідності для суспільства дати найменування новим реаліям і поняттям, що виникли в зв’язку з динамічним розвитком соціально-політичного, науково-технічного, культурного життя, побуту як у світовому масштабі, так і в межах України” [247, с. 59]. Зосереджуючи увагу на хронологічному змісті поняття, неологізм, або інновація, до цієї групи відносимо слова, що з’явилися й поширилися в українській мові у 80 – 90 рр. ХХ ст. - на початку ХХІ ст.

Лексичні інновації репрезентують різні сфери життєдіяльності людини:

побут (*снікерс* „шоколадний батончик із горіховою начинкою іноземного виробництва”, *кетчуп* „томатна приправа з прянощами”, *ківі* „тропічне плодове дерево, що дає зеленувато-коричневі плоди з оксамитовою шкіркою та кисло-солодким смаком; плоди такого дерева”, *мартіні* „коктейль із сухого білого вермуту й джина або горілки з лимонною цедрою та оливками”, *блендер* „електропобутовий прилад для подрібнення та змішування продуктів”, *фритюрниця* „електропобутовий прилад для приготування других страв у великій кількості жиру”, *барсетка* „невеличка чоловіча сумка для зберігання грошей, документів”, *джакузі* „спеціальна ванна з гідромасажем та підігрівом води”, *мобілка* „мобільний телефон” та ін.), **сферу медицини** (*натуропатія* „наука про оздоровлення засобами природи (загартування водою, сонцем; лікування водою, травами)”, *вакуумрегуляція* „аборт на ранній стадії вагітності в амбулаторних умовах”, *целюліт* „утворення жирових відкладень у підшкірній клітковині”, *фітотерапія* „лікування лікарськими рослинами”, *кріотерапія* „лікування холодом”, *мульти табс* „універсальний багатокомпонентний вітамінний препарат” та ін.), **мистецтва та культури** (*рейв* „сучасна танцювальна музика, переважно стилю техно з використанням світлових ефектів; зустріч молоді, вечірка з танцями під таку музику, які супроводжуються вживанням синтетичних наркотиків”, *техно* „танцювальний стильовий різновид сучасної популярної музики, яка відрізняється пульсуючим ритмом, різними ефектами”, *трилер* „особливий тип пригодницьких фільмів, літературних творів, в яких специфічні засоби повинні викликати у глядачів або читачів тривожні очікування, тривогу, страх...”, *андерграунд* „неофіційна течія, напрям у мистецтві, що протиставляється офіційним, загально визнаним; нетрадиційне не зрозуміле широкому загалові „підпільне” мистецтво; творці й прибічники такого мистецтва”, *візуалізм* „напрям у мистецтві на протигагу сюрреалізму”, *кліпмейкер* „людина, що створює та знімає кліпи”, *топ-модель* „модель високого класу (про манекенниць), *фотомодель* „рекламне фото людини з бездоганними зовнішніми даними; людина, з якої роблять такі фото”, *фотосесія* „цикл фотографій для реклами, альбому, журналу тощо”, *постер*

„яскравий плакат або велика колективна фотографія, що рекламує виступ якого-небудь музичного гурту”), **спорту** (*жердинник* „легкоатлет, що стрибає у висоту з жердиною (спеціальною палицею)”, *рукоборець* „той, хто займається спортивною боротьбою на руках (амреслінгом)”, *овертайм* „додатковий час у спортивних іграх, якщо не виявлено переможця”, *сноуборд* „одна широка дошка для катання на снігу з гір”, *скейтборд* „невелика продовгувата дерев’яна дошка на роликах для спортивного (фігурного) катання і розваг”, *болід* „спеціальний швидкісний автомобіль для перегонів” і т. ін.), **комп’ютерної техніки** (*сканер* „пристрій для оптичного введення зображення (текстів, графіків, малюнків, фотографій і т. ін) у пам’ять комп’ютера”, *файл* „сукупність даних; осередок пам’яті комп’ютера, у якій зберігаються програми й дані”, *кулер* „вентилятор на процесорі”, *принтер* „пристрій для роздрукування, що підключається до комп’ютера” тощо), **соціально-економічну та політичну царини** (*приватизація* „процес передачі об’єктів державної або муніципальної власності у колективну або особисту власність”, *спонсор* „особа, організація чи фірма, яка виступає організатором, ініціатором, що матеріально підтримує (утримує) що-небудь, надаючи кошти”, *штрих-код* „штрихові позначки, що містять інформацію про країну, фірму-виробника і деякі споживчі якості товару”, *бартер* „система обміну товарів та послуг на безгрошовій основі”, *нардеп* „народний депутат”, *очільник* „керівник” та ін.).

Окремі неологізми вже включено до реєстрів сучасних лексикографічних праць: *памперс* „підгузник, виготовлений фабричним способом” (ВТССУМ-2001, с. 701), *трилер* „особливий тип пригодницьких фільмів, літературних творів, в яких специфічні засоби повинні викликати у глядачів або читачів тривожні очікування, тривогу, страх...” (ВТССУМ-2001, с. 1267), *римейк* „1. Прагнення до відтворення минулого, у зовнішньому вигляді речей, звичаях, етикеті. 2. виправлений, перероблений, або відновлений варіант художнього твору (літературного, музичного; фільму, вистави) (ВТССУМ-2001, с. 1030), *дефолт* „1. Невиконання яких-небудь вимог, установлених законом. 2. В економіці – відмова держави, юридичної чи фізичної особи в односторонньому

порядку від своїх боргових зобов'язань” (ВТССУМ-2001, с. 218), *іміджмейкер* „Спеціаліст із питань створення іміджу державного діяча, публічного політика, громадського діяча і т. ін.” (ВТССУМ-2001, с. 396), *кіборг* „Кібернетичний організм; пристрій у якому певною мірою здійснено симбіоз фізичних та інтелектуальних здібностей людини й технічних засобів автоматики” (ВТССУМ-2001, с. 427).

Як видно із наведених прикладів, більшість цих та інших нових слів, що активно функціонують у мовленні, – лексеми іншомовного походження (переважно слова та кальки, запозичені з англійської мови). Запозичення значної кількості іншомовних слів пояснюється поширенням в українському житті нових реалій, на позначення яких в українській мові поки що бракує назв-відповідників. Неабияку роль відіграють і соціально-психологічні причини запозичень: мовці часто надають перевагу словам, які на певному етапі є більш престижними й модними. Крім того, деякі іншомовні слова характеризуються семантичною точністю й економічністю, що й зумовлює їх активне вживання, наприклад, слово *саміт* позначає не просто будь-яку зустріч, а саме „зустріч глав держав, урядів” (СІС-2000-П, с. 816); лексема *кіллер* закріпилася зі значенням „найманий вбивця” (ВТССУМ-2001, с. 428) й, отже, асоціюється не з будь-яким злочинцем, а саме з тим, що виконує „замовлення” професійно й за гроші.

Порівняно з попередніми етапами розвитку в кінці ХХ – на початку ХХІ століття українська літературна мова переживає своєрідний неологічний „бум” щодо нових запозичень [216]. У цьому процесі помітна інтенсифікація прямого лексичного запозичення з мови-донора, а не через посередництво російської мови, як це було раніше. Проте вживання багатьох іншомовних слів абсолютно невиправдане, оскільки вони або мають усталені й зрозумілі широкому загалові українські відповідники, або виступають абсолютними синонімами до вже давно відомих іншомовних слів [13, с. 42; 116, с. 91]: *дайджест* – огляд, *конверсія* – перетворення, *імідж* – образ, *шоу* – вистава, *ноу-хау* – знаю як, *прогібіція* – заборона, *презентація* – представлення, *ексклюзивний* –

винятковий, електорат – виборці, суверенітет – незалежність, егалітарний – зрівняльний; сленг – жаргон, брифінг – прес-конференція, мейкап – макіяж, сандвіч – бутерброд, дисплей – екран та ін.

Активний процес дистанціювання, віддалення від російської мови зумовив відродження низки власне розмовних лексичних одиниць, що своєю семантикою та структурою не виявляють близькості до мови „старшого брата”, а несуть характерні ознаки української: *гостина* „перебування в гостях; гостювання”, *приймальня* „кімната для приймання відвідувачів; кімната, в якій відвідувачі чекають прийому”, *халтура* „побічний лихий заробіток понад основний; несумлінна, неакуратна робота (переважно без знання справи, без почуття відповідальності)”, *слухавка* „телефонна трубка”, *ошукати* „вводити кого-небудь в оману діями або словами; обманювати, обдурювати”, *здоровити* „вітати”, *кінозірка* „знаменитий кіноартист або кіноартистка”, *платня* „плата за роботу, службу; заробітна плата”, *головнокомандувач* „особа, що очолює збройні сили держави, окремі види або частину збройних сил на певному напрямі воєнних дій; верховний головнокомандувач – начальник усіх збройних сил держави під час війни”, *завідувач* „той, хто завідує, керує чим-небудь”, *з’ява* „поява, появлення кого-, чого-небудь; ява” та ін. СУМ подає ці лексеми з ремаркою *розм.*, що, на нашу думку, не відповідає їх сучасному вживанню, оскільки більшість з них вже сприймаються мовцями як загальноновживані лексичні одиниці.

Унаслідок активізації відбувається нейтралізація маркованих лексем, що вже частково відображено в сучасних словниках української мови. Відсутність у лексикографічному реєстрі стилістичної ремарки біля лексичної одиниці є констатацією факту, що „лексема не суперечить прийнятій нормі, активна в цей час і не має закріпленого стилістичного забарвлення” [265, с. 6]. Наприклад, лексична одиниця *фундація* „пожертвування коштів на заснування чого-небудь” у СУМі (СУМ, X, с. 651) кваліфікується як застаріла, а у ВТССУМ-2001 (ВТССУМ-2001, с. 1335) як нейтральна, оскільки відсутня стилістична ремарка; слово *амбасада* „посольство” в СУМі (СУМ, I, с. 38) фіксується

з ремаркою *заст.* (застаріле слово), а у ВТССУМ-2001 (ВТССУМ-2001, с. 15) без стилістичного позначення; лексема *головнокомандувач* „особа, що очолює збройні сили держави, окремі види або частину збройних сил на певному напрямі воєнних дій; верховний головнокомандувач – начальник усіх збройних сил держави під час війни” у СУМі (СУМ, II, с. 113) представлена як розмовна лексична одиниця, а у ВТССУМ-2001 (ВТССУМ-2001, с. 189) як нейтральна; книжна лексема *меценат* звільнилася від стилістичної ремарки (*книжн.*) і у процесі функціонування стала загальноживаною, що вже відображено у ВТССУМ-2001 (ВТССУМ-2001, с. 523).

Проте процес зміни стилістичного статусу окремих маркованих лексем, на нашу думку, відображений у словниках непослідовно, спостерігаються неточності в стилістичній кваліфікації деяких груп лексичних одиниць у межах однієї й тієї ж лексикографічної праці, наприклад, слово *амбасада*, як ми вже зазначали, у ВТССУМ-2001 подається без стилістичного позначення, тоді як лексична одиниця *амбасадор* „посол, повноважний представник” подана з обмежувальною ремаркою *зах.* (західноукраїнське слово); лексема *меценат* кваліфікується як загальноживана, а слова *меценатський* „Прикм. до *меценат*; належний меценатові”(ВТССУМ-2001, с. 523) та *меценатствувати* „Бути меценатом”(ВТССУМ-2001, с. 523) репрезентуються з позначенням *книжн.*

Розвиток будь-якої літературної „стандартної” мови проходить через епохи лібералізації й консервації [114, с. 78]. За спостереженням сучасних мовознавців, в українській мові відбуваються два протилежні інтенсивні процеси – інтелектуалізації, з одного боку, і подальшої демократизації та лібералізації мовних норм, зниження рівня культури мови в окремих сферах комунікації, з другого боку [13, с. 41].

Демократизація суспільного життя зумовила активне використання в мові розмовних конотативно маркованих шарів лексики (жартівливих, зневажливих, вульгарних, іронічних) та соціально маркованих слів. Характерно, що вони почали надзвичайно використовуватися як в усному мовленні, так і в інших стилях літературної мови, зокрема в публіцистиці.

Однією з причин активізації зазначених груп лексики стали мовна мода, мовний смак епохи; створюється особлива культура, особливий стиль спілкування, який набув популярності не тільки серед певних соціальних груп людей. Послугуючись терміном В. Єлістратова „розгерметизація”, О. Какоріна зазначає, що в цілому мова останніх десятиліть позначена „розгерметизацією” кримінального аргю в наслідок посилення ролі цієї соціальної групи в житті суспільства [96, с. 84].

Так, у новітню добу в українській мові активно функціонують слова жартівливі (*оковита* „горілка”), фамільярні (*дружбан* „друг”, *братан* „брат або друг”, *братва* „товариші, друзі”), лайливі (*собайло* „лексема з негативною характеристикою людини”), зневажливі (*шабашник* „той, хто підряджається на халтуру”, *нувориши* „людина, що швидко розбагатіла завдяки торговельним спекуляціям; багатій-вискочка”); соціально марковані (*лох* „дурна людина, простак; наївна, довірлива людина”, *хата* „квартира”, *прикид* „одяг, вбрання”, *тачка* „легковий автомобіль”, *фуфло* „дурниця, нісенітниця; свідомо брехня, неякісні речі”, *бабки* „гроші”, *пришити й замочити* „убити”, *здати* „виказати”, *кинути* „обдурити”, *ходка* „термін ув’язнення” та ін.). У молодіжному середовищі вільно послугуються такими словами й виразами: *хавати* „їсти або розуміти”, *хавчик* „їжа”, *кайф/кейф* „задоволення, насолода від чого-небудь // безтурботний приємний відпочинок”, *кайфувати* „отримувати задоволення, насолоду), *вдуплятися* „розуміти”, *косити* „ухилитися від чогось”, *чайник* „початківець”, *капець* „кінець”. Літературна мова поповнюється також і за рахунок професіоналізмів і професійних жаргонів, що завдяки активному функціонуванню набувають статусу загальноновживаних і кодифікованих: *розкрутити, розкручувати* „5. перен. розм. Розпочинати якусь справу, розвивати якусь діяльність і т. ін.” (ВТССУМ-2001, с. 1057); *бомж* „розм. Особа без певного місця проживання” (ВТССУМ-2001, с. 59); *гірничник* „2. жарг. У футболі – жовта картка, що її суддя матчу показує гравцеві як попередження за грубе порушення правил гри. Після другого такого попередження гравець залишає поле” (ВТССУМ-2001, с. 184).

Свідченням того, що слова актуалізувалися й адаптувалися в мовленні, є їх переносне, метафоричне вживання в незвичайних контекстах, розвиток у семантичній структурі нових значень та розширення сполучуваності. На основі порівняльного аналізу словникових статей лексиконів різних темпоральних зрізів простежуємо зміни в семантичній структурі багатьох маркованих слів, що належать до різних груп. Наприклад, уживане в економічній сфері функціонально марковане слово *девальвація* „знецінення національної грошової одиниці порівняно з іноземною валютою чи міжнародними валютними одиницями (СУМ, II, с. 229) набуло переносного значення – „зниження, втрата колишньої значимості, гідності, рівня чого-небудь; знецінення”(ВТССУМ-2001, с. 211): *девальвація душі, девальвація моральних цінностей тощо*; хронологічно марковане слово *бомонд*, що в СУМі тлумачиться з одним значенням – „заст. Вишукане аристократичне товариство (СУМ, I, с.216), почало функціонувати в розмовному мовленні з інноваційною семантикою – „жарт. Про пересічних людей, які, не склавши собі ціни, відзначаються пихою і зверхнім ставленням до інших (ВТССУМ-2001, с. 59). (про зміни в семантичній структурі маркованих слів див. у наступних параграфах – *О.К.*).

Отже, за межі вузького вживання вийшло багато маркованих номенів. „За рахунок актуалізації наявних мовних засобів, їх переосмисленню, завдяки інтенсивному вживанню слів, істотних для певного історичного моменту, т. зв. маркерів певної історичної доби, відбувається процес оновлення національного лексикону, характерний для періодів кардинальних змін в екстралінгвальній дійсності” [216, с. 87].

Докорінні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни в Україні призвели й до пасивізації значного масиву лексики. Зникнення багатьох явищ та понять із суспільного життя, усунення всього штучно нав’язаного вивело в пасив слова, які їх номінували. Менш суттєвою причиною пасивізації деяких маркованих лексем є їх стильова, нормативна і функціональна непридатність через застаріння, немилозвучність, появу життєздатніших синонімів і варіантів. З цього приводу Ю. Шерех слушно зауважував: „Як живі істоти, мовні

особливості теж стають старими, неактивними і, нарешті, мертвими, і цей процес цілком природний” [273, с. 269].

Диференційним показником пасивізації лексичних одиниць є мала частотність їх уживання. До лексичного пасиву української мови відходить велика кількість маркованих слів, функціонально-стильова, емоційно-експресивна, оцінна, частотна та нормативна кваліфікація яких у лексикографічних працях маніфестована широкою гамою стилістичних ремарок, рідше – стилістичними коментарями в тлумачній частині словникової статті.

Більшість лексичних одиниць, що перемістилися на периферію мовного вжитку, належать до так званих радянізмів – номінацій, що позначали стару суспільно-політичну та економічну системи. У кінці ХХ – на початку ХХІ століття відбувається процес масової їх архаїзації, про що свідчать сучасні лексикографічні словники.

Переміщаються до пасивного запасу переважно стилістично марковані (функціонально та конотативно марковані) лексичні одиниці зі сфери економіки, політики та радянської ідеології: *комсомолец, комсомол, піонерія, піонерзагін, піонервожатий, жовтень, політбюро, політінформація, ленінізм, ленінець, марксизм, марксист, райком, крайком, обком, соцзмагання, радгосп, суботник, недільник, стахановець, стахановка, стаханівський, п'ятирічка* тощо. Основний масив слів відходить до розряду хронологічно маркованої лексики. Деякі номени цієї лексики вже репрезентуються в лексикографічних працях з обмежувальними ремарками. Наприклад, лексеми *радгосп, суботник, піонервожатий, п'ятирічка* в СУМі подаються без стилістичного маркування, а ВТССУМ-2001 кваліфікує їх як історизми, фіксуючи з ремаркою *іст.* (історія). Однак у ВТССУМ-2001 виявлено непослідовність у поданні стилістичних характеристик деяких слів: слово *недільник* кваліфікується як загальноновживане, що, на нашу думку, не відповідає сучасному його вживанню (ВТССУМ-2001, с. 597), а *суботник* фіксується як історизм (ВТССУМ-2001, с.1211). Наявність біля слів стилістичного маркування чітко вказує на належність їх до лексики

обмеженого вживання.

Аналізуючи явища актуалізації й пасивізації лексичних одиниць, Л. Струганець звертає увагу на той факт, що семантизація деяких слів у СУМі необ'єктивна, ідеологічно викривлена, зокрема це стосується радянських *суботник* та *недільник*. Так, слово *суботник* тлумачиться як „добровільне і безоплатне колективне виконання суспільно корисної роботи в позаурочний час (спершу по суботах)” (СУМ, IX, с. 816); *недільник* – як „добровільне колективне виконання якої-небудь роботи у неділю” (СУМ, V, с. 285), проте значення, репрезентовані у лексиконі, далекі від реального змісту, так як у радянські часи вияв спільної праці у суботу, а особливо в неділю, не був добровільним, трудові акції проводились із обов'язковою перевіркою їх учасників за списком [223, с. 319].

Отже, докорінні суспільно-політичні, економічні, культурні перетворення в Україні знайшли свій вияв в актуалізації та пасивізації значного масиву маркованої лексики. Процеси актуалізації та пасивізації маркованих слів засвідчують, що в сучасній українській літературній мові останніх десятиліть проходять два протилежні процеси: переміщення значної кількості маркованих лексичних одиниць з периферії лексико-семантичної системи до її ядра й одночасно пересування на периферію мовного вжитку неактуальних лексичних номінацій.

3.2. Зміни денотативно-конотативного статусу маркованих лексичних одиниць

Соціально-політичні, ідеологічні, економічні та культурні зрушення в житті українського народу зумовили процеси денотативної переорієнтації значного за обсягом масиву маркованих лексичних одиниць. Суть цього процесу полягає в тому, що слова, які раніше позначали реалії зарубіжного чи дореволюційного життя, починають вживатися для номінацій сучасної дійсності.

За спостереженнями лінгвістів, в українській літературній мові ХХ століття процес переорієнтації відбувся двічі: на початку ХХ століття, тобто в період заснування й творення радянського суспільства, і в кінці ХХ століття, після здобуття Україною незалежності, під час формування й розбудови української державності [223, с. 296].

Л. Струганець, досліджуючи процеси переорієнтації лексичних одиниць в українській мові ХХ століття, зазначає, що упродовж першого періоду доля слів, пов'язаних із суспільним життям дореволюційного періоду (назви закладів, одиниць адміністративно-територіального поділу, назви осіб за посадою, соціальним станом та військовим званням та ін.) складалася по-різному. Вчена виділяє три напрямки трансформацій: 1) архаїзація значного масиву слів, переміщення їх з активного фонду до розряду застарілих слів та історизмів: *помістя* „*іст.* 1. Земельне володіння поміщика... 2. У Росії і на Україні до початку XVIII ст. – феодальна земельна власність, яка надавалася за службу у війську чи при дворі і яку, на відміну від вотчини, не можна було заповідати, продавати тощо...”(СУМ, VII, с. 126); *земство* „1. Дуже обмежений у правах орган місцевого самоврядування, створений в дореволюційній Росії і на Україні відповідно до земської реформи 1864 р... 2. *збірн., розм.* Люди, які працювали в цих органах місцевого самоврядування...”(СУМ, III, с. 559); 2) використання лексем, що вже функціонували у мові раніше, для позначення відповідних явищ зарубіжного або дореволюційного життя: *хвабрикант* „*фабриканть*”(СГ, IV, с. 389) – *фабрикант* „1. Капіталіст – власник фабрики...”(СУМ, X, с. 547), *полиція* „*полиція. А нарешті досталося, що в поліції сидів*”(СГ, III, с. 283) – *полиція* „1. У дореволюційній Росії і в капіталістичних країнах – система особливих органів державного управління для охорони безпеки існуючого ладу і встановлення порядку...”(СУМ, VII, с. 85); 3) переосмислення частини слів щодо радянської дійсності: *міщанин* „*мшцащанинь*”(СГ, II, с. 435) – *міщанин* “1. У дореволюційній Росії – особа, що належала до міщанства... 2. *перен.* Людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами і вузьким кругозором; обиватель”(СУМ, IV, с. 763), *міщанство*

„міщанство, міщани”(СГ, II, с. 435) – *міщанство* „1. У дореволюційній Росії – соціальна група людей, що складалась з дрібних торговців, ремісників, нижчих службовців і т. ін....// Збірн. до міщанин... 2. *перен.* Погляди й поведінка міщанина (у 2 знач.)” (СУМ, IV, с. 763) [223, с. 297 – 298].

Подібні трансформації спостерігаємо й у новітню добу: частина номенів, уживаних на позначення соціалістичної дійсності, вийшла з активного вжитку й архаїзувалася, що вже засвідчують сучасні лексикографічні праці (такі слова подаються з ремарками *іст.*, рідше – *заст.*): *комсомол* „*іст.* Комуністична Спілка Молоді; масова молодіжна організація комуністичної партії, що діяла в Радянському Союзі” (ВТССУМ-2001, с. 446), *комсомолец* „*іст.* Член комсомолу” (ВТССУМ-2001, с. 446), *політінформація* „*іст.* Повідомлення, інформування про поточні політичні події внутрішньодержавного та міжнародного життя (ВТССУМ-2001, с. 849).

Деякі лексичні одиниці переосмислилися й стали функціонувати для номінацій особливостей життя в незалежній Україні. Характерним для сучасного етапу розвитку української мови є те, що процес переорієнтації торкнувся значного масиву маркованих лексем, серед яких можна виділити дві групи щодо номінацій відповідних денотатів, а саме: 1) лексеми, вживані для позначення реалій зарубіжного, переважно західного життя: *біржа* „1) В капіталістичних країнах ринок оптової торгівлі товарами (товарна біржа) або цінними паперами (фондова біржа) чи купівля-продаж іноземної валюти (валютна біржа). 2) Біржа праці – установа-посередник між робітниками і підприємцями-капіталістами під час акту купівлі-продажу робочої сили” (СІС-85, с. 120); *концерн* „одна з найбільш розвинутих форм капіталістичних монополій; об’єднання підприємств різних галузей промисловості, торгівлі, транспорту, банків тощо на основі повної фінансової залежності від одного або групи капіталістів, які очолюють концерн”(СІС-85, с. 450); 2) лексичні одиниці, які одночасно слугували номінаціями як дореволюційних, так і подібних зарубіжних денотатів: *губернатор* „1) В дореволюційній Росії найвищий у губернії урядовець, який призначався царем. 2) В ряді сучасних бурж. держав

найвища службова особа в межах певної територіальної одиниці. Напр., у США г. – голова виконавчої влади штату. 3) найвищий урядовець у колоніях, якого призначає уряд митрополії” (СІС-85, с. 225); *антреприза* „приватне, видовищне підприємство (театр, цирк тощо) в дореволюційній Росії і в багатьох капіталістичних країнах (СІС-85, с.70).

Процеси переорієнтації найбільше охопили хронологічно та стилістично (функціонально й конотативно) марковану лексику, зокрема слова, що нині маніфестують різні сфери суспільної діяльності українців. Такі модифікації цілком закономірні, оскільки реалії, що з’явилися й поширилися в нашій державі, вимагали нових номінацій, які й були взяті або з дореволюційної дійсності, або із запозичень. Сьогодні ці лексеми значно розширили своє функціонування й охопили ряд важливих сфер життя сучасної України. Це пов’язано зі зростанням актуальності, суспільної вартості відповідних реалій унаслідок розвитку суспільних відносин.

Критерієм відбору переорієнтованих лексичних одиниць слугувала відсутність у сучасних словниках відсилань „у капіталістичних країнах”, „у буржуазних країнах”, „у імперіалістичних державах”, „у західній Європі”, „у ряді країн”, „у буржуазному суспільстві”, „у дореволюційній Росії” , „у царській Росії” та оцінних слів „буржуазний”, „реакційний, „прогресивний”, „капіталістичний”, „соціалістичний”, „комуністичний”, „ідеалістичний”, „матеріалістичний” тощо.

Встановлення нових економічних відносин, перехід до ринкової економіки, утвердження нових форм господарювання зумовили переорієнтацію та активне вживання багатьох функціонально та конотативно маркованих лексем зі сфери економіки. Порівняльний аналіз тлумачень слів у лексикографічних кодексах часів Радянського Союзу та сучасних лексикографічних праць виявляє ці зміни: *акциз* „1. У капіталістичних країнах – вид непрямого податку на продукти масового споживання (цукор, горілку, тютюнові вироби і т. ін), який підприємці включають у їх продажну ціну” (СУМ, I, с. 32) – *акциз* „1. Вид непрямого податку на продукти масового

споживання (цукор, горілку, тютюнові вироби і т. ін), який підприємці включають у їх продажну ціну” (ВТССУМ-2001, с. 13); *біржа* „1. У капіталістичних країнах – установа, де здійснюються торговельні, фінансові та інші операції.... 2. Капіталістична установа, в якій проводиться реєстрація безробітних і здійснюється посередництво між трудящими та підприємцями в купівлі й продажу робочої сили...”(СУМ, I, с. 188) → *біржа* „організаційно оформлений, постійно функціонуючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами, валютами або оптова торгівля товарами за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес укладання угод між господарчими суб’єктами про купівлю-продаж; 3) приміщення, де здійснюються біржові операції” (СІС-2000-П, с. 171–172); *біржовик* „у капіталістичних країнах той, хто займається біржовими операціями...” (СУМ, I, с. 188) → *біржовик* „той, хто займається біржовими операціями (ВТССУМ-2001, с. 54); *бізнес* „поширена в капіталістичних країнах, особливо США, назва підприємницької діяльності, що дає прибуток. Предметом б. є не лише об’єкти госп. сфери, а й політ. діяльність, мед. допомога, наука, мистецтво тощо (СІС-85, с. 115) → *бізнес* „економічна, комерційна, біржова або підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку (ВТССУМ-2001, с. 51); *іпотека* „в капіталістичних країнах–застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання позички – т. з. іпотечного кредиту”(СІС-85, с. 365) → *іпотека* „позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позику” (ВТССУМ-2001, с. 403); *маркетинг* „здійснення великими капіталістичними компаніями системи заходів по вивченню ринків і активному впливу на споживчий попит з метою поширення збуту вироблюваних ними товарів (СІС-85, с. 517) → *маркетинг* „одна із систем управління господарською діяльністю, що орієнтується на врахування вимог ринку та активний вплив на попит з метою розширення збуту товарів. М. страховий – діяльність страховика щодо вивчення страхового ринку, формування страхових послуг, визначення ціни на страхові послуги з кожного виду страхування, управління наданням

страхових послуг” (СІС-2000-П, с. 620); *фірма* „1) в капіталістичних країнах – господарське, торговельне чи промислове підприємство, яке користується правами юридичної особи...”(СІС-85, с. 880) → *фірма* „1) господарське, промислове або торговельне підприємство, що має права юридичної особи, напр., комерційна Ф...”(СІС-2000-П, с. 939); *санація* „2) Збільшення кредиту, надання субсидій та інші фінансові заходи капіталістичних держав або банків з метою допомоги великим підприємцям, компаніям, які перебувають під загрозою збанкрутування”(СІС-85, с. 742) → *санація* „1) *фін.* Оздоровлення фінансового стану підприємства через здійснення системи заходів для попередження його банкрутства чи підвищення конкурентоспроможності” (СІС-2000-П, с. 816) та ін.

Формування й розбудова демократичного суспільства, відродження президентської форми правління в незалежній Україні зумовили переорієнтацію низки функціонально та конотативно маркованих слів суспільно-політичного характеру: *президент* „1) В ряді країн з республіканською формою правління глава держави...”(СІС-85, с. 676) → *президент* „1) виборний глава держави в більшості країн з республіканською формою правління” (СІС-2000-П, с. 757); *прем’єр* „у багатьох країнах глава уряду, особа, що очолює кабінет міністрів, раду міністрів (прем’єр-міністр)...” (СІС-85, с. 677) → *прем’єр* „1) те саме, що прем’єр-міністр”(СІС-2000-П, с. 758) → прем’єр-міністр „глава уряду, керівник кабінету міністрів”(СІС-2000-П, с. 758); *спікер* „голова нижньої палати парламенту в ряді країн (напр., у Великобританії, Індії, США) або однопалатного парламенту (в Кенії, Новій Зеландії та деяких ін. країнах)”(СІС-85, с. 782) → *спікер* „2) у деяких країнах – голова парламенту або однієї з його палат (в Індії, Японії та ін.)”(СІС-2000-П, с. 853) (в Україні – Голова Верховної Ради – *О.К.*); *парламент* „1) Виборчий (повністю або частково) законодавчий орган у ряді буржуазних держав (у Великобританії, Канаді, Індії, Франції, Італії, Бельгії, Японії та ін.). 2) У широкому розумінні – найвищий представницький орган будь-якої держави”(СІС-85, с. 626) → *парламент* „вищий представницький орган

законодавчої влади в багатьох країнах, побудований цілком або головним чином на виборних засадах”(СІС-2000-П, с. 714) (в Україні парламентом називають Верховну Раду України – *О.К.*); *вето* „1) В бурж. держ. праві остаточна чи умовна заборона, яку може накласти вищий держ. орган на рішення нижчого. Право в. в ряді капіталістичних держав надається главі держави щодо рішення парламенту, а також верх. палаті парламенту щодо законопроектів, прийнятих ниж. палатою...”(СІС-85, с. 152) → *вето* „остаточна чи умовна заборона, яку накладає вищий державний орган на рішення нижчих органів, напр., В. президента щодо рішення парламенту...”(СІС-2000-П, с. 213); *плюралізм* „2) Одна з головних ідей у буржуазних і реформістських теоріях суспільного устрою, згідно з якою суспільно-політичне життя являє собою конкуренцію багатьох політичних партій та організацій, що виражають інтереси певних соціальних груп. Плюралізм протиставляється марксистсько-ленінському вченню про класи і класову боротьбу”(СІС-85, с. 659) → *плюралізм* „2) один з фундаментальних принципів устрою правового суспільства, який стверджує правомірність багатоманітності суб’єктів економічного, політичного та культурного життя суспільства”(СІС-2000-П, с. 744); *опозиція* „3) У парламентах бурж. країн фракції партій або груп, що виступають проти правлячої партії...”(СІС-85, с. 601) → *опозиція* „2) група осіб усередині якогось товариства, організації, партії, що провадять політику протидії, опору більшості, напр., *парламентська опозиція*” (СІС-2000-П, с. 692); *імпичмент* „у ряді буржуазних країн (Великобританія, США, Японія тощо) особливий порядок (процедура) притягнення до відповідальності вищих службових осіб (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів даної країни” (СІС-85, с. 342) → *імпичмент* „процедура залучення вищих посадових осіб до суду парламенту з метою позбавлення їх повноважень” (ВТССУМ-2001, с. 396); *інавгурація* „у буржуазних державах урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення у вищий духовний сан” (СІС-85, с. 344) → *інавгурація, інаугурація* „урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан” (ВТССУМ-2001, с. 397); *еліта* „1) Вищий прошарок

пануючого класу в буржуазному суспільстві; „обране”, „вишукане” коло людей”(СІС-85, с. 302)→ *еліта* „2) *перен.* Найкращі представники якої-небудь частини суспільства, суспільної групи”(СІС-2000-П, с. 418); *бомонд* „верхівка” аристократичних і буржуазних кіл” (СІС-85, с.127) → *бомонд* „вищі аристократичні кола; вишукане аристократичне товариство”(СІС-2000-П, с. 179) та ін.

Переосмислилися й почали активно функціонувати як у розмовному мовленні, так і в засобах масової інформації функціонально та хронологічно марковані лексеми на позначення адміністративного управління та керівництва: *департамент* „1) Адміністративно-територіальна одиниця у Франції та ряді ін. країн. 2) В деяких державах назва відомства, міністерства (напр., державний д. у США). 3) В дореволюц. Росії відділ у ряді установ, іноді самостійний орган управління”(СІС-85, с. 243) → *департамент* „2) у деяких державах – назва відомства, міністерства...”(СІС-2000-П, с. 340) (сучасний ЛСВ стосується й адміністративного укладу в Україні, наприклад, *департамент вищої освіти*); *офіс* „контора, канцелярія, служба в деяких капіталістичних країнах”(СІС-85, с. 611) → *офіс* „контора, канцелярія, служба, а також спеціально обладнане приміщення для такої служби”(СІС-2000-П, с. 701); *мерія* „муніципальне місцеве управління, очолюване мером; приміщення муніципального управління (СІС-85, с. 531) → *мерія* „муніципальне управління, а також приміщення муніципального управління”(СІС-2000-П, с. 631); *чиновник* „1. Державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном...”(СУМ, XI, с. 327) → *чиновник* „1. Державний службовець” (ВТССУМ-2001, с. 1378); *мер* „у ряді бурж. країн виборна службова особа, що очолює місцеві органи самоврядування (*муніципалітет*)”(СІС-85, с. 530) → *мер* „особа, що очолює місцеві органи самоврядування”(СІС-2000-П, с. 631); *губернатор* „1) В дореволюційній Росії найвищий у губернії урядовець, який призначався царем. 2) В ряді сучасних бурж. держав найвища службова особа в межах певної територіальної одиниці. Напр., у США г. – голова виконавчої влади штату. 3) Найвищий урядовець у колоніях, якого призначає уряд митрополії” (СІС-85,

с. 225) → *губернатор* „2) у деяких сучасних державах – найвища урядова особа в межах адміністративно-територіальної одиниці”(СІС-2000-П, с. 313).

Спроектовані на сучасні українські реалії слова *мер*, *губернатор*, *мерія* так активно функціонують у згаданих вище джерелах (мабуть, під впливом російської мови), що вже почали заступати офіційні назви: *мер* ← голова міськради (селищної ради); *губернатор* ← голова облдержадміністрації, якого призначає Президент; *мерія* ← міськрада (селищна рада), приміщення міськради (селищної ради).

Семантична трансформація окремих лексичних одиниць зумовлена офіційним визнанням багатьох негативних явищ, поширених у СРСР, про які в той час не прийнято було говорити: *бюрократизм* „1) Система управління державою, що характеризується відірваністю влади та її апарату від широких мас спіранням влади на розгалужений прошарок чиновництва. Б. притаманний експлуаторському суспільству. 2) Канцелярщина, тяганина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради додержання формальностей”(СІС-85, с. 139) → *бюрократизм* „1) система управління країною, що характеризується відірваністю від народу, здійснювана кастою урядовців (бюрократією), яка захищає інтереси пануючої верхівки; 2) зволікання, тяганина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради дотримання формальностей; канцелярщина”(СІС-2000-П, с. 196); *бюрократія* „1) в класових антагоністичних державах привілейована і відірвана від народу каста вищих урядовців, що служать пануючому експлуаторському класу. 2) Те саме, що й бюрократизм”(СІС-85, с. 139)→ *бюрократія* „1) привілейована частина відірваних від народу вищих чиновників, урядовців, адміністративних працівників; 2) те саме, що й бюрократизм”(СІС-2000-П, с. 196 – 197); *тоталітаризм* „форма правління в капіталістичних державах, відверта терористична диктатура найреакційніших кіл буржуазії”(СІС-85, с. 833) → *тоталітаризм* „державний режим повного (тотального) контролю над усіма сферами життя суспільства, з фактичною ліквідацією демократичних прав і свобод, з репресіями щодо опозиції та інакодумців”(СІС-2000-П, с. 899);

мілітаризм „реакційна політика озброєння і підготовки до війни, яку ведуть імперіалістичні держави; політичне панування воєнщини у капіталістичних країнах” (СУМ, IV, с. 736) → *мілітаризм* „система політичних, ідеологічних та економічних засобів, які використовують панівні кола для нарощування військової могутності держави”(СІС-2000-П, с. 643); *корупція* „поширена в капіталістичних країнах підступність і продажність держ. політ. і громадських діячів, а також урядовців і службовців держ. апарату”(СІС-85, с. 456) → *корупція* „1) підкуп і продажність державних, громадських і політичних діячів; 2) зрощення органів державної влади із структурними організаціями злочинності” (СІС-2000-П, с. 562) та ін.

На жаль, перехідний період в нашій державі супроводжується й „новими” негативними явищами, які характерні більшості країн, що розвиваються: *рекет* „злочинна діяльність, пов’язана зі здиством за допомогою погроз, залякування і грубого насильства (СІС-2000-П, с. 794), *кіднап* (уживана нині форма – *кіднепінг* – О.К.) „у капіталістичних країнах – викрадення людини (найчастіше–дитини) для одержання викупу”(СІС-85, с. 407)→ *кіднеп*, *кіднепінг* „викрадення людей (найчастіше дітей) для одержання викупу”(СІС-2000-П, с. 522); *стагнація* „застій у виробництві, торгівлі тощо, характерний для капіталістичної економіки, особливо на імперіалістичній стадії її розвитку” (СІС-85, с. 784)→ *стагнація* „застій у економіці, виробництві, соціальній сфері, стан тривалої суспільно-економічної депресії, що виявляється в сповільненні чи припиненні економічного росту, інвестиційного процесу, загальному зростанні виробництва”(СІС-2000-П, с. 855); *інфляція* „переповнення каналів грошового обігу капіталістичних країн, масою надлишкових паперових грошей порівняно з потребами обороту в них, що зумовлює знецінювання грошей, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати”(СІС-85, с. 363)→ *інфляція* „знецінення паперових грошей, що супроводжується зростанням цін на товари та послуги. Основні І.: дефіцит державного бюджету, високий рівень непродуктивних (особливо військових) витрат держави, товарний дефіцит, монопольне становище деяких виробників,

відрив заробітної платні від зростання продуктивності праці тощо”(СІС-2000-П, с. 481); *банкрутство* „1) Боргова неспроможність; припинення платежів за борговими зобов’язаннями окремими капіталістами або акціонерними товариствами за браком коштів”(СІС-85, с. 104)→*банкрутство* „1) установлена судом неспроможність боржника (громадянина, підприємства, фірми, банку та ін.) виконати свої боргові зобов’язання; фінансовий крах” (СІС-2000-П, с. 150).

Активні контакти України з іншими державами сприяли процесові переорієнтації й переоцінки багатьох конотативно маркованих слів із галузі науки, мистецтва, культури. Більшість лексем, що слугують назвами понять і категорій із цих сфер, уживалася в попередні роки, але зміст, суть їх тоді критикувалися, розвінчувалися радянською ідеологією, що було відображено й в лексикографічних працях того періоду: *авангардизм* „умовна назва багатьох антиреалістичних течій у літературі й мистецтві 20 ст.” (СІС-85, с. 13)→ *авангардизм* „назва різноманітних течій сучасного мистецтва, що прагнуть до корінного оновлення художньої практики, розриву її з усталеними принципами та традиціями, пошуків нового, незвичайного змісту та засобів вираження. Риси А. проявилися в деяких школах і напрямках модернізму”(СІС-2000-П, с. 14); *модернізм* „1) основний напрям бурж. мистецтва і літератури доби імперіалізму, що характеризується розривом з ідейними і художніми принципами класичного мистецтва. 2) напрям у сучасній релігійно-ідеалістичній філософії, який полягає в оновленні релігійних догм з метою пристосування релігії до існуючих соціальних, політичних і економічних умов, щоб зберегти її вплив на віруючих” (СІС-85, с. 553) → *модернізм* „загальна назва течій у мистецтві ХХ ст., яким властиві заперечення реалізму, традиційних форм, естетики, пошук нових естетичних принципів” (СІС-2000-П, с. 649); *позитивізм* „суб’єктивно-ідеалістична течія в бурж. філософії, представники якої проголошують єдиним джерелом істинного знання емпіричні дані і заперечують пізнавальну цінність філос. знань, теор. мислення в цілому. Виник 30-х рр. 19 ст. у Франції. сучасною формою п. є неопозитивізм”(СІС-85, с.661)→ *позитивізм* „течія у філософії, представники якої проголошують

єдиним джерелом істинного знання емпіричні дані і заперечують пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення в цілому. Виник у 30-х рр. XIX ст.”(СІС-2000-П, с. 746); *сюрреалізм* „формалістичний напрям у бурж. мистецтві й літературі ХХст., який заперечує роль розуму й досвіду в творчості, намагаючись знайти її джерела в сфері підсвідомого, інтуїтивного” (СІС-85, с. 805)→ *сюрреалізм* „авангардистська течія, яка виникла спочатку в літературі, потім поширилася на малярство, скульптуру та інші мистецтва. С. проголосив джерелом мистецтва сферу несвідомого (інстинкти, сні, галюцинації), а методом обрав розрив логічних зв’язків, які замінювалися суб’єктивними асоціаціями” (СІС-2000-П, с. 873).

Невеликою групою в сучасній українській мові представлені семантично переорієнтовані хронологічно та функціонально марковані лексичні одиниці, пов’язані з **освітою** (переважно назви навчальних закладів та наукових ступенів: *ліцей, коледж, гімназія, бакалавр, магістр, магістратура* тощо), **побутом** (*гувернантка, консьєржка, покоївка*) та **сферою розваг** (*антреприза, імпресаріо, комікс, казино, кабаре та ін*). Пор.: *ліцей* „2. Тип середнього загальноосвітнього навчального закладу в ряді країн Зах. Європи, Лат. Америки, Африки. 3) привілейований (для дітей дворян) середній або вищий навчальний заклад у царській Росії”(СІС-85, с. 486) → *ліцей* „тип середнього загальноосвітнього навчального закладу”(СІС-2000-П, с.598); *коледж* „середній підвищеного типу (подекуди вищий) навчальний заклад у Великобританії, США та інших зарубіжних країнах”(СІС-85, с. 422) → *коледж* „вищий або середній навчальний заклад, у деяких країнах входить до складу університету” (СІС-2000-П, с. 534); *гімназія* „середній загальноосвітній чоловічий і жіночий навчальний заклад у дореволюційній Росії і деяких зарубіжних країнах (СІС-85, с. 199) → *гімназія* „середня загальноосвітня школа; навчальний заклад”(СІС-2000-П, с. 282); *гувернантка* „у дворянських та буржуазних родинах особа, наймана для виховання й початкового навчання дітей” (СІС-85, с. 225) → *гувернантка* „вихователька дітей у заможній родині”(СІС-2000-МШ, с. 148); *консьєрж* „швейцар, двірник у Франції”(СІС-2000-П, с. 551) → *консьєрж*

„двірник, швейцар” (ВТССУМ-2001, с. 450); *антреприза* „приватне, видовишне підприємство (театр, цирк тощо) в дореволюційній Росії і в багатьох капіталістичних країнах”(СІС-85, с. 70) → *антреприза* „ведення театрального, циркового та інших підприємств приватною особою. // Приватне театральне підприємство”(ВТССУМ-2001, с. 21); *імпресаріо* „в капіталістичних країнах приватний підприємець, який організовує концерти, спектаклі, гастролі окремих акторів або мистецьких колективів”(СІС-85, с. 342– 343) → *імпресаріо* „людина, яка організовує концерти, гастролі, спектаклі; агент артиста, уповноважений діяти від його імені” (СІС-2000-П, с. 462); *казино* „розважальний заклад з естрадою, рестораном на курортах Зах. Європи; гральний дім” (СІС-85, с. 371) → *казино* „гральний дім”(СІС-2000-П, с. 491).

Процес денотативної переорієнтації номенів не відбувається „сам собою”, а зазвичай супроводжується іншими семантичними трансформаціями, зокрема процесами деідеологізації та зміни конотативного статусу лексем. До розряду конотативно маркованої лексики більшість слів, які вживалися у сфері політики, економіки, філософії, мистецтва, культури тощо, як ми вже зазначали, потрапили тому, що зазнали дії процесу ідеологізації (початок 20 – кінець 80-х років), унаслідок якого були поділені на „свої”, тобто „радянські”, та „чужі”, тобто „нерадянські” – „націоналістичні”, „капіталістичні”, „буржуазні”. Процес ідеологізації зумовив конотативну переорієнтацію лексичних одиниць: нейтральні лексеми, зараховані до „наших” набували позитивного маркування, а „ненаші” ставали виразниками негативного емоційно-оцінного забарвлення, що обмежувало їх у функціонуванні.

У кінці 80-х років ХХ століття під впливом відомих позамовних чинників почався зворотній процес – деідеологізація лексем, які потрапили в свій час під вплив радянської ідеології. У результаті цього процесу частина конотативно маркованих слів втратила своє позитивне чи негативне конотативне забарвлення й перейшла до розряду функціонально маркованої лексики, називаючи поширені в сучасній Україні явища.

Зникнення відтінку пейоративності та оцінності, розширення сфери функціонування внаслідок співвіднесення з відповідним поняттям, властивим способу життя нашої держави, можна простежити на прикладі багатьох слів. Наприклад, лексема *центризм*, яка фіксувалася лексикографічними кодексами радянського періоду з негативним значенням „ворожа марксизмові-ленінізові опортуністична течія, що виникла перед 1-ю світовою війною в соціал-демократичних партіях 2-го Інтернаціоналу. Прикриваючись псевдомарксистською фразеологією центристи намагалися затушувати суперечності між революційним марксизмом і відвертим *опортунізмом*. Маскування „лівими фразами” робило ц., як зазначав В.І.Ленін, значно не безпечнішим і шкідливішим для робітничого руху, ніж одвертий опортунізм”(СІС-85, с. 916), нині позбулася ідеологічних нашарувань, втратила негативну маркованість і в новітній лексикографічній літературі подається зі значеннями, яке співвідносить її з сучасними політичними реаліями України: *центризм* „течія у політиці, що прагне зайняти проміжне положення між реформістською та консервативною течіями” (ВТССУМ-2001, с. 1360).

Слово *геополітика*, що за радянської доби функціонувало з негативним оцінним значенням „антинаукова реакційна теорія, яка забезпечує класову природу імперіалістичних воєн, ігнорує вирішальну роль соціально-економ. чинників у внутрішній та зовнішній політиці й обґрунтовує загарбницьку політику імперіалістичних держав виключно їхнім геогр. середовищем. Була офіційною доктриною німецького *фашизму*. Після 2-ї світової війни г. взяли на озброєння апологети мілітаризму ряду капіталістичних країн” (СІС-85, с. 184), найсучаснішими словниками української мови кодифікується з нейтральною семантикою: *геополітика* „область державної зовнішньої політики, в якій враховуються особливості фізичної, економічної і політичної географії якої-небудь країни” (ВТССУМ-2001, с. 178).

Зміну позитивного конотативного забарвлення на нейтральне виявили в багатьох ключових словах (та їх похідних) радянської ритуальної комунікації, так званих радяннізмах. Наприклад, лексична одиниця *пролетаріат* у СІС-85

кодифікується з позитивним конотативним значенням: *пролетаріат* „один з двох (поряд з *буржуазією*) основних класів капіталістичного суспільства; клас найманих робітників, позбавлений власності на засоби виробництва і внаслідок цього змушений продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва – капіталістам. Пролетаріат – найреволюційніший клас суспільства” (СІС-85, с. 685–686), а СІС-2000-П подає нейтральну семантизацію цієї лексеми: *пролетаріат* „клас найманих робітників (пролетарів), джерело існування якого – продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва” (СІС-2000-П, с. 767).

Слово *комунізм* також переосмислилося й утратило в суспільній мовній практиці значення „вища економічна формація, що приходить на зміну капіталізові й ґрунтується на усупільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм – безкласове суспільство, в якому здійснюється принцип: від кожного за його здібностями, кожному за його потребами” (СУМ, IV, с. 254). У найсучасніших лексикографічних працях воно репрезентується з нейтральним значенням: *комунізм* „політ. Суспільно-економічна формація, що ґрунтується на усупільненні засобів виробництва”(ВТССУМ-2001, с. 446).

У зв’язку з критичним переосмисленням суспільством явищ минулого й сучасного деякі лексичні одиниці змінили свій конотативний статус на кардинально протилежний. Так, деякі терміни комуністичної ідеології, що мали за радянської доби позитивне конотативне значення, почали вживатися із зневажливою, іронічною й навіть пейоративною оцінкою. З таким маркуванням вони функціонують насамперед у засобах масової інформації, проте деякі сучасні словники також відображають ці зміни. Пор., наприклад: *соціалізм* „1) Вчення про суспільство, в якому немає експлуатації людини людиною, соціального гноблення і утверджено соціальну рівність; збірна назва різних соціалістичних учень. 2) Перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації; суспільний лад, що внаслідок пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату приходить на зміну капіталізму. В ході свого розвитку

с. поступово переростає в комунізм. Вищим етапом с. на цьому шляху є розвинуте соціалістичне суспільство, яке характеризується високим рівнем розвитку економіки, високим ступенем зрілості соціальних відносин, зміцненням соціальної та ідейно-політ. єдності народу, союзу робітничого класу і селянства”(СІС-85, с. 778) – *соціалізм* „суспільний лад, основу якого становить державна власність на засоби виробництва, жорсткий державний контроль за економікою та всіма видами суспільного життя при одночасному декларативному проголошенні принципів свободи, рівності, соціальної справедливості”(СІС-2000-П, с. 850); *більшовизм* „ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне, розроблені В. Леніним на основі досвіду боротьби російського і міжнародного робітничого класу”(СУМ, I, с. 187) – *більшовизм* „крайня радикальна течія політичної теорії і практики, яка виникла на початку 20 ст. в Росії і вилилась у створення партії більшовиків, повалення законної влади і встановлення в Росії диктатури цієї партії” (БТСРЯ-98, с. 90).

Зміну негативного конотативного забарвлення на позитивне спостерігаємо, наприклад, у слові *лібералізм*, що за радянської доби функціонувало зі значенням „політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій відстоював свободу буржуазії і став глибоко реакційним із встановленням її політичного панування...”(СУМ, IV, с. 506). Нині воно вживається з таким позитивно-оцінним значенням: *лібералізм* „1) політична та ідеологічна течія XIX століття, що обстоювала свободу підприємництва, парламентський устрій, демократичні права та свободи...”(СІС-2000-П, с. 591).

Проте, за спостереженням мовознавців, серед переорієнтованої лексики значний відсоток складають слова, оцінність яких не змінилась: лексеми, що позначали нейтральні поняття в західних країнах, називають нейтральні поняття і в незалежній Україні (*брифінг, брокер, інвестор, спікер, спонсор, менеджер, дилер* та ін.), а слова, які номінували негативні явища на Заході,

позначають такі ж негативні явища й у нас (*інфляція, мафія, сепаратизм, тоталітаризм, авторитаризм, шовінізм, безробіття, корупція, кіднепінг, стагнація* та ін.)[259, с. 32]. Про це свідчать відомості лексикографічних праць. Наприклад, функціонально марковані слова *інвестиція* та *брокер* тлумачаться в словниках різних часових зрізів як нейтральні: *інвестиція* „довгострокове вкладення капіталу (коштів) у різні галузі економіки (в межах країни або за кордоном) для одержання найвищого прибутку”(СІС-85, с. 345) – *інвестиція* „ек. 1. Дія за знач. **інвестувати**. 2. Грошові, майнові, інтелектуальні цінності, що їх вкладають у різні види діяльності у виробничій та невиробничій сферах; вкладення, вклад (ВТССУМ-2001, с. 397); *брокер* „у капіталістичних країнах особа або фірма, що спеціалізується на посередницьких біржових операціях”(СІС-85, с. 132) – *брокер* „посередник при укладанні угод між продавцями і покупцями цінних паперів, товарів, валют та інших цінностей на фондових і товарних біржах, валютних, страхових та фрахтових ринках”(СІС-2000-П, с. 186 – 187). З негативним конотативним забарвленням репрезентуються, наприклад, конотативно марковані лексичні одиниці *шовінізм* та *сепаратизм*: *шовінізм* „найреакційніша форма буржуазного націоналізму, проповідь національної виключності одних і цькування інших націй, національного чванства, розпалювання ворожнечі між народами”(СІС-85, с. 932) – *шовінізм* „ідеологія і політика, що пропонує національну винятковість, розпалює національну ворожнечу і ненависть”(СІС-2000-П, с. 985); *сепаратизм* „1) Прагнення до відокремлення, відособлення. 2) У багатонаціональних бурж. державах прагнення національних меншостей до відокремлення й створення власної держави чи автономної області. На відміну від національно-визвольного руху с. не є масовим нар. рухом. За с. часто приховуються інтереси певних кіл місцевої або іноземної буржуазії”(СІС-85, с. 754) – *сепаратизм* „політ. Прагнення до відокремлення, відособлення. // У багатонаціональних державах – політичний рух національних меншостей, скерований на відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави (ВТССУМ-2001, с. 1115).

Інколи виникають труднощі щодо диференціації процесів денотативної та конотативної переорієнтації номенів, оскільки вони тісно пов'язані між собою й зазвичай зумовлюють один одного. За спостереженням Л. Струганець, словникові статті дають змогу розрізняти ці явища. На основі порівняння тлумачення слова *бізнесмен* у лексиконах радянської та пострадянської доби, зокрема в СУМі й СІС-2000-П, дослідниця вказує на шляхи розрізнення процесів денотативної та конотативної переорієнтації: „*бізнесмен* „великий ділок, комерсант, підприємець. *Не спиться вам, нью-йоркські бізнесмени, Чикагські м'ясники і різники, Вам, що хотіли б світ увесь зелений Залить огнем смертельної ріки?* (Рильський...)” (СУМ, I, с. 179) і *бізнесмен* „той, хто займається бізнесом, підприємець” (СІС-2000-П, с. 165). У першій статті немає вказівки на те, до якої дійсності відноситься лексема (радянської чи зарубіжної), хоча цитата ілюструє „реалії” американські. Сам спосіб семантичної характеристики слова імпліцитно виражає іронічно-негативне забарвлення слова. У сучасних лексикографічних кодексах номен *бізнесмен* подається як безеквівалентний з погляду місця побутування реалії (у нашій державі чи за кордоном) і як нейтральний. Таким чином, у проаналізованій корелятивній парі домінантною вважаємо зміну конотацій, яка поєднується з процесом переорієнтації номінацій” [223, с. 308 – 309].

Чимало лексичних одиниць, які переорієнтовуються та змінюють свій стилістичний статус, одночасно зазнають і модифікацій у семантичній структурі. Прикладом таких семантичних перетворень може слугувати слово *банкiр*. У СУМі лексема *банкiр* подається з одним значенням – „у капіталістичних країнах – власник банку або акціонер, що володіє великою кількістю банківських акцій...” (СУМ, I, с. 101), а ВТССУМ-2001 фіксує її з таким семантичним наповненням – *банкiр* „власник банку або акціонер, що володіє великою кількістю банківських акцій; управляючий банком (ВТССУМ-2001, с. 36). Отже, слово розширило свою семантичну структуру, набувши додаткового відтінку значення.

Спроектowana на сучасну українську дійсність лексична одиниця може втратити низку значень і закріпитися з тим семантичним наповненням, що найбільше характеризує позначувані нею реалії в нашій країні. Наприклад, номен *істеблішмент*, репрезентований у СІС-85 з двома значеннями – „1) Слово, яким у США, Англії та інших англomовних країнах іноді характеризують високий рівень прибутків, стійке становище бізнесмена в буржуазному суспільстві, достатки. 2) Переносно – пануюча верхівка в цих країнах”(СІС-85, с. 366), у новітню добу закріпився з семантикою „структура та інститути влади; правлячі кола суспільства”(ВТССУМ-2001, с. 404). Як бачимо, з одного боку, слово з двозначного перетворилося на однозначне, втративши основне номінативне значення, а з другого боку, відбулося поглиблення тлумачення закріпленого на українському мовному ґрунті значення.

Отже, протягом ХХ століття деякі групи маркованих слів зазнали певних зрушень у семантиці, зумовлених не тільки потребою називати певні реалії, що з’являються в соціумі, а й вагомою переоцінкою вже відомих понять, предметів і явищ. Переважно це стилістично (функціонально й конотативно) марковані лексеми та хронологічно марковані слова, що позначали зарубіжні й дореволюційні денотати. Як показало дослідження, процеси переорієнтації мовних одиниць здебільшого супроводжуються іншими семантичними модифікаціями, зокрема процесами актуалізації, деідеологізації та змінами соціальних конотацій, а також зрушеннями в семантичній структурі деяких лексем.

3.3. Ускладнення семантичної структури маркованих слів

У процесі розвитку в семантичній структурі деяких слів можуть розвиватися нові (похідні) значення або відтінки основних значень. У сучасній лінгвістиці для позначення цих змін використовуються різні номінації – „ускладнення семантичної структури”, „розширення семантичної структури”, „нарощення семантичної структури”, „нарощення значення”, „розширення значення”. Хоч в усіх випадках ідеться про генералізацію

семантики лексичних одиниць, розширення змістового обсягу слова, вважаємо за потрібне розмежувати ці поняття. У дослідженні терміни „ускладнення семантичної структури”, „розширення семантичної структури”, „наращення семантичної структури” будемо вживати як синоніми, коли йтиметься про збільшення кількості ЛСВ, долучення до вже відомого або відомих значень нового чи декількох нових, а терміни „розширення значення”, „наращення значення” – для позначення розширення змістового обсягу того самого значення, тобто додавання до окремого ЛСВ інноваційних сем.

Для позначення нових значень, що розвинулися в семантичній структурі лексичних одиниць, також є кілька термінів: „семантичні інновації”, „семантичні неологізми”, „семантичні новації”, „неоніми”, „семолекси”, „нові вторинні найменування”. Найбільшого поширення набули терміни „семантичні інновації”, „неосеманти”, „семантичні новації”, „семантичні неологізми”, якими будемо послуговуватися в нашій роботі як термінологічними синонімами.

Фактичний матеріал свідчить, що серед маркованих слів, які розширили семантичну структуру, найбільшу частку становлять іменники. Переконливими прикладами можуть слугувати такі: стилістично марковані – *алергія, вакуум, дивізія, діагноз, аут, клімат, корупція*; хронологічно марковані – *гривня, бурса, бомонд, кітч/кіч, римейк*; територіально марковані – *маргінес, прикладка, наклад, бджоляник*; соціально марковані – *бодун, шмон, лажса* та ін.

На сучасному етапі розвитку української мови роль головного чинника творення, поширення та узвичаєння семантичних інновацій у мовній практиці відіграє мова публіцистики, переважно ЗМІ. Мова мас-медіа є своєрідним дзеркалом, „у якому відбивається багатофункціональність національної мови, ступінь її інтелектуалізації, зокрема через поширення термінів з різних галузей знань та їхню загальномовну адаптацію” [216, с. 32].

Намагання урізноманітнити виклад матеріалу, зробити його дохідливим, цікавим, переконати та вплинути на емоції читачів (слухачів, глядачів) спонукає журналістів до „творчого” пошуку, до запозичення лексичних

одиниць з інших функціональних стилів, що здебільшого спричиняє до різнотипних семантичних та стилістичних модифікацій, зокрема до зміни сфери функціонування та розвитку в семантичних структурах слів нових значень. „Найбільшою дифузністю відзначаються лексичні елементи з розмовного і наукового, значно меншою—художнього та офіційно-ділового стилів”[216, с. 35]

Під час дослідження встановлено, що прикладів, які ілюструють випадки ускладнення семантичної структури маркованих слів, значно більше, ніж інших типів її змін. Моделі творення неосемантів однакові для усіх груп маркованої лексики, як і для усієї лексики загалом, (метафора, метонімія, розширення значення, звуження значення), проте семантичні або стилістичні процеси, що супроводжують розвиток їх семантичної структури дещо відрізняються, тому вважаємо за потрібне описати особливості цього процесу окремо в кожній групі.

Оскільки наше наукове дослідження передбачає вивчення семантичних процесів в усіх групах маркованих лексем, а це великий за обсягом матеріал, то ми обмежимося лише аналізом найхарактерніших семантичних та стилістичних трансформацій, властивих для кожної групи.

3.3.1. Особливості ускладнення семантики різних груп стилістично маркованих слів

3.3.1.1. Розширення значеннєвої структури функціонально маркованих номенів

На основі проведеного дослідження встановлено, що найбільшу групу серед маркованих слів, які розширили свою семантичну структуру, становлять лексеми із множини *функціонально маркованої лексики*, що вживаються в книжних стилях сучасної української мови. Активність книжної лексики детермінована передусім соціальними чинниками: постійним розвитком соціуму, прогресом науки й техніки, актуальністю деяких явищ та реалій на певному етапі розвитку суспільства, потребами в нових номінаціях. Залучення

до переосмислення лексичних одиниць, вживаних у книжних стилях, засвідчує інтелектуалізацію мови, підвищення освіченості її носіїв.

Розширення семантики терміна (визначальною рисою книжного функціонального стилю, як ми зазначали в розділі II, є наявність характерної термінології) і виникнення нових значень – закономірне явище, адже творення в словах-термінах нових значень є не тільки виявом раціональної обмеженості ресурсів термінологічного потенціалу, але й об'єктивним наслідком пізнання людиною навколишнього світу, яке, як відомо, має асоціативний характер.

Відношення між значеннями терміна відповідають закономірним для всього словника зрушенням; вони регулярні, продуктивні, що дає можливість говорити про їх смислову цілісність. У сучасній українській мові перенесення здійснюються відповідно до семантичних моделей, що вже існують у мові, тому під час дослідження ми аналізуємо лише наслідки залучення маркованих лексичних одиниць до відомих лексико-семантичних формул.

Нарощення семантичної структури маркованих слів, характерних для наукового стилю

Серед стилістично маркованих слів найбільшою продуктивністю щодо семантичних трансформацій віділяється функціонально маркована лексика наукового стилю (переважно терміни із царини медицини, спорту, економіки, комп'ютерної техніки, культури, військової справи та інших галузей науки). „Хоч спеціальні терміни із стилістичного погляду є в основному нейтральними й однозначними одиницями, однак, розширивши сполучуваність, вони метафоризуються і набувають інноваційних відтінків чи й інноваційних значень” [216, с. 227]. Більшість таких значень, активно вживаючись у мовленні, стають нормативними й кодифікованими, що засвідчено найсучаснішими словниками української мови.

Провідну роль у поширенні та загальномовній адаптації термінів з різних галузей знань, як уже зазначалося, відіграє мова ЗМІ, бо саме сучасні мас-

медіа здійснюють найвідчутніший вплив на вироблення узвичаєного мовного стандарту, формують мовні смаки й моду на слововживання [84, с. 7 – 8].

Оскільки переосмислення наукових слів є досить активним процесом, що охопив різні терміносистеми, а обсяг наукового дослідження не дозволяє окремо розглянути й описати нові значення, що з'явилися в термінах різних галузей знань, вважаємо за потрібне визначити найхарактерніші для слів наукового стилю типи ускладнення семантичної структури, дослідити тенденції й механізми розвитку неосемантів та встановити зміни у функціонуванні аналізованих слів.

Як показало дослідження, багато давно відомих термінослів, не втрачаючи своєї спеціальної семантики в певній галузі, набули нових значень, що вживаються в інших терміносистемах. У сучасній лінгвістиці цей процес (перенесення готового терміна з однієї царини в іншу з повним або частковим переосмисленням) дістав назву *перетермінологізація* [216, с. 231] або *ретермінологізації* [32: 508; 199: 629]. Проте перехід термінів з терміносистеми-джерела в терміносистему-реципієнт, тобто міграція в інше термінологічне поле, зумовлює не тільки зміни у функціонуванні та певні передислокації на стилістичній шкалі, а й зміни в їх семантичній структурі.

Так, медичний термін *аритмія*, зафіксований у СУМі та СІС-85 з семантикою „порушення нормального ритму серця” (СУМ, I, с. 59; СІС-85, с. 79) почав також уживатися в літературознавстві зі значенням „2) *літ.* порушення віршового ритму, не помічене автором, або застосоване навмисно як версифікаційний прийом” (СІС-2000-П, с. 110). На основі первинного значення (архісеми), зафіксованого в СУМі та СІС-85, було виокремлено сему „*порушення ритму*” для творення нового похідного значення. Крім ускладнення семантичної структури за рахунок введення нового ЛСВ, слово зазнало часткової трансформації первинного значення й перенесення в іншу терміносистему, а отже, й зміну сфери функціонування, що засвідчує маркер „*літ.*” (літературознавство), поданий біля інноваційного значення (2 ЛСВ).

Багато слів, що вживаються в науковому стилі української мови, внаслідок переосмислення набули прямих або переносних загальнозживаних значень. Вихід лексичних одиниць за межі власне термінологічного вживання в лінгвістиці називається детермінологізацією. За спостереженням О. Муромцевої, перші ознаки цього процесу спостерігаються ще в другій половині XIX століття, що засвідчує початок важливих змін як у самій мові (інтелектуалізація, поглиблення ознак книжності), так і рівні культури й освіченості носіїв української мови [161, с. 121]. Упродовж XX століття процес детермінологізації лексичних одиниць відбувався постійно, але на сучасному етапі розвитку української літературної мови він проходить з особливою інтенсивністю. Детермінологізувалися й продовжують виходити за межі своєї терміносистеми функціонально марковані лексеми, що належать до терміносистем різних галузей знань, однак особливою активністю в досліджуваних процесах вирізняються слова з медичної, спортивної, економічної та військової сфер, що є підтвердженням їх важливості для лінгвосоціуму.

Наприклад, на основі метафоричного перенесення за подібністю явищ сформувалося переносне значення в семантичній структурі слова *алергія*, що подається в СУМі як однозначне з семантикою – „мед. Змінена чутливість організму тварин і людини до чужорідних речовин, що вводяться повторно...” (СУМ, I, с. 33). Нині лексема вживається в мовленні з неосемантом, кодифікованим сучасними словниками (СІС-2000-П, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005), – „2. *перен.* Неприйняття кого-, чого-небудь, неприязне, негативне ставлення до кого-, чого-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 13). В обох ЛСВ (твірному та похідному) є спільні семи „*неприйняття*”, „*чутливість*”, які закладено в наборі компонентів значення цього слова. Крім ускладнення семантичної структури, простежується розширення значеннєвого обсягу та часткова детермінологізація терміна, оскільки в нових лексиконах пряме номінативне значення, яке виступає твірним, подається з ремаркою *мед.* (медицина).

Лексема *камікадзе*, що функціонувала у військовій царині зі значенням „японські пілоти, мінери тощо – смертники під час Другої світової війни” (СІС-2000-П, с. 496), також розширила сферу свого функціонування й стала вживатися з семантикою „2. *перен.* Про того, хто ризикує чимось важливим, суттєвим” (ВТССУМ-2001, с. 412). В основу зв'язку твірного та похідного значень, на нашу думку, закладено архісеми „*ризик*”, „*пожертва чимось заради чогось або когось*”.

Нерідко трапляються випадки, коли в семантичних структурах термінологічних слів розвиваються спочатку переносні значення, а пізніше – спеціальні, тобто окремі слова зазнають впливу двох протилежних семантичних процесів – детермінологізації та термінологізації (після повної або часткової їх детермінологізації). Такі семантичні модифікації спостерігаються в багатьох лексичних одиницях, зокрема в семантичній структурі спортивного терміна *раунд*, що був відомий з одним значенням – „у боксі частина матчу, 3-хвилинний проміжок часу, протягом якого відбувається бій” (СІС-85, с. 706). З часом лексема переосмислилася й, окрім відомої семантики, почала вживатися з переносним узагальненим значенням – „2. *перен.* Етап, період” (ВТССУМ-2001, с. 1016). Найсучасніший тлумачний словник української мови ВТССУМ-2005 фіксує лексему *раунд* з трьома ЛСВ, засвідчуючи долучення до ЛСВ, зафіксованих у СІС-2000-П та ВТССУМ-2001, інноваційного значення, що функціонує в царині музики – „3. *муз.* Невеликий і нескладний безкінечний канон в унісон або в октаву з рівними віддалями вступів голосів” (ВТССУМ-2005, с.1202). Вважаємо, що в основі твірного (1 ЛСВ) та похідних (2 ЛСВ та 3 ЛСВ) лежить семантична ознака „*проміжок часу*”.

Подібні трансформації виявлено в семантичній структурі лексичної одиниці *вірус* (у СУМі подається з одним термінологічним значенням), що вживається в галузі бактеріології та медицини – „*бакт.* Один із найдрібніших мікроорганізмів, що викликає інфекційне захворювання...” (СУМ, I, с. 682), у процесі функціонування набула нових значень, які постали від прямого номінативного на основі схожих характеристик і функцій, – „*перен.* Про те,

що торкає, уражає глибоко щось або когось” та „*спец.* Програма, що здатна сама приєднуватися до інших програм комп’ютера та викликати збої в їхній роботі” (ВТССУМ-2001, с. 147).

У семантичній структурі лексеми *квартет*, що функціонує в царині музики, також спочатку розвинулися переносні значення, а потім термінологічне. СІС-85 репрезентує це слово з одним значенням – „ансамбль з чотирьох виконавців; муз. твір для чотирьох інструментів”(СІС-85, с. 402). СІС-2000-П подає таку ж його семантизацію, але відтінок значення, що фіксувався в СІС-85, кодифікує на першому місці як окреме значення (СІС-2000-П, с. 518). ВТССУМ-2001 констатує ускладнення семантичної структури лексичної одиниці *квартет*, додаючи до відомої та засвідченої словниками семантики ще два ЛСВ, які сформувалися у мовленні: „3. *перен.* Про групу, що складається з чотирьох спортсменів, котрі беруть участь в якій-небудь грі, змаганні. *Лижний квартет. Квартет біатлоністів.* 4. *перен. жарт.* Про чотирьох людей або тварин, що об’єднуються за яким-небудь принципом” (ВТССУМ-2001, с. 423). Останнім часом аналізоване слово почало вживатися в галузі обчислювальної техніки з новим спеціальним значенням - „5. У системах обробки інформації – чотири двійкові розряди, що подають цифру в іншій системі числення” (ВТССУМ-2005, с. 532).

Ускладнення семантичної структури окремих слів інколи відбувається за аналогією до інших членів лексико-семантичної групи. Так, за аналогією сформувалися нові значення в таких словах, як *дует*, *тріо*, *квінтет*. До давно відомих значень, з якими вживалися ці лексичні одиниці в музичній сфері, долучилися ще й нові, переносні: *дует* – „4. *перен.* Про двох учасників спортивних змагань, що об’єднуються тактичною задачею або досягнутим результатом. *Лижний дует*” (ВТССУМ-2005, с. 331); *тріо* – „3. *перен.* Про трьох осіб, людей, що пов’язані між собою дружбою або завжди бувають разом” (ВТССУМ-2005, с. 1478); *квінтет* – „3. *перен.* Про групу людей (перев. спортсменів) у кількості п’яти осіб, котрі виконують яке-небудь загальне завдання”(ВТССУМ-2005, с. 533).

Отже, окрім ускладнення семантичної структури, відбулася детермінологізація лексем *дует*, *тріо*, *квінтет*, зміна сфери їх функціонування та розширення значення (слова почали вживатися для позначення осіб, пов'язаних між собою певними стосунками). В основі зв'язку твірних і похідних значень функціонально маркованих лексем *квартет*, *дует*, *тріо*, *квінтет* лежить семантична ознака „кількість”.

На певному етапі розвитку деякі слова-терміни втрачають одне або декілька спеціальних значень, а з часом у їх семантичних структурах розвиваються інноваційні як загальноновживані, так і термінологічні. Прикладом зазначених модифікацій є лексична одиниця *ін'єкція*, яка в СІС-85 та СІС-2000-П подається з однаковим семантичним наповненням: *ін'єкція* „1) Введення в тканини та деякі порожнини організму лікувальних розчинів. Інша назва – впорскування. 2) *геол.* Процес проникнення магматичного (виверженого) матеріалу в різні породи (СІС-85, с. 350; СІС-2000-П, с. 469). ВТССУМ-2001 фіксує це слово також з двома ЛСВ: на першому місці наводиться значення, репрезентоване в СІС-85 та СІС-2000-П у дещо іншому, уточненому формулюванні „1. Впорскування під шкіру або у вену яких-небудь лікувальних речовин”, а на другому - нове переносне, утворене на основі метафоризації первинного, – „2. *перен.* Про допомогу, підтримку, що надається кому-небудь, чому-небудь. *Фінансові ін'єкції*” (ВТССУМ-2001, с. 399). Отже, на темпоральному зрізі СІС-85, СІС-2000-П / ВТССУМ-2001 констатуємо детермінологізацію лексеми; зникнення термінологічного значення, що функціонувало в галузі геології; утворення нового переносного значення; розширення семантичного обсягу, внаслідок чого слово почало позначати ширше коло явищ, номінованих ним. ВТССУМ-2005 засвідчує подальший семантичний розвиток цього номена, фіксуючи, окрім двох значень, описаних у ВТССУМ-2001, ще два термінологічні, що розвинулися в його семантичній структурі: „2. *мед.* Розширення та гіперемія кровоносних судин очного яблука” та „4. *мат.* В теорії множин – взаємно однозначне відображення (або вкладення) X в Y” (ВТССУМ-2005, с. 497).

Зафіксовано багато випадків, коли слово, що вживається в певній сфері, набуває спочатку нових термінологічних значень (зазвичай уживаних в інших терміносистемах), а потім загальноновживаних. Тобто на певному етапі розвитку слова-терміна відбувається його ретермінологізація, а потім повна або часткова детермінологізація. Так, медичний термін *діагноз* СУМ фіксує з одним значенням: *діагноз* „мед. Короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання на підставі всебічного дослідження хворого; визначення хвороби...” (СУМ, II, с. 147). Словники іншомовних слів (СІС-85, СІС-2000-П), окрім давно відомої семантики, репрезентують цю лексему з новим значенням, що функціонує в галузі біології: „2. *біол.* Науковий опис основних ознак, що характеризують певну систематичну групу (вид, рід і т. ін.) рослин чи тварин” (СІС-2000-П, с. 377). Нині це слово з вузькофахової сфери перейшло в активний ужиток і почало функціонувати з інноваційною семантикою – „визначення стану чого-небудь на основі найхарактерніших ознак”. Нові ЛСВ утворилися внаслідок метафоричного перенесення за функціональною подібністю (спільні семи „*визначення*”, „*опис ознак*”).

Уживання слів у переносному значенні нерідко сприяє розвитку подібного смислового наповнення в їх словотвірних дериватах. Так, лексеми *діагностувати* на базі відомого та зафіксованого у лексикографічних працях значення (див. СУМ, II, с. 147) під впливом слова *діагноз* набула додаткового значення – „визначати стан чого-небудь”. Інноваційні значення лексем *діагноз* та *діагностувати* вже зафіксовано в нових словниках російської мови (подаються без обмежувальних ремарок, що вказує на їх загальноновживаність) (ТСРЯ, с. 209).

Лексичні одиниці наукового стилю нерідко є джерелом поповнення розмовної лексики. Прикладом таких трансформацій є лексема *реанімація*. СУМ та СІС-85 репрезентують лексичну одиницю *реанімація* як моносемічну майже з однаковим тлумаченням: *реанімація* „штучне відновлення деяких життєво важливих функцій організму, який перебуває в стані клінічної смерті...” (СУМ, VIII, с. 468) та „комплекс заходів, спрямованих на відновлення

життєво важливих функцій організму, який перебуває в стані клінічної смерті” (СІС-85, с. 709). СІС-2000-П засвідчує ускладнення семантичної структури терміна, кодифікуючи його з двома значеннями: „1) оживлення організму; відновлення важливих функцій організму за допомогою медичних методів; 2) *перен.* відновлення, відродження чогось відмерлого, використаного” (СІС-2000-П, с. 786). Зіставлення тлумачення слова *реанімація* в СІС-85 та СІС-2000-П, дає можливість зробити висновок, що переносне значення утворилося на основі метафоризації за функціональною подібністю (спільні семи для твірного та похідного значень – „відновлення”, „оживлення”). Сучасні словники української мови, зокрема ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005, констатують подальший розвиток семантики цього слова, фіксуючи його з чотирма ЛСВ, причому переносне значення, кодифіковане в СІС-2000-П, подається на останньому місці, тобто спостерігається переінтеграція ЛСВ у семантичній структурі лексеми, та засвідчують розвиток нових значень, уживаних у розмовному стилі: *реанімація* – „1. Оживлення організму після клінічної смерті. 2. *розм.* Відділення, палата в лікарні, в яких проводиться відновлення життєвих функцій організму, оживлення. 3. *розм.* Машина швидкої допомоги для реанімації (у 1 знач.) на догоспітальному етапі. 4. *перен.* Відновлення, відродження, оживлення чого-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 1018). Як видно з тлумачення, друге (2 ЛСВ) та третє (3 ЛСВ) значення, що функціонують у розмовному мовленні, є похідними від прямого номінативного й утворилися на основі метонімічних перенесень: друге – розвинулося за моделлю *дія – місце дії*, а третє – за моделлю *дія – предмет*. Четверте переносне значення, як ми вже зазначали, сформувалося на основі метафоричного перенесення за функціональною подібністю.

Терміни різних галузей науки можуть зазнавати семантичних трансформацій в системі літературної мови й одночасно (після модифікації значення в тому чи іншому соціолекті) розширювати семантичну структуру в лексиконі малих соціальних груп. Наприклад, розширила семантичну структуру лексична одиниця *аут* „у спортивних іграх – переліт м’яча, шайби і т. ін. за

межу, встановлену правилами гри” (СУМ, I, с. 72), оскільки почала функціонувати також в сфері спорту з інноваційним значенням – „2. Команда судді на рингу, яка означає, що боксер у нокауті” (ВТССУМ-2001, с. 28). В обох значеннях цього слова (твірному та похідному), на нашу думку, спільними є приховані семи „кінець”, „припинення чогось”, які було покладено в основу ще двох значень, сформованих у соціолектах: *аут* „1. мол., крим. Крах, провал. 2. комп. Збій у роботі операційної системи” (КСЖЛУМ, с. 34). Мабуть, спочатку ця лексема була однозначною в системі соціальних діалектів і вживалася в молодіжному та кримінальному середовищі, а пізніше, з розвитком комп’ютерної техніки, набула нового значення й почала функціонувати в професійному жаргоні програмістів. Нині аналізована лексична одиниця входить до стійких словосполучень *опинитися в ауті* (зазнати тяжкої невдачі (ВТССУМ-2001, с. 28)) та *повний аут* (велика невдача (СУЖ, с. 40)), що функціонують здебільшого в молодіжному середовищі. Отже, з одного боку, спостерігається ускладнення семантичної структури слова *аут* у сучасній українській літературній мові, а з другого боку, одночасно відбувається розвиток її семантики в системі соціальних діалектів.

Подібні семантичні трансформації (ускладнення семантичної структури в літературній мові та соціальних діалектах) виявлено під час аналізу лексики *вакуум*. Зафіксована в СУМі з двома спеціальними значеннями – „*спец.* 1. Розріджений стан газу або повітря всередині закритого резервуара... 2. Простір, у якому немає речовини...” (СУМ, I, с. 282), нині вона набула нового переносного значення, що вживається за межами термінологічної лексики (відбувається часткова детермінологізація) – „*перен.* Відсутність чи брак чого-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 73), яке, очевидно, утворилося від другого на основі метафоричного перенесення (обидва ЛСВ мають спільну сему „відсутність”). Семі „відсутність” було покладено в основу ще двох значень цього слова, що функціонують у соціолектах – „1. крим. Камера одиночка. 2. мол. Голодна людина” (КСЖЛУМ, с. 63).

Отже, розвиток маркованих номенів наукового стилю супроводжується процесами детермінологізації та ретермінологізації. Зазначені семантико-стилістичні процеси можуть відбуватися окремо (слово набуває нового загальноживаного або термінологічного значення), а можуть поєднуватися в одних і тих самих словах. Продуктивними видами творення нових значень є метафора та метонімія, які переважно поєднуються з процесом розширення семантичного обсягу слова.

Ускладнення семантичної структури функціонально маркованих слів офіційно-ділового стилю

Зміцнення статусу української мови в державному діловому спілкуванні, утвердження її на міжнародній арені, перехід України на нові форми й методи правового регулювання зумовили необхідність вдосконалення і стандартизації лексики й термінології, характерної для офіційно-ділового стилю. Широкий діапазон використання (обслуговує усі сфери громадського й державного життя) та публічність офіційно-ділового стилю сприяли розширенню семантичної структури багатьох лексичних одиниць, належних до цього функціонального різновиду української мови. Унаслідок аналізу виявлено, що набули нових значень слова, які належать до офіційно-ділової, юридичної та дипломатичної термінології.

Оскільки ускладнення семантичної структури функціонально маркованих слів, що вживаються в офіційно-діловому стилі (як і інших лексем, належних до книжних функціональних різновидів української мови), відбувається за розглянутими вище „законами” розвитку значенневої структури термінологічних слів, то, для прикладу, проаналізуємо семантичні процеси, у результаті яких утворилися інноваційні значення в окремих словах та простежимо особливості зміни сфери функціонування лексем, належних до цієї групи.

На підставі проведеного дослідження встановлено, що основним типом, за яким творяться нові значення юридичних, адміністративно-управлінських та

дипломатичних термінів, є метонімія. Кількість лексем, у яких розвинулися нові значення внаслідок перенесення за суміжністю, значно перевищує лексичні одиниці, в яких сформувалися нові значення за рахунок інших видів розвитку семантики. Творення неосемантів у лексичних одиницях офіційно-ділового стилю на основі метафоричних перенесень, за нашими спостереженнями, відбувається переважно внаслідок їх детермінологізації.

Під час дослідження встановлено, що більшість слів офіційно-ділового стилю, набувши нових ЛСВ, не змінили сфери свого функціонування (спостерігається галузева внутрішньосистемна полісемія), що пов'язано, на нашу думку, з особливостями цих термінологічних сфер. Наприклад, на діахронічному зрізі СІС-85 / СІС-2000-П виявили збільшення кількості ЛСВ у семантичній структурі іменника *контракт*. СІС-85 кодифікує слово *контракт* з одним значенням – „договір, письмова угода, за якою сторони, що її уклали, беруть на себе взаємні зобов'язання” (СІС-85, с. 445). СІС-2000-П репрезентує цю лексему з таким семантичним наповненням: *контракт* „1) договір, угода з обопільними зобов'язаннями для договірних сторін; 2) особлива форма трудового договору, за яким здійснюється наймання на роботу працівників підприємств, фірм, організацій” (СІС-2000-П, с. 552). Розвиток багатозначності цього слова, на нашу думку, пов'язаний зі звуженням його семантики, оскільки похідне значення містить нову диференційну сему „*особлива форма трудового договору*”, яка конкретизує лексичне значення. Зв'язок твірного та похідного значень підтверджує спільна для обох ЛСВ сема „*документ*”. У сучасному діловому світі це слово реалізується в стійких словосполученнях *біржовий контракт, валютний контракт, відкритий контракт, гарантійний контракт, глобальний контракт, контракт на вивчення, контракт „під ключ”, простий компенсаційний контракт, строковий контракт, трудовий контракт* (ВТССУМ-2005, с. 568).

На основі спільної семи „*документ*” унаслідок метонімічного перенесення утворилося нове значення правового терміна *варант*. У СІС-85 та СІС-2000-МШ досліджувана лексема фіксується як однозначна з семантикою

„посвідчення, яке видають склади на прийнятті для зберігання товари. В. може бути зданий під заставу або переданий іншій особі”(СІС-85, с. 144). СІС-2000-П засвідчує ускладнення семантичної структури терміна та перегруповання ЛСВ, фіксуючи його з таким семантичним наповненням: *варант* „1) вид цінних паперів, що дає право покупцеві облігацій чи привілейованих акцій придбати звичайні акції за визначену ціну; 2) свідоцтво, яке видає товарний склад про прийом товару на зберігання” (СІС-2000-П, с. 202 – 203).

Значно розширив свою семантичну структуру юридичний термін *абандон*. СІС-85, СІС-2000-П, ВТССУМ-2001 кодифікують його з одним значенням: *абандон* „відмова судно- чи вантажовласника від своїх прав на застраховане майно на користь страхової організації для одержання від неї повної страхової суми” (СІС-85, с. 9). ВТССУМ-2005 подає таку семантизацію терміна: *абандон* „1. Відмова від боргових вимог (одна сторона відмовляється від своїх прав без вилучення свого фінансового внеску у справу). 2. Добровільна відмова від права власності. 3. Вихід з угоди шляхом сплати штрафу. 4. Закінчення терміну опціону без його використання. 5. Відмова страхувальника від своїх прав на користь страхової організації для отримання від неї повної страхової суми” (ВТССУМ-2005, с. 1). Отже, нині ця лексема вживається з чотирма новими значення (спільна сема – „відмова”), що також функціонують в юридичній царині. Крім того, відбулася переінтеграція ЛСВ, унаслідок чого основне номінативне значення посіло останнє місце в його семантичній структурі.

Під час дослідження встановлено, що неосеманти в багатьох словах офіційно-ділового стилю сформувалися на основі метонімічного перенесення за моделлю „*документ / зобов'язання, умови, пов'язані з ним*”. Так, наприклад, розвинулося інноваційна семантика в слові *акредитив*, яке СУМ репрезентує з одним значенням: *акредитив* „грошовий документ, що являє собою наказ однієї кредитної установи (банку, ощадкаси) іншій про виплату певної суми власникові документа...”(СУМ, I, с. 28). ВТССУМ-2005, окрім значення, поданого в СУМі, фіксує нове та стійкі словосполучення, що розвинулися на

його основі й функціонують у юридичній та економічній галузях: „2. Іменний папір, який підтверджує право особи, на ім'я якої його виписано, отримати в банку вказану в ньому суму. ***Авізований акредитив... Безвідкличний акредитив... Безвідкличний непідтверджений акредитив... Безстроковий акредитив... Відкличний акредитив... Відкритий акредитив... Гарантійний акредитив... Грошовий (циркулярний акредитив)... Документаційний (товарний) акредитив... Акредитив із червоною смугою... Компенсаційний акредитив... Непереказний акредитив... Неподільний акредитив... Непокритий акредитив... Підтверджений акредитив... Переказний (трансферабельний) акредитив... Подільний акредитив... Покритий акредитив... Разовий акредитив... Револьверний акредитив... Циркулярний акредитив... Чистий акредитив...*” (ВТССУМ-2005, с. 17).

Не менш продуктивною для розвитку семантичної структури слів, що вживаються в офіційно-діловому стилі є модель „повноваження, правочинність – діяльність з їх здійснення – сфера, на яку поширюється ця діяльність”. На основі цього виду метонімії сформувалося, наприклад, нове значення в семантичній структурі лексичної одиниці *юрисдикція*. У СІС-85 вона кодифікована з семантикою „підсудність, повноваження давати правову оцінку фактам, розв'язувати правові питання” (СІС-85, с. 939). ВТССУМ-2005 фіксує її з двома ЛСВ: *юрисдикція* „1. Право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання. // Повноваження давати правову оцінку фактам, розв'язувати правові питання. ****Адміністративна юрисдикція** – передбачена законом або іншим правовим актом правомочність органів державного управління розглядати індивідуальні справи. 2. Сфера, на яку поширюється таке право” (ВТССУМ-2005, с. 1644). Отже, відбулося не тільки ускладнення семантичної структури слова за рахунок збільшення кількості ЛСВ, а й розширення семантики твірного значення, на основі якого сформувався відтінок значення та стійке словосполучення.

У семантичній структурі офіційно-ділових, юридичних термінів нерідко формуються похідні значення, що функціонують в інших спеціальних сферах

(відбувається їх ретермінологізація). Прикладом таких трансформацій є слова *документ* та *кредитор*. Лексему *документ* СУМ фіксує з трьома ЛСВ: *документ* „1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт... 2. Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу... 3. Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе...” (СУМ, II, с. 356). Спільні семи усіх значень – „*документ*” та „*інформація*” – стали основою для формування нового спеціального значення – „*спец. Форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну*”(ВТССУМ-2001, с. 236). Сучасні словники засвідчують розширення семантичного обсягу першого ЛСВ за рахунок уведення нових сем та розвиток на його основі відтінку значення: *документ* „1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь. // Все те, що підтверджує що-небудь. *Оборотні документи*”(ВТССУМ-2005, с. 314). Розширення цього значення реалізується в стійких словосполученнях *виправдні (виконавчі) документи, документи проти акцепту, електронний документ, єдиний платіжний документ, зведені документи, конструкторський документ, оборотні документи, первинні документи, основний конструкторський документ, платіжний електронний документ, платіжні документи, програмний документ, разові документи, розпорядчі документи, розрахункові документи. установчі документи* (ВТССУМ-2005, с. 314).

Лексична одиниця *кредитор* у СІС-85 кодифікується як моносемічна: *кредитор* „організація, підприємство або окрема особа, яка надає що-небудь в борг і має право вимагати від боржника (*дебітора*) сплати боргу, тобто *кредиту*” (СІС-85, с. 460). ВТССУМ-2001 репрезентує це слово з 2 ЛСВ: *кредитор* „1. Той, хто надає кредит (у 1 знач.); позикодавець. 2. бух. Громадянин або юридична особа, яка має підтвержені належними документами майнові вимоги до боржника. // Громадянин або юридична особа, перед якою дана організація має заборгованість, відображену у її балансі” (ВТССУМ-2001, с. 462). ВТССУМ-2005 подає таку саму семантизацію, як і

ВТССУМ-2001, але фіксує ще й стійке словосполучення, що сформувалося на основі 2 ЛСВ – „**Преференційний кредитор** – кредитор, претензії якого задовольняються у першу чергу” (ВТССУМ-2005, с. 584). На темпоральному зрізі СІС-85 / ВТССУМ-2001 виявлено узагальнення основного номінативного значення (1 ЛСВ) та розширення семантичного обсягу лексеми. Простежується ретермінологізація слова й зміна сфери його функціонування внаслідок уведення в семантичну структуру термінологічного значення, вживаного в сфері бухгалтерії (подається з ремаркою *бух*).

Унаслідок переосмислення в семантичних структурах деяких функціонально маркованих слів офіційно-ділового стилю сформувалися неосеманти, які функціонують у розмовному мовленні, проте прикладів, що ілюструють такі модифікації, виявлено набагато менше, ніж змін, у результаті яких творяться нові спеціальні значення. Ілюстрацією може слугувати лексема *резолуція*. СІС-85, СІС-2000-П та СІС-2000-МШ фіксують цю лексичну одиницю майже з однаковим семантичним наповненням: *резолуція* „1) Рішення, постанова, що її прийнято з’їздом, зборами тощо внаслідок обговорення будь-яких питань. 2) Напис службової особи з коротким викладом рішення в питаннях, порушених в цьому документі” (СІС-85, с. 716). Спільні семи усіх значень – „*висновок*”, „*рішення*” – стали основою формування нового значення, що нині функціонує в розмовному мовленні, – „3. *розм.* Розпорядження, висновки з приводу чого-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 1022). Спостерігаємо поєднання двох типів генералізації значення: ускладнення семантичної структури (збільшення кількості ЛСВ) та розширення семантичного обсягу цієї лексеми.

Сучасні словники української мови засвідчують розширення семантичної структури та значеннєвого обсягу лексичної одиниці *прелімінарії*, що функціонує в дипломатичній сфері. У СІС-85, СІС-2000-П вона має таке тлумачення: *прелімінарії* „попередні переговори, а також угоди, які згодом можуть бути замінені іншими; тимчасові рішення” (СІС-85, с. 676), а ВТССУМ-2001, окрім відомого значення, фіксує ще й відтінок значення, що

розвинувся на основі спільних сем „початок” та „попередній”: *прелімінарії* „*дипл.* Попередня угода, яка згодом може бути замінена іншою; тимчасові рішення. // *перен.* Початок чого-небудь; те, що передує чомусь” (ВТССУМ-2001, с. 921).

Отже, у процесі семантичного розвитку більшість лексичних одиниць офіційно-ділового стилю набувають нових значень, що вживаються в цьому функціональному різновиді української мови. Відбувається процес залучення ділової термінології до терміносистем інших царин та загальноживаної лексики української мови.

Ускладнення семантичної структури функціонально маркованої лексики публіцистичного стилю

Зіставлення словникових статей засвідчує збільшення кількості ЛСВ у багатьох словах, які є найхарактернішою ознакою публіцистичного стилю, його, так би мовити, „візитною картою” – суспільно-політичних термінах.

Чимало лексичних одиниць, що вживаються в суспільно-політичній сфері, є одночасно актуалізованими та переорієнтованими номенами. Після здобуття Україною незалежності, розбудови демократичного суспільства деякі слова з цієї царини набули особливої ваги, що сприяє їхньому переосмисленню та розвитку в семантичній структурі інноваційних значень, що функціонують як в сфері політики, так і поза її межами. Наприклад, актуалізована нині лексема *демократія*, що в СІС-85 кодифікувалася як моносемічна зі значенням „форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу джерелом влади, існування в державі найвищих виборних органів влади. Буржуазна д. характеризується суперечністю між формально декларованою владою народу й дійсним пануванням буржуазії; соціалістична д. заснована на ліквідації експлуатації і перемозі соціалізму, на повному й фактичному народовладді. В широкому розумінні д. – форма керівництва будь-яким колективом, яка забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів” (СІС-85, с. 240), позбавилася ідеологічних нашарувань

і почала функціонувати в сучасній українській літературній мові з двома значеннями: *демократія* „1) форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності і свободи. При Д. офіційно визнається влада більшості при збереженні прав меншості, рівноправність громадян, верховенство закону (правова держава), розподіл влад (законодавча, виконавча і судова), виборність основних органів держави. Розрізняють безпосередню Д., при якій основні рішення приймаються всіма громадянами, що мають право голосу, і представницьку Д., при якій рішення приймаються виборними установами; 2) принцип діяльності організацій та інститутів, напр., виборча Д., партійна Д., при якій забезпечується рівноправна участь у ній усіх її членів” (СІС-2000-П, с. 336). З двома значеннями кодифікується це слово й у ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005. Як бачимо, друге значення виокремилося з семантичної структури слова й постало як самостійне. Обидва ЛСВ, на нашу думку, мають спільні семи „рівність”, „рівноправність”.

Відбулося ускладнення семантичної структури лексичної одиниці *демократ*. Ця лексема зафіксована в словниках української мови початку ХХ століття, зокрема СГ, з одним значенням „демократъ...” (СГ, I, с. 367). Лексикони радянської доби, зокрема СІС-85, маніфестують це слово як двозначне: „1. Прихильник демократії. 2. Член демократичної партії”(СІС-85, с. 240). Словники іншомовних слів, що вийшли друком у 2000 році (СІС-2000-П та СІС-2000-МШ), репрезентують лексему з різною кількістю ЛСВ: СІС-2000-П з двома ЛСВ, проте засвідчує формування додаткового відтінку на основі першого значення: *демократ* „1) той, хто сповідує демократичні принципи і погляди; прихильник демократії; 2) член демократичної партії”(СІС-2000-П, с. 335), а СІС-2000-МШ, окрім відомих і кодифікованих значень, подає ще й третє – „людина, яка відзначається демократизмом, звичайно про людину з привілейованих верств” (СІС-2000-МШ, с. 158), що розвинулося внаслідок метафоризації первинного. Майже з таким же семантичним наповненням, як у СІС-2000-МШ, фіксують цю лексему ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005, однак без додаткової обмежувальної семи „про людину з привілейованих верств”

(ВТССУМ-2001, с. 213), що засвідчує розширення семантичного обсягу цього слова на сучасному етапі розвитку української мови.

Цікаву семантичну історію має переорієнтована й актуалізована нині лексична одиниця *опозиція*: у процесі функціонування вона спочатку втратила низку значень, а потім унаслідок актуалізації набула нових, що вживаються поза межами суспільно-політичної терміносистеми. Так, у лексикографічних працях другої половини ХХ століття лексема подавалася з чотирма ЛСВ: *опозиція* „1. Опір, протидія, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам. 2. Угрупування в політичній партії, яке виступає проти загального курсу партії. 3. У парламентах бурж. країн фракції партій або груп, що виступають проти правлячої партії. 4. *астр.* Протистояння, тобто положення небесного тіла у точці неба, протилежній Сонцю”(СІС-85, с. 601). Усі похідні значення (2 ЛСВ, 3ЛСВ, 4 ЛСВ) утворилися на основі метафоризації й мають спільні семи „*протидія*”, „*опір*”, „*протиставлення*”, „*протистояння*”. Словники кінця ХХ століття (СІС-2000-П та СІС-2000-МШ) засвідчують спрощення семантичної структури слова *опозиція*, кодифікуючи його майже з однаковим семантичним наповненням: „1. Опір, протидія, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам. 2. Група осіб в середині якої-небудь організації, *партії* тощо, яка веде політику протидії, опору більшості (СІС-2000-МШ, с. 404). Останнім часом знову спостерігається розширення семантичної структури цієї лексичної одиниці, що підтверджують словники української мови початку ХХІ століття: *опозиція* „1. Протидія, опір кому-, чому-небудь; протиставлення своїх поглядів дій або своєї політики іншим поглядам або політиці. *Бути в опозиції*. 2. Загальна назва партій, груп, які виступають проти правлячої партії, групи або проти політики уряду, а також парламентські фракції цих партій у буржуазних державах. // Група, угрупування в складі однієї партії, що виступає проти лінії її керівництва. 3. У шаховій грі – позиція королів, коли вони протистоять один одному через одне поле шахової дошки” (ВТССУМ-2001, с. 675).

4. *лінгв.* Протиставлення двох чи кількох мовних одиниць для виявлення різниці між ними” (ВТССУМ-2005, с. 848).

Отже, на темпоральному зрізі СІС-2000-П, СІС-2000-МШ / ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005 відбулася ретермінологізація, нарощення семантичної структури лексичної одиниці *опозиція* та розширення її семантичного обсягу. Спільні семи „*протидія*”, „*опір*”, „*протиставлення*”, „*протистояння*” стали основою для творення нових значень: 3 ЛСВ (функціонує у сфері спорту) та 4 ЛСВ (уживається в лінгвістиці).

Кодифіковане в СІС-85 з одним значенням слово *репарації* „повне або часткове відшкодування за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розв’язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу” (СІС-85, с. 724 – 725) також розширило семантичну структуру та сферу функціонування й нині вживається з двома термінологічними значеннями, що належать до різних терміносистем (спостерігається ретермінологізація; в основу твірного та похідного значень закладено спільні семи „*відшкодування*”, „*виправлення*”): *репарація* „політ. Повне або часткове відшкодування збитків, завданих державі, що перемогла у війні, за рахунок переможеної держави, що розв’язала війну. 2. *біол.* Здатність клітин живих організмів виправляти хімічні пошкодження у молекулах ДНК” (ВТССУМ-2001, с. 1026).

На основі метонімічного перенесення за моделлю „*частина – ціле*” виникло нове значення терміна *електорат*, що в СІС-85 зафіксований зі значенням „коло виборців, які голосують за якусь політичну партію на парламентських, президентських або муніципальних виборах” (СІС-85, с. 296 – 297). Останнім часом лексема почала вживатися з інноваційною семантикою – „2. Взагалі всі ті, хто має право голосувати на виборах” (ВТССУМ-2005, с. 343). Як бачимо, слово розширило семантичну структуру за рахунок введення нового ЛСВ та семантичний обсяг, оскільки стало функціонувати на позначення не тільки виборців, що голосують за якусь партію, а й узагалі всіх

громадян, які мають право голосу. Відсутність стилістичної ремарки біля лексеми *електорат* засвідчує її загальноновживаність на сучасному етапі.

Слово *суверенітет*, репрезентоване за радянських часів з семантикою „політ. незалежність держави, що полягає в її праві самостійно розв’язувати свої внутрішні й зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави, С. є необхідною політ. та юридичною ознакою держави” (СІС-85, с. 798), найсучаснішими словниками української мови кодифікується з двома ЛСВ: *суверенітет* „1. Незалежність і самостійність держави в її внутрішніх і зовнішніх справах. 2. Становище суверена, носій верховної влади” (ВТССУМ-2001, с. 1212). Прикметник *суверенний* „1) Той, хто здійснює верховну владу (див. *Суверен*). 2. Той, хто має суверенітет”(СІС-85, с. 799) також набув нового значення – „3. розм. Самостійний у своїх діях, учинках і т. ін” (ВТССУМ-2001, с. 1212).

Нові значення слів *суверенітет* та *суверенний* сформувалося, на нашу думку, на основі спільних сем „самостійність”, „незалежність”. Спостерігається детермінологізація аналізованих лексичних одиниць і відповідно – зміна сфери функціонування: лексема *суверенітет* перейшла до загальнономовного вжитку, оскільки фіксується без відповідного стилістичного позначення, а в семантичній структурі слова *суверенний* сформувалося нове значення, що функціонує в розмовному мовленні.

Відбулося ускладнення семантичної структури слова *репатріація*, що в СІС-85 мало таке тлумачення: *репатріація* „повернення емігрантів у країну, звідки вони походять, з поновленням їх у правах громадянства; повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни” (СІС-85, с. 725). ВТССУМ-2001 засвідчує виокремлення відтінку значення, поданого в СІС-85, в окремий ЛСВ та утворення на базі 1 ЛСВ стійкого словосполучення, що функціонує як складна термінологічна одиниця: *репатріація* „політ. 1. Повернення емігрантів на Батьківщину з поновленням їх у правах громадянства. *Репатріація капіталів*.

****Репатріація позик** – повернення у країну облігацій позик, розміщених серед

іноземних власників за кордоном. 2. Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни” (ВТССУМ-2001, с. 1026). Спільною семою, на основі якої постало похідне значення та стійке словосполучення, на нашу думку, є сема „повернення”.

Жанрове різномайття публіцистичного стилю сприяє „розкручуванню” не тільки різної за функціональними й стилістичними особливостями лексики, а й публіцистичних термінів, розвитку в їх семантичній структурі нових загальноновживаних та термінологічних значень, що функціонують як у сфері публіцистики, так і інших сферах. На основі порівняння словників іншомовних слів різних часових зрізів (СІС-85, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ) виявили збільшення кількості ЛСВ у словах *репортаж* та *інтерв'ю*. Так, до відомої семантики „інформаційний жанр публіцистики; оперативне повідомлення кореспондента (репортера) з місця події в пресі, по радіо, телебаченню (СІС-85, с. 726), долучилося ще одне значення слова *репортаж* – „робота кореспондента”(СІС-2000-П, с. 800), яке постало на основі спільної семи „повідомлення кореспондента”.

Лексична одиниця *інтерв'ю* „жанр публіцистики, бесіда журналіста у формі запитань і відповідей з політичним, громадським або іншим діячем з різних питань” (СІС-85, с. 356 – 357) почало функціонувати й у галузі соціології з семантикою „2) У соціології – запитання за спеціально підготовленою програмою, які ставляться до представників певної *соціальної* групи” (СІС-2000-МШ, с. 233). Можна вважати, що похідне значення виникло від твірного на за схожістю функцій, оскільки в обох ЛСВ можна виділити спільну семантичну ознаку „*проводити бесіду*”. Лексична одиниця *інтерв'ю* не тільки набула нового значення, а й розширила сферу свого функціонування.

Отже, семантичний розвиток більшості лексичних одиниць публіцистичного стилю супроводжується процесами актуалізації, деідеологізації та денотативної переорієнтації. Унаслідок дії цих процесів номени набувають нових значень, що функціонують як у суспільно-політичній

сфері, так і за її межами, тобто відбувається детермінологізація та ретермінологізація аналізованих лексичних одиниць.

Ускладнення семантичної структури функціонально маркованих слів конфесійного стилю

Аналіз лексиконів засвідчує ускладнення семантичної структури функціонально маркованих лексичних одиниць, що вживаються в *конфесійному стилі* української мови. Через відоме негативне ставлення радянської держави до релігії в словниках не було зафіксовано багато лексичних одиниць, тому до аналізу залучали лише ті, що подавалися в лексикографічних кодексах радянської доби. Для встановлення процесів розширення семантичної структури порівнювали семантизацію досліджуваних номенів у словниках початку й кінця ХХ століття (СГ, СУМ, СІС-85, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ) та найсучасніших лексиконах (ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005).

Під час аналізу встановлено, що на відміну від функціонально маркованих лексичних одиниць, які репрезентують науковий, офіційно-діловий, публіцистичний стилі сучасної української мови (в семантичних структурах яких розвинулися нові як термінологічні, так і загальноновживані значення), більшість лексичних одиниць, що належить до цього стильового різновиду мови, в процесі функціонування детермінологізувалися. За спостереженням Н. Пуряєвої, цей процес відбувався протягом ХІ – ХІХ ст., коли українські церковно-обрядові терміни потрапляли в українську мову, де зазнавали адаптації та подальшого лексико-семантичного розвитку. Міграція церковно-обрядових термінів зі спеціальної сфери використання у загальноновживану, на думку дослідниці, мала спонтанний, несистематичний характер [180, с. 179]. Унаслідок долучення широкого кола мовців до церковно-обрядової практики, надбанням загальноновживаної мови стали терміни: *Апостол, артос, дароносиця, епитрахиль, ікона, кадильниця, кропило, мантія, Мінея, потир, панікаділо, Псалтир, Пролог, проскура, плащаниця, Служебник, стихар, Тиник, Требник, хрестильниця* та ін.

За нашими спостереженнями, багато лексичних одиниць, незважаючи на активне вживання в мовленні віруючих, є носіями лише церковно-термінологічного значення. Так, СГ, СУМ, СІС-85, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005 подають з одним значенням багато слів, уживаних у релігійній сфері. Пор.: *аналой* „аналой”(СГ, I, с. 7) – *аналой* „у церкві – високий з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо...” (СУМ, I, с. 42) – *аналой* „у православних церквах висока підставка, на яку під час богослужіння кладуть церковні книги, ставлять ікони та хрест” (СІС-2000-МШ, с. 36); *ладан* „ладонь” (СГ, II, с. 340) – *ладан* „ароматична смола, яку добувають із тропічного дерева босвелії; використовують звичайно для куріння під час виконання релігійних обрядів. *На ладан дихати*”(ВТССУМ-2001, с. 478); *проскура* „просфора” (СГ, III, с. 479) – *проскура* „білий прісний хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні”(ВТССУМ-2001, с. 987).

Частина термінів конфесійного стилю, зокрема українських церковно-обрядових термінологічних одиниць, зазнали семантичного модифікування в складі фразеологічних сполучень, наприклад: *ладан* (*на ладан дихати* – „бути близьким до смерті”, *ладаном не викурити* „ніяк не можна позбутися когось”, *як чорт ладану боятися* „дуже боятися когось”) (СУМ, IV, с. 434); *хрест* (*хреста немає на комусь* „про безсовісну, безчесну людину”, *цілувати хрест* „присягатися”) (СУМ, XI, с. 140) та багато інших.

Деякі конфесійні терміни, потрапивши в смислове оточення загальноновживаної лексики, розвинули й закріпили за собою нові лексичні значення. Наслідки дії процесу детермінологізації виявляємо в СГ, де слова церковного вжитку фіксуються з похідними як переносними, так і прямими значеннями. Прикладом таких семантичних трансформацій може бути лексема *апостол* „1) Апостоль, один изъ двѣнадцати учениковъ Христовыхъ. 2) Учитель, провозвѣстникъ истины. 3) Книга дѣяній и посланий св. апостоловъ”(СГ, I, с. 8). На основі семантизації лексичної одиниці в СГ можна зробити висновок, що, мабуть, спочатку вона вживалася з одним значенням

(1 ЛСВ), а пізніше внаслідок різних видів перенесень у семантичній структурі розвинулися нові – переносне (внаслідок метафоризації первинного – 2 ЛСВ) та пряме (внаслідок перенесення значення за суміжністю – 3ЛСВ). Приблизно таке семантичне наповнення має лексична одиниця й у сучасних словниках української мови (див. СУМ, I, с. 55; ВТССУМ-2001, с. 22).

Частина лексичних одиниць, репрезентованих у СГ з одним значенням, у сучасних словниках подається з новими ЛСВ. Для прикладу розглянемо в широкому діяхронічному ракурсі, як відбувався розвиток семантичної структури лексичної одиниці *ангел* (*янгол*). СГ реєструє це слово з одним значенням – „Ангель” (СГ, IV, с. 541). СУМ репрезентує його з трьома ЛСВ, причому основне номінативне значення, порівняно з тлумаченням, маніфестованим у СГ, подається у ширшому формулюванні: *ангел* „1. У релігійному культурі – надприродна істота, посланець, вісник бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами... 2. *перен., заст.* Захисник або заступник; охоронець... 3. *перен., заст.* Про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне...” (СУМ, I, с. 44). З таким самим семантичним наповненням слово фіксується у ВТССУМ-2001 (див. ВТССУМ-2001, с. 19) (друге значення подається без ремарки „застаріле”, що свідчить про його загальноживаність). На основі метафоризації первинного значення утворилося два похідних ЛСВ: 2 ЛСВ – за функціональною подібністю (оскільки *ангел* завжди асоціюється із захисником, заступником, охоронцем людей, то, на наш погляд, спільними для першого та другого значень є семи „захисник”, „заступник”, „охоронець”), 3 ЛСВ утворено також від основного номінативного, але в основі перенесення лежать і зовнішні, і функціональні ознаки (*ангел* в уявленні людей – красива істота, що творить добро, допомагає їм).

Слово *епархія* в СГ фіксується також як моносемічне зі значенням „епархія” (СГ, I, с. 468). Сучасні словники засвідчують розвиток нового переносного значення, що сформувалося на основі розширення семантичного

обсягу основного номінативного: *епархія* „1. Церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ... 2. *перен.* Про відомчий або виробничий підрозділ, що знаходиться під чийм-небудь керівництвом...” (ВТССУМ-2001, с. 270). Отже, слово спочатку детермінологізувалося, про що свідчить, на нашу думку, відсутність стилістичної ремарки біля значення, поданого в СУМі, а потім у результаті переосмислення набуло нового значення.

Лексична одиниця *неофіт*, зафіксована в СГ зі значенням „Неофитъ” (СГ, II, с. 553), також розширила семантичну структуру та семантичний обсяг, що підтверджено сучасними словниками української мови: *неофіт* „1. *церк.* Новий прихильник якоїсь релігії. 2. *перен.* Новий прихильник якого-небудь учення, суспільного руху або новак у чому-небудь” (ВТССУМ-2001, с. 610). В обох значеннях, твірному та похідному, на нашу думку, можна виокремити спільну семантичну ознаку „бути першим у чомусь”.

З одним значенням кодифікується в СГ лексична одиниця *великомученик* „великомученикъ” (СГ, I, с. 132). У СУМі, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 вона фіксується з двома ЛСВ: *великомученик* „1. Назва, яку дала церква тим християнам, що, за переконаннями, зазнали великих тортур за віру... 2. *перен.* Той, хто прийняв тяжкі муки за свої переконання, свою діяльність...” (СУМ, I, с. 320). Є підстави вважати, що друге значення (2 ЛСВ) постало від прямого номінативного на основі спільної семи „*прийняти муки*”.

Отже, відбулося не тільки ускладнення семантичної структури та розширення значеннєвого обсягу аналізованих слів, їх детермінологізація (повна або часткова), а й поглиблення тлумачення основних номінативних значень: *янгол* „ангель” (СГ) → *ангел* “1. У релігійному культі – надприродна істота, посланець, вісник бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами” (СУМ, ВТССУМ-2001); *епархія* – „епархія” (СГ) → *епархія* „1. Церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ” (ВТССУМ-2001); *неофіт* „неофитъ” (СГ) → *неофіт* „1. Новий прихильник якоїсь релігії” (ВТССУМ-2001); *великомученик* „великомученикъ” (СГ) → *великомученик*

„1. Назва, яку дала церква тим християнам, що, за переконаннями, зазнали великих тортур за віру...”(СУМ).

Помічено, що на українському мовному ґрунті зазнали переосмислення не тільки українські церковно-обрядові терміни, а й терміни інших конфесій та віровчень. Наприклад, лексична одиниця *езуїт*, що фіксується в СГ зі значенням „Езуїть”(СГ, I, с. 467), унаслідок метафоричного перенесення набула нового значення й у сучасних словниках української мови фіксується з двома ЛСВ: *езуїт* „1. Член католицького чернечого ордену „Товариства Ісуса”. 2. *перен.* Про підступну, підлу, лицемірну людину” (ВТССУМ-2001, с. 270). Мабуть, під впливом лексеми *езуїт* розвинулася семантика й слова *езуїтство*, що закріпилося зі значенням „лицемірство, підступність, зрадництво, застосування обману, інтриг, провокацій і т. ін. для досягнення своєї мети” (ВТССУМ-2001, с. 270). Аналізовані слова набули негативного конотативного забарвлення, що розкривається в їх тлумаченнях.

Чимало слів з цієї царини давно функціонують за межами терміносистеми з новими значеннями, проте їх ще не відображено в сучасних словниках української мови. Дослідник української лексики кінця ХХ століття О. Стишов відзначає розширення функціонування в публіцистичних текстах з переносними значеннями (окрім тих, що зафіксовано в словниках) конфесійних термінів *інквізиція*, *індульгенція*, *іконостас* та *причастити*. Так, слово *інквізиція* функціонує також зі значенням „жорстока тоталітарна система (режим)”, *індульгенція* - „дозвіл, санкція на що-небудь”. Лексема *іконостас* почала вживатися в мові ЗМІ з семантикою „радянські діячі культури, мистецтва, яких беззастережно вважають класиками”; слово *причастити* набуло значення „прилучити до чогось високого, сокровенного; порадувати чимось рідним, духовно близьким” [216, с. 236].

Отже, ускладнення семантичної структури лексичних одиниць конфесійного стилю зумовлює насамперед така семантична зміна як детермінологізація. Багато конфесійних термінів, вийшли й продовжують

виходити з-під впливу церковно-обрядової терміносистеми, поза межами якої їх розвиток відбувається за загальномовними законами.

Розширення семантичної структури загальнокнижних слів

Лексикографічні праці засвідчують зміни в семантичному наповненні деяких загальнокнижних лексем. У ході аналізу досліджуваних функціонально маркованих слів, належних до цієї групи, встановлено, що більшість лексичних одиниць набули значень, які також вживаються переважно в книжній, писемній мові, про що свідчить ремарка *книжн.* (книжне слово, вираз), подана біля них. Наприклад, лексема *фантасмагорія* „1. Зображення фантастичних картин і фігур, одержані за допомогою різних оптичних пристроїв. 2. Примарне фантастичне уявлення про що-небудь; маячні видіння; щось нереальне” (СІС-85, с. 864) у сучасних словниках кодифікується з трьома „книжними” значеннями: *фантасмагорія* „*книжн.* 1. Світлова картина, химерно-фантастичне зображення, одержане за допомогою оптичних приладів. *У порівн. // *перев. чого.* Химерне, незвичне поєднання, переплетіння, змішування чого-небудь. 2. Примарне, фантастичне уявлення про що-небудь; фантазія (у з нач.), вигадка. 3. Химерні видіння; щось нереальне, що існує в мріях, в уяві, уві сні” (ВТССУМ-2001, с. 1316). Порівнюючи словникові статті СІС-85 та ВТССУМ-2001 констатуємо ускладнення семантичної структури слова *фантасмагорія* за рахунок розширення семантики першого значення та „розщеплення” другого значення на два ЛСВ (відтінок значення виокремився в самостійний ЛСВ).

Слово *раритет*, що мало значення „цінна рідкісна річ” (СІС-85, с. 705) почало вживатися з інноваційною семантикою „2. Рідковживане слово” (ВТССУМ-2001, с. 1016). Обидва значення у ВТССУМ-2001 кодифікуються з ремаркою *книжн.*, що засвідчує їх вживання переважно в книжній мові. В основі зв’язку твірного й похідного значень, на нашу думку, лежить спільна семантична ознака „*бути рідкісним*”. Відбулося звуження семантичного обсягу слова, оскільки воно набуло нового більш конкретного значення.

У процесі функціонування деякі книжні лексичні одиниці термінологізувалися й почали вживатися як терміни певних галузей науки. Наприклад, лексема *автохтон* „книжн. Корінний житель країни або місцевості; абориген, тубілець...” (СУМ, I, с. 15) набула нового значення, що функціонує в галузі біології – „2. Організм, що виник у процесі еволюції в даній місцевості і, на відміну від алохтонів, живе в ній і зараз” (ВТССУМ-2001, с. 6). Нове значення утворилося на основі метафоризації первинного (спільною для похідного та твірного значень є сема „*місцевість*”).

З новими термінологічними значеннями вживається лексема *ритуал* (розглядаємо її в складі книжної лексики, оскільки в СУМі, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 вона репрезентується з ремаркою *книжн.*). Так, СІС-85 подає це слово як моносемічне: *ритуал* „сукупність обрядів, що супроводять релігійну церемонію, їхнє зовнішнє оформлення; церемонія, церемоніал” (СІС-85, с. 733). У ВТССУМ-2001 воно фіксується з двома ЛСВ: *ритуал* „книжн. 1. Сукупність обрядів, що супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення. 2. Вироблений або запроваджений порядок здійснення чого-небудь; церемонія, церемоніал” (ВТССУМ-2001, с. 1032). ВТССУМ-2005 засвідчує подальше ускладнення його семантики, долучаючи до двох ЛСВ, кодифікованих у ВТССУМ-2001, ще два нові: „3. *біол.* Поведінка тварин у певних випадках їхнього спілкування. 4. *псих.* Прості або складні рухи чи дії, які виконуються проти волі та всупереч розуму з метою попередження уявного нещастя або його переборення” (ВТССУМ-2005, с. 1223). Отже, на темпоральному зрізі СІС-85 / ВТССУМ-2001 відбулося не тільки ускладнення семантичної структури слова за рахунок виділення відтінку значення в окремий ЛСВ та поглиблення його тлумачення, а й розширення його семантичного обсягу. На часовому зрізі ВТССУМ-2001 / ВТССУМ-2005, окрім розширення семантичної структури слова за рахунок введення нових ЛСВ (3 ЛСВ та 4ЛСВ) та розширення значенневого обсягу, спостерігається термінологізація слова *ритуал*, оскільки воно почало вживатися як терміналова в галузі біології та психології, на що вказують позначення, подані біля 3ЛСВ та 4 ЛСВ.

У семантичних структурах книжних функціонально маркованих слів можуть розвиватися нові конотативно марковані значення, що функціонують в розмовному мовленні. Прикладом таких семантичних змін є лексична одиниця *мзда* „книжн. 1. Плата, винагорода за що-небудь”, яка внаслідок метафоричного переосмислення стала вживатися в розмовному мовленні зі значенням „ірон., розм. Хабар” (ВТССУМ-2001, с. 523). Інноваційне конотативно забарвлене значення, на нашу думку, утворилося на основі спільних сем „плата”, „винагорода”.

Як показало дослідження, книжні лексичні одиниці розширюють семантичну структуру за рахунок нових значень, що вживаються переважно в книжній, писемній мові. Нерідко лексеми, що репрезентують цю групу маркованої лексики, поповнюють термінологічну (відбувається процес їх термінологізації), розмовну чи загальноновживану лексику української мови.

Ускладнення семантичної структури лексичних одиниць розмовного стилю

Шляхом порівняння кодифікаційних реєстрів вибраних для аналізу словників встановлено розширення семантичної структури багатьох власне розмовних лексичних одиниць. Принагідно зауважимо, що українські радянські лексикони не фіксували значної кількості розмовних слів, подаючи переважно ті, що були засвідчені в творах відомих українських письменників. Тому до аналізу залучали лексичні одиниці, репрезентовані в СУМі з маркером *розм.* (розмовне слово, вираз). У ході дослідження встановлено, що більшість власне розмовних лексичних одиниць набувають нових значень, які також функціонують у розмовному функціональному різновиді мовлення, на що вказує стилістична ремарка *розм.*, подана біля тлумачень. Наприклад, на основі порівняння словникових статей СГ, СУМ, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005 встановлено розширення семантичної структури лексеми *водовозка*, що мала одне значення – „лошадь, возящая воду, плохая лошаденка” (СГ, I, с. 247). З часом лексична одиниця переосмислилася й набула нових значень, які

утворилися внаслідок метафоризації за функціональною подібністю (в основу зв'язку твірного та похідних значень покладено спільну семантичну ознаку „*возити воду*”) – „*розм.* 1. Візок для перевезення води (в бочці, діжці і т. ін.)...” (СУМ, I, с. 719) та „3. Автомашина з цистерною для перевезення води” (ВТССУМ-2001, с. 154, ВТССУМ-2005, с. 198), яке виникло, мабуть, з розвитком техніки, коли воду почали розвозити не візками та кіньми, а автомашинами. Окрім ускладнення семантичної структури, спостерігається перегрупування ЛСВ в семантичній структурі лексеми: СУМ на першому місці кодифікує похідне значення, оскільки воно найуживаніше в мовній практиці, а потім значення, зафіксоване в СГ.

Унаслідок метафоричного перенесення за емоційною подібністю відбулося ускладнення семантичної структури слова *тарахкотілка*. У СГ ця лексична одиниця подається з одним значенням: *тарахкотілка* „Плохая повозка”(СГ, IV, с. 248). СУМ, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005, окрім значення, поданого в СГ, фіксують ще одне, переносне, – „2. *перен.* Жінка, яка говорить швидко, багато й часто, звичайно про те, що не варте уваги”(ВТССУМ-2001, с. 1231).

У семантичних структурах багатьох нейтральних власне розмовних лексем сформувалися нові конотативно марковані значення, що також уживаються в розмовному мовленні. Прикладом таких змін є лексема *безбатченко*, яка в СГ подається з семантикою „внїбрачный сынъ”(СГ, I, с. 37). СУМ репрезентує цю лексичну одиницю як багатозначну, фіксуючи, крім значення, поданого в СГ, ще два: загальноживане „2. Той , хто не має батьків; сирота...” (подається без стилістичної ремарки) та переносне конотативно марковане „3. *перен., зневажл.* Людина, яка не має батьківщини або не визнає своїх батьків, попередників...” (СУМ, I, с. 119). З таким самим семантичним наповненням цю лексему фіксують і сучасні словники української мови (див., наприклад, ВТССУМ-2001, с. 40). Зважаючи на семантизацію, подану в сучасних словниках, можна зробити висновок, що друге похідне значення утворилися на основі метафоричного перенесення (спільна семантична ознака „*відсутність*”).

Зустрічаються й такі випадки, коли в семантичній структурі власне розмовних слів формуються протилежні за емоційно-експресивним забарвленням похідні значення або відтінки значень. Такі трансформації спостерігаються, наприклад, у слові *вишкребок*. Переносне конотативно марковане значення цього слова, що утворилося внаслідок метафоричного перенесення, подається ще в СГ: *вишкрібок* „1) Небольшой хлѣбець изъ остатка тѣста въ квашнѣ . 2. Послѣдній ребенокъ въ семьѣ (насмѣшливо)” (СГ, I, с. 201). СУМ, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005, окрім відомих значень, фіксують відтінок значення, що має негативне емоційно-експресивне забарвлення: *вишкребок* „розм. 1. Невеликий хліб із залишків тіста на дні та стінках макітри, діжі... 2. перен., жарт. Про останню дитину в сім'ї. // лайл. Про неповноцінну, зневажану людину...” (СУМ, I, с. 542). Проте ми не погоджуємося з такою семантизацією лексеми в сучасних словниках української мови. На нашу думку, відтінок значення („лайл. Про неповноцінну, зневажану людину”) у ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 потрібно було б подати як окремий ЛСВ, оскільки з такою семантикою слово вже давно функціонує в мовленні й сприймається мовцями як цілком самостійне. Можна вважати, що похідне переносне значення та відтінок значення утворено від прямого номінативного на основі метафоричного перенесення за різними ознаками: переносне значення – за ознакою „бути останнім”, а відтінок значення за ознакою „бути в чомусь неповноцінним”.

Спостерігається ускладнення семантичної структури як власне українських лексичних одиниць, так і слів іншомовного походження, що функціонують у розмовному стилі. Прикладом може слугувати запозичене з французької мови слово *ас*, яке кодифіковане в СУМі зі значенням „розм. Льотчик-випробувач, який відзначається літальною і бойовою майстерністю...” (СУМ, I, с. 65). Ускладнення семантичної структури й розвиток нового переносного значення, що розвинулося внаслідок метафоричного перенесення засвідчують словники іншомовних слів, зокрема СІС-85, СІС-2000-П та СІС-2000-МШ, фіксуючи лексему *ас* майже з однаковим семантичним наповненням та з двома ЛСВ:

ас „1) Лютчик-вимищувач вищого класу, майстер повітряного бою.
 2) Переносно – визначний майстер своєї справи (СІС-2000-МШ, с. 58).
 Спільною основою для переносу найменування стала сема „майстер”.
 ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 кодифікують цю лексему з трьома
 значеннями, долучивши до двох ЛСВ, зафіксованих в словниках іншомовних
 слів, ще один – „3. Туз” (ВТССУМ-2001, с. 25). Як бачимо, окрім значень, що
 розвинулися на українському мовному ґрунті, найновіші лексикони подають
 первісне значення цього слова, вживане в мовленні картярів (франц. as, букв. –
 туз) (див. СІС-85, с. 85).

Окремі слова розмовного мовлення в процесі функціонування набули
 нових термінологічних значень (термінологізувалися), що свідчить про великий
 семантичний та стилістичний потенціал цієї лексики. Наприклад, лексична
 одиниця *вар* „1. розм. Сильна спека, жара, духота. // Розжарене, гаряче
 повітря... 2. розм. Те саме, що **окріп**... 3. розм. Кількість для варіння на один
 раз...” уживається також зі спеціальним значенням „4. *спец.* Згущена варінням
 смола. Δ **Садовий вар** – липка мазь із смоли, воску і жиру для змазування
 ушкоджень та місць обрізу гілок на деревах...”(СУМ, I, с. 291). У ВТССУМ-
 2001 фіксується ще одне термінологічне значення, що функціонує в галузі
 фізики – „5. *фіз.* Одиниця реактивної потужності електричного ланцюга в
 Міжнародній системі одиниць” (ВТССУМ-2001, с. 75). ВТССУМ-2005
 констатує розщеплення лексеми *вар* на омоніми *вар*¹ („1. розм. Сильна спека,
 жара, духота. // Розжарене, гаряче повітря. 2. розм. Те саме, що **окріп**.
 3. розм. Кількість для варіння на один раз. 4. *спец.* Згущена варінням смола.
Садовий вар – липка мазь із смоли, воску і жиру для змазування ушкоджень та
 місць обрізу гілок на деревах...”(СУМ, I, с. 291)) та *вар*² („*фіз.* Одиниця
 реактивної потужності електричного ланцюга в Міжнародній системі одиниць;
 вольт-ампер реактивний” (ВТССУМ-2005, с. 112)), а також ускладнення
 семантики лексеми *вар*² за рахунок розвитку відтінку значення.

Слово *рябуха*, що мало значення „Пестрий предмет...” (СГ, IV, с. 92),
 також розширило семантичну структуру за рахунок розвитку двох нових ЛСВ,

які сформувалися від основного номінативного значення на основі метафоричного перенесення за схожістю ознак (спільна семантична ознака, що об'єднує твірне та похідні значення – „забарвлення”). У сучасних лексикографічних працях воно представлене з таким семантичним наповненням: *рябуха* „1. розм. Хтось рябий або щось рябе. 2. розм. Різношерста, плямиста тварина або птах різнобарвного оперення. 3. спец. Хвороба тютюну чи махорки, при якій на листках утворюються численні бурі плями, що поступово призводить до відмирання уражених тканин” (ВТССУМ-2001, с. 1092). Крім ускладнення семантичної структури, відбулося розширення семантичного обсягу лексичної одиниці (нині позначає не лише строкатий, пістрявий, плямистий предмет, а й тварину, птаха, що мають таке забарвлення чи масть, а також рябу людину) та розширення семантики основного номінативного значення (уведено сему „хтось рябий” (у СГ, як зазначалося вище, слово позначало лише предмет)). Розвиток спеціального значення (3 ЛСВ) у семантичній структурі цього слова засвідчує його термінологізацію.

Як відомо, розмовні слова є потужним джерелом поповнення соціально маркованої лексики [208]. Різні мовно-соціальні сфери по-своєму пристосовують розмовні лексичні одиниці до власних потреб комунікації. Зазвичай на базі розмовних слів виникають метафоричні номінації, які актуалізують експресивні потенції, закладені в їх семантиці. Прикладом трансформації розмовних лексем у соціолектах, зокрема в молодіжному середовищі, можуть бути слова *влупити* (*улупити*) та *геннутися*. Так, лексична одиниця *улупити* (*влупити*), що в загальномовних словниках української мови подається з такими значеннями „розм. 1. Колупаючи, відокремити, відірвати частину від цілого. 2. З силою ударити. 3. *рідко*. Дуже швидко побігти. 4. *рідко*. Узяти дуже дорогу ціну, плату” (ВТССУМ-2001, с. 1293), зазнала семантичних трансформацій у молодіжному середовищі й почала вживатися з низкою значень: *влупити* „мол. 1. кого. Обдурити. ♦ **Влупити на вірочку**, обдурити надто довірливу людину. 2. Випити алкогольного напою” (КСЖЛУМ, с. 75). Найсучасніший словник жаргонної лексики СУЖ констатує подальше

ускладнення семантики слова, фіксуючи, крім уже відомих у соціолектах значень, ще одне, що розвинулося також у мовленні молодих людей – „3. *нащо*. Пограбувати; забрати гроші речі”(СУЖ, с. 91). Проте ні загальномовні, ні словники жаргонної лексики не кодифікують ще одного значення, поширеного в розмовному мовленні, – „багато з'їсти”.

На базі розмовного слова *гепнутися* „1. *розм.* Раптово, з великим шумом упасти. 2. Ударитися” (ВТССУМ-2001, с. 178) унаслідок метафоричного переосмислення розвинулося інноваційне значення, що функціонує в молодіжному соціолекті – „*мол.* Потрапити в неприємну ситуацію” (КСЖЛУМ, с. 84).

Отже, власне розмовна лексика (розмовно-літературна) – це цілий шар різноманітних і динамічних слів, з якими відбуваються виразні семантико-стилістичні процеси. У семантичних структурах власне розмовних слів формуються нові як прямі, так і переносні значення. Розмовна лексика є одним з визначних чинників збагачення комунікативно-виразових можливостей мови, джерелом поповнення стилістично (функціонально й конотативно забарвленої) та соціально маркованої лексики української мови.

3.3.1.2. Нарощення семантичної структури конотативно маркованих лексичних одиниць

На основі проведеного дослідження встановлено, що до процесів ускладнення семантичної структури залучаються *конотативно марковані* лексеми, що вживаються як у книжних функціональних різновидах мови, так і в розмовному мовленні. Розвиток нових значень конотативно маркованих слів, як і інших груп маркованої лексики, відбувається за відомими й аналізованими в попередніх параграфах типами розвитку значень (метафора, метонімія, розширення значення, звуження значення), проте стилістичні та семантичні процеси, що супроводжують нарощення семантики книжних та розмовних конотативно маркованих лексичних одиниць дещо відрізняються.

Аналіз конотативно маркованої лексики засвідчує, що більшість лексем, у яких виявлено збільшення кількості значень, – це слова, що позначають різні суспільно-політичні, філософські та економічні явища й поняття. Як ми вже зазначали раніше, багато маркованих слів з цих сфер нині звільнилися й від штучно прищеплених їм позитивних чи негативних конотацій (нейтралізувалися) і перейшли до розряду функціонально маркованої лексики.

Проте в словниковому складі української мови є лексичні одиниці, які незважаючи на ідеологічні настанови певної доби, номінували й номінують негативні чи позитивні явища, реалії й поняття, оскільки конотативний компонент у них виступає основним, він належить ядерній частині значення слова. Ці слова є оцінними саме в денотаті.

Так, розширила семантичну структуру актуалізована й переорієнтована нині конотативно маркована лексема *корупція*, що мала одне значення – „поширена в капіталістичних країнах підкупність і продажність держ. політ. і громадських діячів, а також урядовців і службовців держ. апарату”(СІС-85, с. 456). Останнім часом це слово вживається з інноваційною семантикою, що вже відзначено в лексикографічних працях, – „зрощення органів державної влади із структурними організаціями злочинності” (СІС-2000-П, с. 562). Як видно з тлумачення, негативний конотативний статус лексичної одиниці не змінився, на що вказують спільні для твірного та похідного значень семи „підкупність”, „продажність”, „злочинна діяльність”.

Набуло нового значення, але не змінило негативного конотативного забарвлення й слово *демагогія*. СІС-85 кодифікує його з такою семантикою: *демагогія* „використання брехливих обіцянок, умисного перекручення фактів, лестоців задля досягнення тих чи інших корисливих цілей, напр., для привернення мас на свій бік, для створення популярності” (СІС-85, с. 239). У СІС-2000-П лексична одиниця *демагогія* фіксується з двома ЛСВ: „1) обман народу привабливими брехливими обіцянками, навмисними гаслами, навмисне викривлення, спотворення фактів задля політичних корисливих та інших цілей; 2) пишномовні пусті балачки, що приховують якісь корисні цілі”(СІС-2000-П,

с. 334). Отже, слово не тільки набуло нового узагальненого значення, а й розширило свій семантичний обсяг. Інноваційне значення постало внаслідок метафоризації первинного, на зв'язок твірного та похідного значень указують спільні семи „обман”, „корисні цілі”.

Лексична одиниця *расизм*, яка в радянських словниках тлумачилася як „реакційна соціальна доктрина і людиноненависницька практика експлуаторських класів, спрямована на поневолення народів, визнаних ними за „расово неповноцінних”. Виходячи з біол. особливостей людських рас, р. намагається довести їхню психічну нерівноцінність, обґрунтувати поділ на „вищі” раси, які нібито творять культуру, і „нижчі”, нездатні до культурного прогресу, і тим самим виправдати поневолення одних народів іншими. Крайнім виявом р. є фашизм. Сучасний імперіалізм широко культивує ідеологію р., яка поширена в ряді капіталістичних країн, зокрема в ПАР, Ізраїлі (див. також *Сіонізм*). У соціалістичних країнах здійснено повну рівноправність усіх рас і націй; в СРСР проповідь расової або національної винятковості карається законом”(СІС-85, с. 705), втратила основні ідеологічні семи, й у сучасних словниках кодифікується з таким негативно-оцінним значенням: *расизм* „Людиноненависницька концепція про споконвічний поділ людства на вищі та нижчі раси, в яких лише перші є творцями цивілізації та покликані до панування, а інші духовно неповноцінні та здатні лише бути об'єктом експлуатації; режим, державний устрій, який базується на цій концепції” (ВТССУМ-2001, с. 1016). Новий відтінок значення сформувався на основі метонімічного перенесення за моделлю „теоретична концепція, доктрина – режим, державний устрій, який базується на ній”.

У семантичній структурі книжного конотативно маркованого слова можуть з'являтися значення, протилежні за емоційно-оцінним забарвленням. Наприклад, лексична одиниця *індивідуалізм* у СУМі подається з одним негативно маркованим значенням: *індивідуалізм* „буржуазний приватновласницький погляд, що протиставляє егоїстичні інтереси окремої особи інтересам суспільства, який ставить особисті інтереси вище інтересів

суспільства, колективу” (СУМ, II, с. 25). СІС-2000-П засвідчує деідеологізацію цього слова (у тлумаченні відсутні ідеологічні семи) та ускладнення його семантичної структури за рахунок з’яви неосеманта, що, на нашу думку, має позитивну, схвальну оцінку: *індивідуалізм* „1) моральний принцип, в основі якого лежить протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства, віддавання переваги особистим інтересам перед громадськими; 2) прагнення до вираження своєї індивідуальності, своєї особистості” (СІС-2000-П, с. 466). Позитивна оцінка в новосформованому ЛСВ передається за допомогою сем „*вираження своєї індивідуальності*”, „*вираження своєї особистості*”, а негативна конотативна маркованість, на нашу думку, закладена в семах „*протиставлення інтересів окремого індивіда інтересам суспільства*”, „*віддавання переваги особистим інтересам*”.

Цікавих семантичних „метаморфоз” зазнала лексична одиниця *націоналізм*. У радянському суспільстві, як відомо, прагнення до незалежності, любов до національних традицій, культури, мистецтва, мови засуджувалися й жорстоко каралися, тому в словниках радянської доби слово мало одне заідеологізоване негативне конотативне значення „*буржуазна ідеологія, політика і психологія в національному питанні, характерними рисами якої є проповідь зверхності нац. інтересів над соціальними, класовими, проголошення нац. нетерпимості, розпалювання нац. ворожнечі*”. Н. виступає у двох формах: великодержавний шовінізм пануючої нації і місцевий н. пригнобленої нації. Буржуазія використовує н. для боротьби проти революційного руху; затушковуючи класові суперечності всередині нації, захищає свої інтереси, які вона видає за загальнонаціональні (напр., антинародна діяльність українських бурж. націоналістів і сіоністів). Бурж. н. докорінно протилежний пролетарському, соціалістичному інтернаціоналізмові. Комуністичні партії рішуче борються проти бурж. націоналізму, виховуючи трудящих в дусі дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму” (СІС-85, с. 571).

У сучасній українській мові воно втратило ідеологічні конотації, нав’язані потужною радянською пропагандою, й у свідомості українців почало

співвідноситься з такими поняттями як самостійність, незалежність, патріотизм, національна свідомість, що й відображено в сучасних лексикографічних працях. Так, СІС-2000-П на першому місці репрезентує значення з позитивним конотативним забарвленням, яке було відоме ще в ХІХ столітті, але у зв'язку з негативним ставленням радянської держави до всього національного, не фіксувалося в словниках: *націоналізм* „1) в українській політичній термінології ХІХ ст. – поняття, що охоплює патріотизм, активну національну свідомість, боротьбу за самостійну державу; 2) ідеологія, в основу якої покладено ідеї переваги національних інтересів над усіма іншими. Інша назва – інтегральний Н.” (СІС-2000-П, с. 665). Дещо іншу семантизацію лексеми подають ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005, проте засвідчують поряд з негативно-оцінним значенням з'яву нових з позитивним оцінним відтінком: *націоналізм* „1. Ідеологія й політика, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу. 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів. 3. Рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т. ін.; патріотизм” (ВТССУМ-2005, с. 744). Отже, нині слово *націоналізм*, з одного боку, є виразником негативного конотативного забарвлення (семи „зверхність національних інтересів”, „панування однієї нації над іншими” „національна ворожнеча”), а з другого боку, воно має позитивне значення (семи „самостійність”, „незалежність”, „патріотизм”, „національна свідомість”).

Нерідко зустрічаються випадки коли в семантичних структурах конотативно маркованих слів постають нові нейтральні значення. Наприклад, слово *політикан* „у капіталістичних країнах ділок, який займається політикою з метою особистої вигоди; безпринципний політичний діяч”(СІС-85, с. 667), окрім давно відомого негативно забарвленого значення, набуло нового, нейтрального загальноновживаного, на що вказує відсутність стилістичної ремарки та оцінних сем у тлумаченні. У ВТССУМ-2001 лексема фіксується з такою семантикою: *політикан* „1. *зневажл.* Політичний ділок, неперекірливий

у засобах досягнення своєї мети; безпринципний політик, інтриган. 2. Той, хто цікавиться політикою, любить говорити на політичні теми”(ВТССУМ-2001, с. 849). Проте в деяких контекстах, на нашу думку, слово може вживатися з іронічним відтінком, якщо, наприклад, йтиметься про людину, яка цікавиться тільки політикою і безперервно говорить тільки на політичні теми.

Окремі книжні конотативно марковані лексичні одиниці в процесі функціонування можуть набувати нових значень, що вживаються в розмовному мовленні. Так, сучасні словники української мови констатують нарощення семантичної структури лексичної одиниці *мафія*. Уживана зі значенням „таємна організація, що виникла на о. Сіцилія (Італія) в кінці 18 – на поч. 19 ст. Так у 20 ст. почали називати й деякі гангстерські організації в США (після 2-ї світової війни найвідомішою стала „Коза nostra” – італ. „Наша справа”)” (СІС-85, с. 522), унаслідок актуалізації нині лексема значно розширила семантику й перетворилася з однозначної на багатозначну. Так, СІС-2000-П подає поглиблене тлумачення кодифікованого СІС-85 значення та фіксує нове: *мафія* „1) таємна терористична організація, яка виникла на Сицилії наприкінці XVIII ст., яка досі існує в Італії. М. використовує методи насильства, терору, шантажу і має розгалужену структуру та зв’язки з поліцією, судовими чиновниками, урядовими колами (у XX ст. таку назву дістали подібні організації і в інших країнах.); 2) організовані бандитські угруповання, що зрослися з правоохоронними структурами, які таємно діють, ураховуючи свої інтереси (СІС-2000-П, 624). Найсучасніші словники, засвідчують з’яву нового значення, що вживається в розмовному стилі сучасної української мови – „3. розм. Група осіб, яка діє за якоюсь угодою, домовленістю (зазвичай з недоброю метою)”(ВТССУМ-2005, с. 652). Нові значення цього слова, на нашу думку, постали внаслідок різних видів розвитку значень. Так, на основі метонімії від 1 ЛСВ утворився 2 ЛСВ (модель „*ціль – частина*”), а для розвитку 3 ЛСВ, мабуть, твірним став 2 ЛСВ (метафора за функціональною подібністю).

Цікаві трансформації відбуваються в семантичних структурах розмовних конотативно маркованих слів. У ході дослідження встановлено, що окремі

розмовні конотативно марковані слова розширили свою семантичну структуру внаслідок їх термінологізації. За нашими спостереженнями, це переважно лексичні одиниці, що мають зменшено-пестливе значення. Наприклад, слово *денце* „доньшко. Ум. оть дно” (СГ, I, с. 367), окрім загальноживаного значення, зафіксованого в СГ, набуло термінологічного, що виникло внаслідок метафоризації первинного за зовнішньою подібністю – „2. бот. Нижня частина цибулин і квіток деяких рослин” (СУМ, II, с. 243). Лексична одиниця *жилка* „Ум. оть жила”(СГ, I, с. 484) у сучасній українській мові має шість значень (див. СУМ, II, с. 530), одне з яких термінологічне, що утворилося внаслідок метафоризації за деякою зовнішньою та функціональною подібністю, – „6. спец. Провід телефонного кабелю” (СУМ, II, с. 530). За зовнішньою подібністю розвинулися термінологічні й загальноживані значення в семантичній структурі лексеми *чашечка*: „1. Ум. оть чашка. 2. Ячейка вь сотахь” (СГ, IV, с. 447). Сучасні словники української мови подають таку семантизацію цієї лексеми: „1. зменш.-пестл. до чашка 1, 2. *У порівн. 2. бот. Зовнішнє коло листочків подвійної оцвітини квітки, що складається з окремих зелених листочків, які захищають внутрішні частини квітки. // Віночок квітки подібної форми. 3. анат. Надколінна кістка. ****Колінна чашечка** – те саме, що **надколінок**. 4. Шапочка в жолуді. 5. Чарунка в бджолиному щільнику. 6. спец. Зменш. до чашка 5” (ВТССУМ-2001, с. 1372).

На відміну від твірних, похідні, зокрема термінологічні значення, не мають емоційно-експресивного забарвлення, оскільки номінують певні наукові поняття.

У семантичних структурах розмовних конотативно маркованих слів (як і в книжних конотативно маркованих лексичних одиницях) нерідко формуються значення протилежні за своїм конотативним забарвленням. Так, слово *приблуда* у СГ фіксується зі значенням „бродяга, пришелець; приставшее животное” (СГ, III, с. 407). У сучасній українській мові слово функціонує з такою семантикою: *приблуда* „1. зневажл. Той, хто опинився випадково де-небудь, пристав до когось. // Зайшла, немісцева людина; захожий. // Людина, чужа

якому-небудь середовищу. // Людина, що не має постійного місця проживання; бродяга. // Тварина, що прибилася до чужого стада, двору, дому і т. ін. 2. *жарт*. Про того, хто не може всидіти вдома, любить бродити” (ВТССУМ-2001, с. 924).

Отже, на основі порівняння лексикографічних праць СГ та ВТССУМ-2001 виявили ускладнення семантичної структури аналізованої лексичної одиниці внаслідок появи нового значення (2 ЛСВ), яке, на нашу думку, вживається в мовленні з позитивним конотативним забарвленням (на це вказує ремарка *жарт.*, подана біля його тлумачення); спостерігається поглиблення тлумачення слова та розширення його семантики за рахунок розвитку нових мікрозначень („Той, хто опинився випадково де-небудь, пристав до когось” (кодифікується на першому місці), „Людина, чужа якому-небудь середовищу” (фіксується на третьому місці), які є виразниками негативної оцінки, оскільки подаються з ремаркою *зневажл.* Відбулася також зміна порядку розташування семантичних компонентів 1 ЛСВ, унаслідок чого на місце головного номінативного значення висунуто один з новоутворених його відтінків.

Під час аналізу фактичного матеріалу виявлено небагато прикладів (порівняно з іншими групами маркованих лексичних одиниць) ускладнення семантики та зміни сфери функціонування конотативно маркованих урочистих, риторичних слів, що, на нашу думку, пояснюється традицією їх вживання як в усному, так і писемному мовленні. На основі зіставлення словникових статей СГ та СУМу спостерігається збільшення кількості ЛСВ у семантичній структурі слова *віщий*. У СГ ця лексема фіксується з одним значенням: *віщий* „Віщий” (СГ, I, с. 243), а СУМ подає її з двома ЛСВ: *віщий* „1. уроч. Який віщує що-небудь; пророчий. 2. *заст.* Мудрий, проникливий”(СУМ, I, с.693). Як бачимо, 2 ЛСВ у СУМі кодифікується з ремаркою *заст.*, яка свідчить про те, що це значення з часом архаїзувалося й перейшло до пасивного словникового запасу.

Як однозначну СГ репрезентує й лексему *предковичний*: „древній” (СГ, III, с. 403), а у сучасних словниках української мови вона представлена з двома значеннями: *предковичний* „уроч. 1. Який існує споконвіку, з давніх-давен.

2. Який бере початок у далекому минулому; стародавній” (ВТССУМ-2001, с. 920).

Вважаємо, що з цієї причини до семантичних та стилістичних трансформацій залучено небагато функціонально маркованих лексичних одиниць художнього стилю – поетичних, народно-поетичних та фольклорних. У лексиконах різних часових зрізів слова, належні до цих груп, тлумачаться майже однаково, наприклад: *борвій* „сильный, вѣтер, буря, урагань” (СГ, I, с. 86) – *борвій* „*поет.* Великий вітер; буря, ураган” (СУМ, I, с. 217) – *борвій* „*поет.* Великий вітер; буря, ураган”(ВТССУМ-2001, с. 60); *сизоперець* „Съ сизыми перьями” (СГ, IV, с. 118) – *сизоперець* „*фольк.* Птах із сизим пір'ям” (ВТССУМ-2001, с. 1120); *ратай* „Пахарь” (СГ, IV, с. 7) – *ратай* „*нар.-поет.* Плугатар, орач” (ВТССУМ-2001, с. 1016); *пресподниця* „Преисподняя” (СГ, III, с. 404) – *пресподниця* „*нар.-поет.* Пекло, тартар” (ВТССУМ-2001, с. 922).

Отже, позалінгвістичні чинники розвитку мови, впливають на функціонування та семантичний розвиток книжної та розмовної конотативно маркованої лексики української мови. Багато маркованих лексичних одиниць, що належать до цієї групи, поповнили розряд нейтральної лексики або змінили конотативний статус на протилежний та різнобічно розкрили свій мовний потенціал.

3.3.1.3. Розвиток неосемантів у семантичних структурах хронологічно маркованих лексем

Друге місце щодо частотності в процесах ускладнення семантичної структури посідають хронологічно марковані лексеми, що маніфестують різні тематичні групи.

На основі аналізу найважливіших лексикографічних кодексів ХХ - початку ХХІ століття (СГ, СУМ, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005) виявлено збільшення кількості ЛСВ у багатьох словах, що супроводжуються темпоральною характеристикою. Актуалізація, семантичні та

стилістичні модифікації хронологічно маркованої лексики здебільшого пов'язані як із внутрішньомовними, так і позамовними чинниками.

Нові значення розвинулися в багатьох архаїзованих номенах, різних за функціонально-стильовою віднесеністю, емоційно-експресивною, оцінною та нормативною кваліфікацією. Лексикографічні праці, що вийшли друком у різні періоди розвитку української мови, дають можливість точно встановити появу неосемантів у деяких хронологічно маркованих словах. Наприклад, збільшення кількості ЛСВ виявлено в семантичній структурі лексеми *універсал* „правительственное письменное распоряжение или объявление (отъ гетмана, полковника), адресованное к правительственнымъ учреждениямъ или къ народу” (СГ, IV, с. 340). Тлумачення цього слова підтверджує те, що під час укладання СГ ця лексична одиниця вже належала до розряду історизмів (йдеться про часи гетьманщини в Україні). Зважаючи на семантизацію лексеми в лексиконах, що вийшли після СГ, можна точно встановити появу нового значення й період його функціонування – 17 – 18 рр. ХХ ст. Після припинення діяльності Центральної Ради в Україні слово перейшло до розряду архаїзмів, що засвідчено лексикографічними працями: *універсал*¹ „*ист.* 1. Розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII – XVIII ст. 2. Звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані 1917– 1918 рр. українською Центральною Радою” (ВТССУМ-2001, с. 1296). В основу похідного значення (2 ЛСВ) покладено спільну семантичну ознаку „*документ*”.

Цікаво, що прикметник *універсальний* „Всеобщий, ко всѣм адресованный (о письменномъ распоряженіи или объявленіи)” (СГ, IV, с. 340) належить до лексичних елімінантів (лексичних одиниць, вилучених з лексикографічних реєстрів, оскільки не фіксується сучасними словниками української мови. Натомість словники кодифікують слово *універсальний* з іншим значенням, що стосується лексеми *універсал*² (див., наприклад, СІС-85, с. 856; СІС-200-П, с. 917; ВТССУМ-2001, с. 1296).

Варто зауважити, що нині слово *універсал*¹ знову актуалізувалося й після підписання 2 серпня 2006 року українськими політичними блоками та партіями „Універсалу національної єдності” поповнило розряд суспільно-політичної лексики сучасної української літературної мови.

Лексична одиниця *гривня*, що в СГ кодифікується з 2 ЛСВ: „ 1) Мідная монета в 3 к., въ иныхъ мѣстностяхъ 2^{1/2} коп. 2) – золота. Червонецъ?” (СГ, I, с. 325 – 326), у СУМі подається як хронологічно маркована приблизно з такою самою семантикою: *гривня* „У Київській Русі – срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею. 2. *заст.* Мідна монета в три, а в деяких місцях – у дві з половиною копійки” (СУМ, II, с. 166). Сучасні словники (ВТССУМ-2001, с. 197), окрім значень, репрезентованих у СУМі, фіксують ЛСВ, який, мабуть, з певних ідеологічних міркувань не реєструвався („3. Грошова одиниця Української Народної Республіки (1918 – 1920 рр.)” та засвідчують появу неосеманта („4. Національна валюта України з 2 вересня 1996 року”). Похідні значення (2 ЛСВ, 3 ЛСВ, 4 ЛСВ), на нашу думку, постали внаслідок розширення понятійної основи слова.

На основі тлумачення, поданого у ВТССУМ-2001, можна зробити висновок, що значення „грошова одиниця Української Народної Республіки (1918 – 1920 рр.)” сформувалося в семантичній структурі слова 1918 року й активно функціонувало в мовленні упродовж 1918 – 1920 рр., а після розпаду УНР перейшло до розряду історизмів. Після здобуття Україною незалежності (1991р.) постала нагальна потреба в створенні власної валюти та її номінуванні; для цього й було використано відому ще за часів київських князів назву, яку офіційно прийняли й затвердили 2 вересня 1996 р.

Розвиток нових значень у застарілих словах та історизмах нерідко зумовлює перегрупування ЛСВ в їх семантичних структурах. Співвідношення між різними значеннями багатозначного слова, як відомо, певною мірою детерміноване зовнішніми чинниками: зменшенням у житті мовного соціуму ролі певних предметів чи явищ, які позначались прямими значеннями цих слів. На перший план висуваються новоутворенні ЛСВ, часто не лише з прямим, але

й переносним значенням. Так, на основі порівняльного аналізу словникових статей СГ, СУМ та ВТССУМ-2001 простежуємо різнотипні семантичні зміни в семантичній структурі слова *аудитор*. СУМ фіксує цю лексему з двома ЛСВ: *аудитор* „заст. 1. У дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші. 2. *дорев.* Прокурор”(СУМ, I, с. 72). ВТССУМ-2001 кодифікує слово *аудитор* з трьома значеннями, подаючи на першому місці нове похідне, з яким це слово вживається у сфері економіки: „1. *екон.* Фінансовий інспектор, контролер. 2. *заст.* У дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші. 3. *дорев.* Прокурор” (ВТССУМ-2001, с. 28). Отже, відбулося не тільки ускладнення семантичної структури слова *аудитор*, а й переінтеграція його ЛСВ, унаслідок чого перше місце посіло новоутворене значення, найбільш актуальне на сучасному етапі розвитку суспільства.

Багато загальноновживаних лексичних одиниць, що після Жовтневої революції перемістилися до хронологічно маркованої лексики, з часом переосмислилися й почали функціонувати з новими, нерідко негативно забарвленими значеннями. Це здебільшого архаїзми, що позначали соціальні явища, назви посадових осіб, назви установ та закладів тощо, які зникли разом з номінованими ними реаліями. Деякі похідні конотативно марковані значення, на нашу думку, не мають зв'язку з твірними. Так, слово *вельможа* в СГ подається як нейтральне з 1 ЛСВ – „Вельможа”(СГ, I, с. 133). За радянських часів воно перемістилося до пасивного словникового запасу, а потім повернулося у мовний ужиток з негативно-оцінним значенням: *вельможа* „1. *заст.* Знатна й багата особа, що займала високу державну або придворну посаду (у феодальних та буржуазних державах). 2. *ірон.* Про пихату, чванливу людину”(СУМ, I, с. 324).

Більшість нових конотативно маркованих значень утворилося внаслідок метафоризації первинних. Лексема *лакей* у СГ також фіксується як нейтральна з одним значенням: „Лакей” (СГ, II, с. 342), радянські лексикони засвідчують появу нового оцінного значення, подаючи таку семантизацію: *лакей* „1. Слуга у

панів або при ресторані, готелі (в поміщицькому та буржуазному побуті. 2. *перен., зневажл.* Людина, яка підлабузнюється, вислужується перед ким-небудь; підлабузник”(СУМ, IV, с. 438). Можна припустити, що переносне значення утворилося на основі метафоричного перенесення за функціональною подібністю, оскільки спільною для обох значень є семантична ознака „служити кому-небудь”. Очевидно, під впливом семантичних та стилістичних трансформацій, яких зазнало слово *лакей*, з’явилися нові переносні пейоративні значення й у словотвірних дериватах *лакейський*, *лакеювати* (*лакействувати*) (СУМ, IV, с. 438). Лексема *лакеюватий* (СГ, II, с. 342) повністю архаїзувалася, бо її вилучено із сучасних словників (див. ВТССУМ-2001, с. 479).

Розвиток конотативно маркованих значень у семантичних структурах застарілих слів не завжди пов’язаний з певними соціальними причинами. Нові емоційно-зabarвлені значення, як переносні, так і прямі, нерідко постають у зв’язку з бажанням мовців надати виразності, емоційної образності висловлюванням. Так, набули нових конотативно маркованих значень, наприклад, слова *баталія*, *бомонд*, *коновал*. Порівняймо їх семантизацію в словниках різних темпоральних зрізів: *баталія* „Сраження, битва” (СГ, I, с. 32) – *баталія* „1. *заст.* Бій, битва, бойовище. 2. *розм., ірон.* Сварка, бійка” (СУМ, I, с. 110); *коновал* „коноваль”(СГ, II, с. 278) – *коновал* „1. *заст.* Той, хто не маючи ветеринарної освіти, провадив кастрування та лікування коней. 2. *перен., зневажл.* Поганий лікар; неук у медицині”(ВТССУМ-2001, с. 448); *бомонд* „*заст.* Вишукане аристократичне товариство” (СУМ, I, с. 216) – *бомонд* „*заст.* Вишукане аристократичне товариство. // *жарт.* Про пересічних людей, які, не склавши собі ціни, відзначаються пихою і зверхнім ставленням до інших” (ВТССУМ-2001, с. 59).

Багато застарілих слів та історизмів зазнали дії двох процесів генералізації значень – ускладнення семантики внаслідок появи семантичних неологізмів та розширення змістового обсягу, вираженого словом. Як слушно зауважують українські лінгвісти, між цими двома видами розвитку семантики немає чітко вираженої межі [216, с. 224], бо вони можуть поєднуватися в одних

і тих самих словах. Так, цікаву семантичну історію має слово *бурса*. Зафіксоване в СГ з трьома ЛСВ („1. Низшее духовное училище, *бурса*. 2. Стадо, куча (животныхъ). 3. Толпа, гурьба, группа, партія” (СГ, I, с. 114)), воно не тільки розширило своє значення за рахунок уведення в семантичну структуру нових ЛСВ, а й розширило семантичний обсяг. СУМ та ВТССУМ-2001 фіксують ці зміни, подаючи лексему з таким семантичним наповненням: *бурса* „1. Чоловіча духовна школа у XVIII – XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі. 3. *діал.* Юрба, гурт. // Табун, згряя” (СУМ, I, с. 260). Як бачимо, сучасні словники засвідчують узагальнення основного номінативного значення та розширення його семантики (1 ЛСВ), оскільки *бурсою* з часом почали називати не тільки нижчу, а взагалі будь-яку чоловічу духовну школу (втратилася диференційна ознака); кодифікують значення, яке утворилося від прямого номінативного на основі метонімічного перенесення (2 ЛСВ); об’єднують в один ЛСВ (у ВТССУМ-2001 – 3 ЛСВ) два діалектні значення (у СГ – 2 ЛСВ та 3 ЛСВ), в основі яких, на нашу думку, лежить кількісна ознака (спільна сема „*сукупність*”). У сучасному молодіжному середовищі лексема закріпилася й функціонує з конотативно маркованим значенням „*мол., ірон.* Будь-який навчальний заклад (школа, ПТУ, університет тощо)” (КСЖЛУМ, с. 60), яке постало внаслідок подальшого узагальнення та розширення понятійної основи прямого номінативного значення (у сучасному розумінні *бурса* – це будь-який навчальний заклад не тільки для чоловіків, а й для осіб як чоловічої, так і жіночої статі). СІС-85 та ВТССУМ-2005 констатують термінологізацію лексичної одиниці *бурса* й фіксують значення, що функціонує у сфері анатомії (у СІС-85 кодифікується з ремаркою *анат.*): „4. Суглобова слизова сумка” (ВТССУМ-2005, с. 103). Термінологічне значення, на нашу думку, утворилося за деякою функціональною та зовнішньою подібністю від первісного значення слова: *бурса* – „лат. *bursa* – гаманець, торба, від грец. *βύρσα* – зідрана шкіра, міх” (СІС-85, с. 137). СІС-2000-П засвідчує розщеплення слова *бурса* на омоніми: *бурса*¹, 1) у середні віки – гуртожиток для бідних студентів університетів; згодом – гуртожиток при духовному навчальному закладі;

2) назва духовного училища, семінарії; 3) збірна назва вихованців бурси – бурсаків” та *бурса* ² „анат. слизова сумка, замкнений щілинний простір (у місцях прикріплення м’язів, між сухожиллях і кісткою) наповнений тягучою рідиною. Зменшує тертя, полегшує рух м’язів” (СІС-2000-П, с. 193). Така семантична неідентичність спостерігається в кодифікації багатьох інших хронологічно маркованих слів у різних лексикографічних працях (див. про це в параграфі „Процеси утворення та зникнення омонімії в маркованих словах”).

Ускладнення семантичної структури та розширення семантичного обсягу репрезентує й лексична одиниця *варяги*, що була відома як історизм і вживалася з одним значенням: *варяги* „іст. Давньоруська і візантійська назва скандинавів (норманів), які в IX ст. чинили напади на Східну і Західну Європу, займалися також торгівлею, а пізніше служили воїнами-найманцями у східнослов’янських князів” (СУМ, I, с. 296). СІС-2000-П, окрім відомого, фіксує й нове, більш загальне значення: 2. *перен.* чужинці” (СІС-2000-П, с. 204).

Застарілі слова та історизми нерідко стають джерелом поповнення соціально маркованої лексики. За спостереженнями Л. Ставицької, архаїчні лексичні одиниці поповнюють жаргонний словник через тексти художньої літератури. Так, на думку дослідниці, завдяки письменнику Л. Кононовичу відродилося слово *драб*, яке походить від застарілого слова *драбант* [208, с. 322]. У літературній мові слово має такі значення: „*заст.* 1. Охоронець можновладної особи або солдат, що охороняє командуючого. 2. Офіцерський денщик у козацьких військах. 3. Учений манежний кінь” (СУМ, II, с. 403). На основі 1 ЛСВ розвинулося нове значення, що вживається в професійному мовленні міліціонерів – „*міл.* Охоронець”(СУЖ, с. 127).

Яскравим прикладом „міграції” хронологічно маркованих слів до жаргонного словника української мови є також слова *бурса*, яке ми аналізували вище, та *бурсак* („вихованець бурси (в 1 знач.)”) (СУМ, I, с. 260), що під впливом лексеми *бурса* зазнало експресивної метафоризації й почало вживатися молодіжному середовищі зі значенням „*мол., ірон.* Студент, учень (найчастіше про учнів ПТУ)” (СУЖ, с. 71).

Лексичні одиниці, що нещодавно ввійшли до мовного обігу (неологізми), також зазнають значеннєвих модифікацій, що є переконливим свідченням усталення їх у лінгвальній системі української мови, набуття ними нормативності й кодифікації. В ієрархії сфер, що сприяють популяризації та „розкручуванню” неологізмів (як лексичних, так і семантичних), як відомо, перше місце посідають ЗМІ. Саме такі соціальні групи носіїв мови як журналісти, радіо- і телерепортери, перекладачі-синхроністи своєю мовленнєвою практикою „впроваджують” у загальний вжиток мовні інновації.

На особливу увагу в названих процесах заслуговують слова іншомовного походження, зокрема терміни різних сфер суспільного життя: інформатики та комп’ютерної техніки, культури та мистецтва, спорту, медицини, економіки, політики. Великий відсоток нових слів, належних до названих груп, свідчить про значні соціальні зміни, що відбуваються саме в цих сферах та появу нових явищ і процесів, які потребують семантично точних і „економних” номінацій [88; 104; 216].

Характерною особливістю процесу освоєння запозичень на рівні семантики є двоплановий характер змін, які при цьому відбуваються. Семантична структура запозичення на початковому етапі (стадії проникнення) в основному зазнає спрощення до одного значення. Це певною мірою пов’язано з тим, що поява в певній мові іншомовного слова є зазвичай відгуком на потреби самої мови, словниковий склад якої потребує поповнення словами в необхідних саме їй значеннях [201, с. 19]. Цей постулат підтверджує й кодифікаційна практика. Уперше зафіксовано в словниках української мови з одним значенням, наприклад, такі багатозначні в мові-джерелі іншомовні слова: *файл* (СІС-2000-П), *сингл* (СІС-85), *консалтинг* (СІС-2000-П), *андерлаїнг* (ВТССУМ-2005), *імідж* (СІС-2000-П), *презентація* (СІС-85) та ін.

Поряд із зменшенням кількості значень під час запозичення, спостерігається й прямо протилежне явище – виникнення в моносемічних слів додаткових значень та розширення їх семантичного обсягу в мові-реципієнті. Поява в запозичених слів значень на ґрунті нової мови визначається в науковій

літературі як ознака їх повного освоєння. Так, семантична ознака „*кількість*” стала основою для формування нового значення в спортивному терміні *сингл* „гра в теніс, коли кожна сторона представлена одним гравцем” (СІС-85, с. 762). У сфері музики це слово останнім часом почало функціонувати з новим значенням (відбулася ретермінологізація) та стало стрижневим елементом термінологічного сполучення – „2. Маленька платівка, що містить зазвичай одну чи дві пісні.** **Сингл ноут:** в практиці сучасного джазу - спосіб гри на фортепіано без використання акордової техніки в партії правої руки; поширений також у виконавців на гітарі та деяких ін. багатоголосних музичних інструментів”(ВТССУМ-2005, с. 1316).

У семантичній структурі недавно запозиченого терміна *консалтинг*, що функціонує в юридичній та економічній сферах зі значенням „надання консультацій товаровиробникам, продавцям і покупцям з питань діяльності підприємств, фірм, організацій, зокрема в зовнішньоекономічній сфері”(СІС-2000-П, с. 548), розвинулася інноваційна семантика. ВТССУМ-2005 засвідчує ці зміни й фіксує лексему з двома ЛСВ: *консалтинг* „1. Консультаційні послуги спеціалістів з надання консультацій. 2. Підготовка пакетів засновницьких документів при створенні нових організацій” (ВТССУМ-2005, с. 565). Тлумачення слова *консалтинг* у ВТССУМ-2005, дає підстави стверджувати, що аналізований термін на ґрунті української мови зазнав помітних семантичних зрушень: відбулося узагальнення значення, з яким слово було запозичене українською мовою (1ЛСВ), та ускладнення семантичної структури внаслідок розвитку нового значення (2ЛСВ). Між похідним та твірним встановлюються метонімічні відношення.

Деякі запозичені слова розвивають свою семантичну структуру шляхом запозичення нових значень з мови-джерела або під її впливом. Яскравим прикладом таких змін є слово *файл*. Унаслідок широкого розповсюдження комп’ютерної техніки в 90-х рр. ХХ століття воно було запозичене з англійської мови як термін інформатики та комп’ютерної техніки. Першу репрезентацію лексичної одиниці в українській мові знаходимо в СІС-2000-П, де вона

тлумачиться як „цілісна сукупність даних у зовнішній пам'яті комп'ютера, що має власну назву і яку розглядають у процесі передавання і обробки інформації як єдине ціле”(СІС-2000-П, с. 922). Частотність уживання, а також велика кількість перекладної фахової й популярної літератури зумовили уточнення в словниках основного номінативного значення та актуалізацію іншого ЛСВ цього багатозначного в мові-джерелі слова – „канцелярська папка”, яке в українській мові закріпилося й поширилося в дещо іншому формулюванні (відбулася конкретизація значення). У найсучасніших словниках слово репрезентується з двома ЛСВ: *файл* „1. спец. Сукупність взаємопов'язаних блоків інформації, яка розпізнається комп'ютером як одне ціле. 2. Прозора поліетиленова папка для зберігання паперів” (ВТССУМ-2001, с. 1314). Вважаємо, що ці значення єднає спільна семантична ознака „*зберігати інформацію*”.

Під час порівняння словникових статей різних лексикографічних праць виявили нетотожну семантизацію багатьох лексичних інновацій. Така семантична „неточність” значення часто спостерігається у визначенні кількості ЛСВ в семантичній структурі слова, порядку їх розміщення, розрізненні окремих ЛСВ і відтінків значень та стилістичній кваліфікації деяких значень. Це пояснюється, мабуть, тим, що окремі „нові” слова ще перебувають на „стадії” засвоєння та семантичного розвитку, що ускладнює об'єктивну оцінку їх значеннєвого обсягу. Крім того, однією з причин, що утруднюють семантичну стратифікацію слова, є постійний динамізм семантичних процесів [120, с. 133 – 134].

Так, виявили відмінності в репрезентації конотативно маркованої лексичної одиниці *кітч/кіч*. Два словники іншомовних слів СІС-2000-МШ, СІС-2000-П, що вийшли друком у 2000 році, та ВТССУМ-2001, який побачив світ у 2001 році, подають різну кількість ЛСВ цього слова. Пор.: *кітч* „псевдохудожній виріб, розрахований на зовнішній ефект, а також різновид масової культури, що створює і використовує такі витвори” (СІС-2000-МШ, с. 270) – *кітч* „1) складова частина масової культури,

розрахована на примітивні невибагливі смаки споживача. Претендує на належність до справжнього мистецтва і комерційний успіх. 2) про предмети масової культури; несмак, халтуру”(СІС-2000-П, с. 525) – *кітч/кіч* „1. Напряму у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; твори в дусі цього напряму. 2. Про предмет хатнього вжитку, одягу і т. ін., позбавлений смаку і стилізований під що-небудь. 3. Масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект” (ВТССУМ-2001, с. 431).

Лексема *спонсор* кодифікується також з різною кількістю ЛСВ. Пор.: *спонсор* „юридична або фізична особа, яка фінансує певний захід (проект)”(СІС-2000-П, с. 854) – *спонсор* „1) Поручитель, гарант. 2) Особа або організація, яка фінансує економічний *проект*, проведення *соціальних* заходів. інші назви – добродійник, *меценат*” (СІС-2000-МШ, с. 541). ВТССУМ-2001 констатує стрімке розгортання семантики, реєструючи лексему з трьома значеннями та двома відтінками, що розвинулися на основі 2 ЛСВ: *спонсор* „1. Поручитель, гарант (напр., гарант позики). 2. Особа чи організація, які матеріально підтримують будь-яку діяльність без одержання від неї прибутку з метою популяризації винятково свого імені (назви), торгової марки. *Спонсор телепередачі*. // Замовник, організатор, улаштовувач; підрядник. // Замовник реклами, рекламодавець. 3. *розм.* Той, хто надає кому-небудь допомогу (матеріальну, грошову і т. ін.) (ВТССУМ-2001, с. 1177). З такою ж семантикою лексема фіксується й у ВТССУМ-2005 (див. ВТССУМ-2005, с. 1374). На основі репрезентації слова у ВТССУМ-2001 можна зробити висновок, що внаслідок активного функціонування лексична одиниця *спонсор* не тільки набула різних за стилістичною кваліфікацією значень, а й значно розширила свій семантичний обсяг, оскільки почала вживатися на позначення будь-якої організації чи особи, що надає кому-небудь якусь допомогу.

На першому етапі засвоєння, на нашу думку, слово термінологізувалося й поширилося в правничій та економічній сферах, на що вказують дефініції, подані в словниках: „юридична або фізична особа, яка фінансує певний захід

(проект)”, „поручитель, гарант (напр., гарант позики)”. Останнім часом унаслідок активного функціонування в мовленні слово потрапило під дію іншого процесу – детермінологізації, що засвідчує розвиток в його семантичній структурі значення, вживаного в розмовному мовленні. Про повну адаптацію слова *спонсор* свідчать і його словотвірні деривати, утворені на українському мовному ґрунті: *спонсорство* (ВТССУМ-2001, с. 1177), *спонсорський* (ВТССУМ-2001, с. 1177), *спонсоровий* (ВТССУМ-2005, с. 1374).

Нетотожну семантизацію в СІС-2000-П та СІС-2000-МШ має запозичена лексема *римейк*. СІС-2000-П репрезентує слово, що має лише одне значення: *римейк* „перезнятий фільм” (СІС-2000-П, с. 806). СІС-2000-МШ кодифікує слово з двома ЛСВ: *римейк* „1. Випуск нової продукції з використанням ідей, які зустрічалися раніше, напр., дизайну. 2) Повторний випуск товару, напр.: перевидання книги, нова версія кінофільму (СІС-2000-МШ, с. 503). ВТССУМ-2001 не фіксує 1 ЛСВ, що подавалося в СІС-2000-МШ, але засвідчує з’яву нового більш узагальненого значення: *римейк* „1. Прагнення до відтворення минулого у зовнішньому вигляді речей, звичаях, етикеті. 2. виправлений, перероблений або відновлений варіант художнього твору (літературного, музичного; фільму, вистави)” (ВТССУМ-2001, с. 1030). У найсучаснішому словнику української мови (ВТССУМ-2005) слово *римейк* представлено з трьома ЛСВ: „1. Прагнення до відтворення минулого у зовнішньому вигляді речей, звичаях, етикеті. 2. Випуск нової продукції з використанням ідей, які зустрічалися раніше. 3. Повторний випуск товару (напр. перевидання книги). // муз. Нова редакція, аранжування, інструментовка відомого твору” (ВТССУМ-2005, с. 1221). Отже, крім значень, що раніше фіксувалися в словниках (1 ЛСВ – у ВТССУМ-2001; 2 ЛСВ та 3 ЛСВ – у СІС-2000-МШ) та закріпилися в мовленні, цей лексикон засвідчує розвиток на базі 3 ЛСВ відтінку значення, що функціонує в музичній сфері. Поява значеннєвого відтінку, вживаного в царині музики, на нашу думку, засвідчує початок термінологізації цієї лексичної одиниці. Вважаємо, що спільними для усіх значень, представлених у словниках, є семи „повторення”, „відновлення”, „відтворення чогось, що вже було”.

Поява неосемантів у нових словах, як і в словах інших груп, нерідко зумовлена не потребами в номінуванні певних явищ, а тенденціями до виразності та експресивності. Так, розвинулися нові конотативно марковані значення в семантичній структурі новозапозиченого слова *стриптиз*, що фіксується в СІС-2000-П та СІС-2000-МШ з двома ЛСВ. Варто сказати, що слово було запозичене приблизно в середині 90-х років ХХ століття, а для того періоду характерне критичне ставлення до цього поняття. Тому з самого початку лексема вживається із зневажливо-оцінним забарвленням, оскільки такі явища людьми, вихованими на радянській моралі й ідеології, осуджувалися й не сприймалися. Можливо, з цієї причини слово швидко переосмислилося й набуло негативно-оцінного переносного значення, що й було вже засвідчено під час його першої кодифікації в словниках української мови. Цікаво, що пряме номінативне значення в СІС-2000-П та СІС-2000-МШ тлумачиться майже однаково: *стриптиз* „1) Танцювальний естрадний номер, під час якого особа, що його виконує поступово роздягається” (СІС-2000-МШ, с. 551) – *стриптиз* „1) естрадно-еротична вистава, учасниці (учасники) якої поступово роздягаються під музику” (СІС-2000-П, с. 864). Переносне значення, на нашу думку, має різні варіації в кодифікації, але спільне негативно-оцінне забарвлення. Пор.: *стриптиз* „2) Переносно – надмірна відвертість (напр. душевний с.)” (СІС-2000-МШ, с. 551) – *стриптиз* „2. перен. про щось надзвичайно відверте, що порушує правила пристойності” (СІС-2000-П, с. 864). Активно функціонуючи, слово швидко розгорнуло свою семантику й у ВТССУМ-2001 вже фіксувалося з новим значенням та відтінком значення: *стриптиз* „1. Естрадна вистава, учасники якої поступово роздягаються. // Заклад, в якому дається така вистава. 2. *жарт*. Про роздягання. 3. *перен*. Виявлення своєї звичайно непривабливої суті, відверте самовикриття” (ВТССУМ-2001, с. 1205). З такою самою семантикою воно подається й у ВТССУМ-2005. Отже, в семантичній структурі слова розвинулися конотативно марковані значення, полярні за своїм емоційно-експресивним забарвленням.

Новозапозичені слова часто стають джерелами для формування соціолектів. Це пояснюється тим, що лексичні інновації зазвичай несуть відбиток новизни й незвичайності, що спонукає мовців модифікувати їх зміст, відповідно до „потреб” певного угруповання. „Люди, особливо молодь і підлітки, схильні грати з новими для них лексичними одиницями, випробовувати їх на ефективність експресивного впливу й емоційного задоволення” [208, с. 149].

Прикладом семантичної трансформації та „вростання” в український жаргонний словник є запозичена в 90-х роках ХХ століття лексична одиниця *хакер*. Уперше знаходимо кодифікацію цього слова в СІС-2000-МШ, де воно тлумачиться так: *хакер* „особа, яка через власний комп’ютер проникає у інформаційні мережі банків, промислових та інших установ із злочинною метою (щоб здобути секретні відомості, заразити мережі комп’ютерним вірусом (2) тощо)”(СІС-2000-МШ, с. 632). Унаслідок розвитку комп’ютерної техніки лексема „спеціалізувалася” й, втративши негативно-оцінне забарвлення, закріпилася в професійному мовленні програмістів з двома значеннями: *хакер* „*комп.* 1. і *жрм.* Програміст, який зламує програми. 2. *жарт.* Програміст високої кваліфікації”(КСЖЛУМ, с. 278). Маркер *жрм.* (жаргонізована розмовна мова), на нашу думку, свідчить про те, що слово вийшло за межі професійного мовлення й розширило сферу вживання, ставши надбанням розмовно-побутового мовлення. Ремарка *жарт.*, подана біля 2 ЛСВ, засвідчує розвиток позитивно-оцінного забарвлення, на що вказує сема „*висока кваліфікація*”, закладена в основу цього значення.

Набула нових значень і лексична одиниця *драйв*. З одного боку, спостерігається її семантичний розвиток у системі літературної мови, а з другого боку, – в соціолектах. Так, СІС-85, СІС-2000-МШ, СІС-2000-П кодифікує її з одним значенням, що функціонує в спортивній сфері: *драйв* „у тенісі один з основних ударів, що надає м’ячу обертання в напрямі польоту” (СІС-85, с. 275). ВТССУМ-2001 засвідчує розвиток неосеманта, що вживається в царині музики, та перегруповання ЛСВ в семантичній структурі цього слова:

драйв „1. муз. Джазовий характер виконання, який створює у слухача враження наростаючого темпу, тоді як він залишається незмінним. 2. спорт. Один із основних ударів у тенісі” (ВТССУМ-2001, с. 246). У професійному мовленні музикантів лексема функціонує з узагальненим значенням на позначення музичної енергетики: *драйв* „1. муз. Особливе звучання, емоційна насиченість, внутрішня напруга композиції”. Від цього значення на основі спільних сем „напруга”, „енергетика” постало ще одне – „ 2. жрм. Почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення; велика емоційна напруга” (КСЖЛУМ, с. 102). Слово *драйв* також почало входити до стійкого словосполучення, уживаного в мові програмістів та користувачів персональних комп’ютерів: „♦ **Важкий драйв**, комп. Жорсткий диск” (КСЖЛУМ, с. 103). Слід зауважити, що фразеологізм не стосується жодного з наведених значень, оскільки наводиться окремим блоком у кінці словникової статті.

Отже, інтралінгвістичні та екстралінгвістичні чинники зумовили актуалізацію та різнотипні семантичні й стилістичні трансформації в різних шарах хронологічно маркованої лексики української мови. Інноваційна семантика розвинулася у багатьох архаїзованих та „нових” словах, різних за функціонально-стильовою віднесеністю, емоційно-експресивною, оцінною й нормативною кваліфікацією.

3.3.1.4. Ускладнення семантики територіально маркованих слів

Порівняно невеликою групою слів, у яких відбулося ускладнення семантичної структури, представлені територіально марковані лексичні одиниці. Для аналізу семантичних трансформацій, що відбулися в семантичних структурах лексичних одиниць, обмежених територіально, ми скористалися загальномовними словниками української мови (СГ, СУМ, ССУМ, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005), оскільки нас цікавить розвиток семантики діалектних слів не в системі певних діалектів, а в літературній мові. Стилiстичну кваліфікацію лексичної одиниці та приналежність її до територіально

маркованої лексики визначали за СУМ, ССУМ, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005, оскільки в СГ лексика не диференціюється щодо сфери функціонування, хоча досить часто біля низки слів є вказівка на місцевість, де функціонувало зафіксоване слово: *білченя* „Детеныш Белки. *Черк. у.*” (СГ, I, с. 67), *бочковий* „Бочечный. *Полт. г.*” (СГ, I, с. 90).

У передмові до видання, де розглядаються стан тогочасної лексикографії та історія створення цього словника, Б. Грінченко наголошував, що такі слова записані безпосередньо в зазначеній місцевості, але це не вказує на їх територіальне обмеження. Багато слів, узятих із збірок народних творів, не мають вказівки на місцевість, бо укладач не ставив перед собою такої мети, хоча в списках джерел зроблено відмітки, завдяки яким можна визначити, де записано слово. Окремі вузьколокальні за функціонуванням лексеми в СУМі також подаються без обмежувальних ремарок: *полонина* „безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокоосу” (СУМ, VII, с. 94); *трембіта* „гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів” (СУМ, X, с. 242) [223, с. 172]. Без обмежувальних ремарок фіксуються ці лексичні одиниці й у ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005.

Така кваліфікація лексичних одиниць у загальнономовних словниках свідчить про актуалізацію тих чи інших аспектів реальної дійсності в місцевих умовах і вихід їх за межі територіального функціонування, що створює підґрунтя для входження діалектних слів у літературну мову. Поширенню й популяризації діалектних слів сприяли й донині сприяють художні твори письменників, а останнім часом долучилися й ЗМІ, які „розкручують” діалектні лексичні одиниці різного походження, прискорюючи процес їх входження до загальноновживаної лексики. Особливо „модними” стали територіально марковані лексеми західноукраїнського походження та лексеми, якими послуговується українська діаспора. Це спостерігається під час перегляду дубльованих кінофільмів, реклами та телепередач, а також у мовленні дикторів, ведучих, учасників шоу та круглих столів.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що діалектні слова здебільшого „освоюються” літературною мовою майже з тими значеннями, з якими вживалися в межах свого поширення або входять в літературну мову з найбільш відомими (переважно через художню літературу) значеннями. Це підтверджує й лексикографічна практика. Так, значна частина власне лексичних діалектизмів, представлених у загальномовних словниках української мови, незважаючи на часові інтервали, які розділяють ці лексикографічні праці, мають майже однакові тлумачення. Порівняймо, для прикладу, семантизацію слів *ланц*, *булий*, *вельбучний*, *верем'я*, *кріс*: *ланц* „= Ланцюг” (СГ, II, с. 343) – *ланець*, *ланц* „діал. Ланцюг” (СУМ, IV, с. 444) – *ланець*, *ланц* „зах. Ланцюг” (ВТССУМ-2005, с. 605); *булий* „бывший” (СГ, II, с. 109) – *булий* „діал. Колишній” (СУМ, I, с. 253) – *булий* „діал. Колишній” (ВТССУМ-2001, с. 66); *вельбучний* „важный, знатный” (СГ, I, с. 133) – *вельбучний* „поважный, знатный” (СУМ, I, с. 323–324); *верем'я* „хорошая погода” (СГ, I, с. 135) – *верем'я* „діал. Гарна погода” (СУМ, I, с. 328) – *верем'я* „діал. Гарна погода” (ВТССУМ-2001, с. 82); *кріс* „Ружье (кремневое)” (СГ, II, с. 309) – *кріс* „зах. Рушниця” (СУМ, IV, с. 358) – *кріс* „зах. Рушниця” (ВТССУМ-2005, с. 589) та ін.

Однак серед масиву діалектної лексики є значна частина слів, які розширили свою семантичну структуру, набувши нових значень, уживаних як у певних діалектах, так і поза межами їх поширення. Наприклад, лексема *бджоляник* у СГ тлумачиться з одним значенням: „погребь, гдѣ зимою держать ульи с пчелами, омшаникъ” (СГ, I, с. 36). СУМ з маркером *діал.* фіксує це слово з двома ЛСВ. На першому місці в дещо вужчому формулюванні подається значення, зафіксоване в СГ, – „діал. 1. Омшаник” та друге „2. Пасіка” (СУМ, I, с. 117). Отже, слово набуло нового значення, зберігаючи старе, й почало позначати ширше коло явищ, схожих за функцією. Розширивши семантичну структуру та значеннєвий обсяг, лексична одиниця не змінила сфери вживання, оскільки функціонує в певних діалектах, на що вказує стилістична ремарка *діал.*, подана в лексикографічних працях для обох значень.

Набула нового значення, що функціонує в системі діалектів, лексична одиниця *бутина*, яка в СГ подавалася зі значенням „лїсосекъ, лїсъ, предназначенный къ рубкѣ” (СГ, I, с. 116). У сучасних словниках української мови вона фіксується з двома ЛСВ, причому спостерігається перегрупування ЛСВ, унаслідок якого на першому місці репрезентується значення, відсутнє в СГ: *бутина* „діал. 1. Рубання лісу. 2. Лісова ділянка, призначена на зруб; лісосіка” (СУМ, I, с. 265).

Відомо, що найчастіше слова, обмежені територіально, входять до літературного вжитку зі статусом номінативних одиниць. Розширюючи семантику, територіально марковані лексичні одиниці паралельно із номінацією відомих предметів, явищ, процесів тощо (у системі діалектного мовлення) можуть ставати назвами нових уявлень і понять й обслуговувати одночасно систему діалектного мовлення та термінологічну підсистему української літературної мови. Наприклад, в семантичній структурі лексичної одиниці *прикладка*, що мала одне значення, розвинулося нове термінологічне. Сучасні словники української мови, зокрема СУМ, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 фіксують ці зміни. Пор. *прикладка* „Насмїшка, насмїливое прозвище, каламбуръ, острота”(СГ III: 419) – *прикладка* „1. діал. Жартівливий, перев. римований вислів, що вставляється в розмову або у відповідний текст; примовка. // *зневажл.* Глузливий, перев. римований дотеп, глузливе прізвисько. 2. *лінгв.* Означення, що виражається іменником і узгоджується з пояснюваним словом у відмінку”(ВТССУМ-2005, с. 1118).

Колись однозначна територіально маркована лексема *бинда* („Лента. У **биндах** ходити. Быть девушкой”) (СГ, I, с. 56) набула нових значень, що вживаються в діалектному мовленні („діал. 1. Стрічка. 2. чого. *перен.* Смуга. 3. Пов’язка на руці і т. ін.”), а також унаслідок термінологізації стала функціонувати у військовій та технічній сферах („4. *військ.* Стрічка кулемета. 5. *техн.* Пас”) (ВТССУМ-2005, с. 78). Нові значення розвинулися на основі метафоризації за зовнішньою подібністю.

Нерідко діалектні лексичні одиниці стають джерелом поповнення власне розмовної та розмовної конотативно маркованої лексики, що свідчить про їх переміщення зі сфери обмеженого вживання до загальноживаного лексикону. Як показало дослідження, нові значення здебільшого розвиваються внаслідок різних видів перенесень: *бидлина* „скотина, одна штука скота” (СГ, I, с. 55) – *бидлина* „1. зах. Худоба, худобина. 2. зневажл. Груба, вульгарна людина” (ВТССУМ-2005, с. 77); *бидля* „одна молодая скотина, одна скотина” (СГ, I, с. 55) – *бидля* „1. зах. Маля рогатої худоби. 2. зневажл. Хамське дитя” (ВТССУМ-2005, с. 77).

За рахунок територіально маркованої лексики поповнюються не тільки літературна мова, а й лексикон різних соціальних груп. Наприклад, територіально маркована лексична одиниця *хавка*, що в СГ та ВТССУМ-2005 тлумачиться майже з однаковим семантичним наповненням „*діал.* 1. Рот, глотка. 2. *тільк. мн. хавки.* Зябра” (ВТССУМ-2005, с. 1554), почала вживатися в кримінальному та молодіжному соціолектах. КСЖЛУМ подає цю лексему також з двома ЛСВ, але на першому місці фіксує нове значення, що сформувалося в системі соціальних діалектів на основі метонімічного перенесення, а на другому – у дещо вужчому формулюванні репрезентує значення, яке функціонувало в діалектному мовленні: *хавка*¹ „*крим., мол.* 1. Їжа. 2. Рот” (КСЖЛУМ, с. 276 – 277). Окрім лексеми *хавка*¹, в КСЖЛУМ репрезентується лексема *хавка*², що в кримінальному жаргоні має значення „*крим.* Собака” (КСЖЛУМ, с. 277). Можна припустити, що лексема *хавка*², утворилася внаслідок переосмислення лексичної одиниці *хававкати*, що вживається в мовленні зі значенням „видавати своєрідні приглушені звуки (про перепела, пугача та деяких інших птахів)” (ВТССУМ-2005, с. 1554). Як видно з тлумачення, *хавкою* почали називати собаку тому, що вона видає певні звуки, тобто гавкає.

Отже, серед масиву територіально маркованої лексики є значна частина слів, які розширили свою семантичну структуру та сферу функціонування й

почали вживатися на позначення певних явищ, реалій, понять в інших підсистемах української мови.

3.4. Спрощення семантичної структури маркованих лексем

Поряд з появою новотворів та розширенням семантики наявних у мові слів відбуваються й протилежні процеси, які виявляються в спрощенні семантичної структури та звуженні значень багатьох лексичних одиниць. Спрощення семантичної структури полягає в тому, що слово більш складної структури втрачає одне чи декілька значень або відтінків значень [140, с. 46]. У сучасній лінгвістиці для позначення цих модифікацій значення слова використовуються номінації „спрощення семантичної структури”, „звуження семантичної структури”, „звуження значення”, „спрощення значення”. У нашому дослідженні терміни „спрощення семантичної структури”, „звуження семантичної структури” будемо вживати як синоніми, коли йтиметься про зменшення кількості ЛСВ, а терміни „звуження значення”, „спрощення значення” – для позначення звуження змістового обсягу слова.

Процес спрощення семантичної структури лексичних одиниць тісно пов'язаний з процесами пасивізації окремих значень слів (неактуальних на певному етапі розвитку суспільства) та їх архаїзації. У словниках архаїзація окремих значень лексичних одиниць відображена їх аутованням (вилученням) зі словникової статті. У лінгвістичних дослідженнях для позначення слів або значень, аутованих зі словників, використовується термін *елімінанти* [265, с. 2].

Процес архаїзації ЛСВ в українській літературній мові досить активний, тому не можна недооцінювати його ролі в динаміці змін семантичного обсягу словникового складу, проте порівняно з кількістю неосемантів, які розвинулися в маркованих лексичних одиницях, лексем, що зазнали спрощення семантичної структури, значно менше.

Як показало дослідження, процеси спрощення семантичної структури в усіх групах маркованих слів відбуваються за загальномовними законами, тому

не будемо розглядати ці трансформації окремо в кожній групі маркованої лексики, а наведемо приклади лексем, належних до різних груп обмеженого вживання, що зазнали дії цього процесу, та звернемо увагу на особливості його протікання.

Порівняння реєстрів словників різних часових зрізів, зокрема СГ, СУМ, СІС-85, СІС-2000-МШ, СІС-2000-П, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005, засвідчує постійне вилучення „віджилих” значень із семантичних структур маркованих слів, що належать до різних груп. Помічено, що зменшення кількості значень переважно відбувається в хронологічно маркованих словах (архаїзмах та історизмах) різних тематичних груп, що є цілком закономірним явищем, оскільки на певному етапі розвитку суспільства вони вже архаїзувалися й належать до пасивного словникового запасу української мови, та територіально маркованих лексичних одиницях, здебільшого в тих, що повністю вийшли з ужитку разом з позначуваними ними реаліями або були замінені іншими, зокрема літературними відповідниками. Крім того, як уже зазначалося вище, входження в літературну мову діалектних слів нерідко супроводжується зміною їх семантичної структури, зокрема призводить до її спрощення.

Звуження семантичної структури слова може відбуватися у „чистому вигляді” [223, с. 277], тобто за рахунок елімінації ЛСВ. Такі модифікації виявили в семантичних структурах багатьох маркованих лексичних одиниць. Наприклад, лексему *дихавиця* СГ кодифікує з трьома ЛСВ: „1. Удушье, одышка. 2. Запаль лошадей. 3. Болотистое место” (СГ, I, с. 385). СУМ маніфестує цю лексичну одиницю з одним значенням – „зах. Астма” (СУМ, II, с. 290).

Слово *валах* фіксується в СГ з двома ЛСВ: *валах* „1) Выложенный барань. 2) Скопитель жеребцовъ” (СГ, I, с. 123). Нині ця лексема функціонує з одним значенням – „діал. Кастрований баран” (СУМ, I, с. 283).

З одним значенням – „діал. Вогнище, багаття” (СУМ, I, с. 297) – закріпилася в сучасній українській мові діалектне слово *ватра*, яке мало раніше два значення: „1) Очагъ. Огонь. **Жива ватра.** Огонь, добытый при помощи тренія другъ о друга двух кусковъ дерева; добывается съ известными обрядами

ватагом в полонині и служить для разведенія огня въ жилищѣ пастуховъ и для совершения различныхъ обрядовыхъ дѣйствій надъ скотомъ, охраняющихъ, по мнѣнію пастуховъ, этотъ последний. 2) Подъ печи, на которомъ печется хлѣбъ” (СГ, I, с. 129).

Відбулося спрощення семантичної структури лексичної одиниці *бранець*. СГ подає це слово з трьома ЛСВ: *бранець* „1) Плѣнникъ, военноплѣнный. 2. Рекрутъ. 3. Найнятый человекъ для выдергиванія конопли; чаще во мн. ч. Бранці” (СГ, I, с. 92), а СУМ фіксує його з двома ЛСВ: *бранець* „нар.-поет. 1. Полонений, військовополонений. 2. діал. Рекрут, новобранець” (СУМ, I, с. 226)

Як бачимо, у процесі функціонування в словах *дихавиця*, *валах*, *ватра* прямі номінативні значення збереглися, а втратилися лише похідні. У семантичній структурі слова *бранець*, окрім прямого номінативного значення, збереглося ще й похідне першого ступеня, що функціонує в діалектному мовленні. Такі семантичні зміни (збереження прямого номінативного значення) є характерними для більшості лексичних одиниць, належних до різних груп маркованої лексики, як і для лексики української мови в цілому.

Спрощення семантичної структури деяких слів виявили не тільки в ширшому діяхронічному діапазоні, наприклад, на лексикографічних зрізах СГ / СУМ або СГ / ВТССУМ-2001 / ВТССУМ-2005, а й під час зіставлення тлумачень у словниках, що вийшли друком через порівняно невеликий проміжок часу. Так, зіставлення семантичної структури функціонально маркованого слова *патент* у лексикографічних працях СІС-85 (п'ять ЛСВ), СІС-2000-МШ (три ЛСВ) та СІС-2000-П (два ЛСВ) також демонструє результати однотипних змін його змістового наповнення: відбувається архаїзація значень і вилучення відповідних ЛСВ зі словникових статей. Пор., як тлумачиться це слово в зазначених словниках: *патент* 1) Документ, що посвідчує авторство на винахід та включає право на використання його протягом певного строку. 2) Свідоцтво про право займатися торгівлею чи промислом. 3) П. консульський – документ, що видається консулові його урядом при призначенні в іншу країну і засвідчує надані повноваження.

4) свідоцтво, що видається кораблеві закордонного плавання про санітарний стан судна та порту, з якого він відправляється (п. санітарний), або на право плавання під певним національним прапором (п. судновий). 5) За середньовіччя в країнах Зах. Європи документ про присвоєння чину, звання, вченого ступеня тощо” (СІС-85, с. 630 – 631) – *патент* „1) Документ, що посвідчує авторство на винахід та виключне право на використання його протягом певного строку. 2) свідоцтво на право займатися торгівлею чи промислом. 3) П. консульський – документ, що видається консулові його урядом при призначенні в іншу країну і засвідчує надані повноваження” (СІС-2000-МШ, с.425) – *патент* „1) свідоцтво, яке видають винахідникові для засвідчення його авторства та виключних прав на винахід; 2) документ, що надає яесьь право або привілей, напр., на торгівлю, полювання тощо” (СІС-2000-П, с. 718).

Отже, 4 ЛСВ та 5 ЛСВ, що репрезентувалися в СІС-85, належать до лексико-семантичних елімінантів, оскільки вони не фіксуються в СІС-2000-МШ та СІС-2000-П.; СІС-2000-П засвідчує також вилучення із семантичної структури слова *патент* 3 ЛСВ, що було представлено в СІС-85.

Під час зіставлення словникових статей лексикографічних праць різних періодів натрапляємо на випадки, коли на певному етапі лексема архаїзується, втрачає низку значень, а потім з часом актуалізується й переходить до загальноновживаних лексичних одиниць. Семантичні трансформації цього типу ілюструє слово *божник*, яке СГ кодифікує як багатозначне: „1) = Біжник. 2) **Рушник-божник**. Полотенце для украшення иконь. 3) Продавець иконь” (СГ, I, с. 82). СУМ репрезентує лексему *божник* лише з одним прямим номінативним значенням, яке кваліфікується як застаріле: „*заст.* Поличка з образами” (СУМ, I, с. 212). Отже, звуження семантичної структури слова відбулося за рахунок елімінації двох похідних значень. Словники початку ХХІ століття фіксують слово *божник* з таким самим семантичним наповненням, як і СУМ, проте без стилістичного маркування *заст.*, що, на нашу думку, свідчить про його актуалізацію й загальну вживаність на сучасному етапі внаслідок відродження релігії та духовності українського народу.

Архаїзація мовних засобів – достатньо тривалий процес. Лексикони різних часових зрізів дають можливість прослідкувати його послідовність й виявити спочатку етапи елімінації ЛСВ з семантичної структури лексеми, а потім елімінацію самого слова з лексикографічних праць. Таку поетапність процесу архаїзації ілюструє лексична одиниця *бумага*. У СГ вона фіксується з двома значеннями: *бумага* „= Папір. 2. Паспортъ, документъ” (СГ, I, с. 110). СУМ кодифікує її лише з одним значенням: *бумага* „розм., заст. Ділове, письмове повідомлення, розпорядження або інший офіційний документ” (СУМ, I, с. 255). Отже, семантична структура двозначного слова *бумага* спростилася до моносемії із втратою прямого значення. У лексикографічних джерелах початку ХХІ століття (ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005) ця лексема вже не кодифікується, хоч, як засвідчує мовна практика, вона й донині вживається в розмовному мовленні зі значеннями, репрезентованими в СГ („папір”, „документ”).

У більшості випадків спрощення семантичної структури супроводжується звуженням семантичного обсягу лексеми. Наприклад, у СГ слово *бамбула* тлумачиться як „Неповоротливый, неуклюжий человек; животное; неповоротливый волъ”(СГ, I, с. 26). Згодом воно звужило свій семантичний обсяг і семантичну структуру, утративши більшість відтінків, і в СУМі зафіксоване як конотативно марковане зі значенням „зневажл. Тюхтій” (СУМ, I, с. 99). Отже, тепер *бамбулою* називають тільки вайлувату, неповоротку людину. Прикладом звуження семантичного обсягу можуть слугувати також проаналізовані вище лексеми.

Зменшення кількості значень слова інколи супроводжується й іншими семантичними змінами: розширенням значеннєвого обсягу, розвитком в семантичній структурі нового значення, переінтеграцією ЛСВ, об’єднанням кількох значень в одне. Такі семантичні трансформації кваліфікуємо як комплексні; вони характерні для лексичних одиниць, належних до усіх груп маркованої лексики.

Наприклад, слово *балагула* СГ маніфестує з трьома ЛСВ: „1) Крытая дорожная повозка, на которой Ъздыт евреи. 2) еврей-извозчикъ на таком экипажѣ. 3) В юго-западн. краѣ: народникъ из польскихъ помѣщиковъ 1830-50 гг., членъ особаго народническаго общества въ то время” (СГ, I, с. 23). Лише два із них (1 ЛСВ та 2 ЛСВ) збереглись у семантичній структурі цього слова й зафіксовані СУМом як застарілі – „заст. 1. Критий дорожній віз. 2. Візник на такому возі”(СУМ, I, с. 93); третє значення належить до семантичних елімінантів. Отже, семантизація слова *балагула* в СУМі засвідчує, що, незважаючи на зменшення кількості ЛСВ, слово розширило своє значення, оскільки стало виступати для позначення не лише єврейського воза та єврея-візника, а взагалі будь-якого воза та візника на ньому.

Складніші процеси відбулись у семантичній структурі слова *бовкун*, яке в СГ кодифікується з трьома ЛСВ: *бовкун* „1) Волъ, запряженный въ одиночку. 2. Большой снопъ камышу. Лубен.у. 3) **Танцювати бовкуном**. Танцовать одному” (СГ, I, с. 78). СУМ репрезентує цю лексему з двома ЛСВ, причому на першому місці з позначенням *діал.* фіксує пряме номінативне значення, зафіксоване в СГ, а на другому – новоутворене конотативно марковане, яке постало внаслідок метафоричного перенесення: *бовкун* „1. *діал.* Віл, якого використовують у роботі без пари. 2. *зневажл.* Про відлюдкувату, мовчазну, похмуру людину” (СУМ, I, с. 206). Таке саме тлумачення має лексема й у ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005.

Зіставляючи значення слова на лексикографічному зрізі СГ / СУМ, констатуємо різнотипні зміни в його семантичному наповненні: архаїзацію 2 ЛСВ і 3 ЛСВ (стійке словосполучення), їх елімінацію із семантичної структури та інтродукцію нового ЛСВ.

Об’єднання кількох ЛСВ в одне значення та узагальнення семантики відбулося в семантичній структурі функціонально маркованої лексичної одиниці *коаліція*, що функціонує у царині політики. СІС-85 та СІС-2000-МШ кодифікують цю лексему з трьома ЛСВ: *коаліція* „1) Союз, об’єднання для досягнення спільної мети. 2) Воєнно-політичний союз держав, укладений для

спільних дій на міжнародній арені. 3) Угода політичних партій, часто для спільного утворення уряду (коаліційного) й участі в ньому” (СІС-85, с. 418). СІС-2000-П кваліфікує це слово як однозначне: *коаліція* „об’єднання, союз (держав, політичних партій) для досягнення спільної мети”(СІС-2000-П, с. 531). З таким самим семантичним наповненням це слово репрезентується у ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005. У зв’язку з демократизацією українського суспільства, політичною реформою, яка проводиться в Україні після президентських виборів, це слово актуалізувалося.

Різнотипні трансформації спостерігаються в семантичній структурі слова *банітувати*. У СГ лексема подається з трьома значеннями: *банітувати* „1. Шельмовать, бранить последними словами. 2. Мучить. 3. розумом = Баламутити 2.” (СГ, I, с. 27). СУМ фіксує два ЛСВ, причому на першому місці – значення з ремаркою *заст.*, яке не відтворене в СГ: „Засуджувати кого-небудь на вигнання”(СУМ, I, с. 100). На другому місці з позначенням *діал.* у дещо іншому формулюванні подається значення, яке в СГ фіксувалося на першому місці, – „Дуже сильно лаяти когось”. ЛСВ „Мучити”, зафіксований в СГ з вказівкою на територіальне поширення (Лубен. у), та „Баламутити 2” у процесі функціонування втратилися. Отже, в семантичній структурі слова *банітувати* відбулося і спрощення (за рахунок елімінації двох ЛСВ), і інтродукція ЛСВ, і переінтеграція ЛСВ, унаслідок чого пряме номінативне значення посіло друге місце.

Отже, одночасно з процесом ускладнення семантичної структури відбувається протилежний процес – спрощення семантики маркованих лексичних одиниць. Архаїзація окремих ЛСВ та вилучення їх з семантичної структури слів зумовлене передусім позамовними чинниками й зафіксоване в усіх групах лексичних одиниць, обмежених у функціонуванні.

3.5. Процеси утворення та зникнення омонімії в маркованих словах, що належать до різних груп

Омонімами називаються слова або їх окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що за однакового звучання або написання мають абсолютно різні значення [234, с. 401]. За спостереженнями науковців, омонімія найбільш повно й різноаспектно виявляється в лексиці й має багато спільного з полісемією, оскільки і в омонімії, і в полісемії наявний один звуковий комплекс, що пов'язаний з відмінними значеннями. „Але в ЛСВ багатозначного слова знаходимо спільні і відмінні семи, які дозволяють встановити семантичну залежність окремих елементів протиставлення (значень слова). Значення ж слів-омонімів протиставляються як лексеми, у сукупності їх лексичних значень” [140, с. 54].

Виникнення й зникнення омонімії відбувається на різних етапах розвитку мови й репрезентоване лексикографічними кодексами. Зіставляючи словники різних темпоральних зрізів, виявлено значну кількість омонімів, що належать до різних груп маркованої лексики. Так, серед омонімічних слів велику частку становлять стилістично марковані лексеми (функціонально та конотативно марковані), наприклад: *бігунок*¹ „техн. Деталь механізму, в якому розподіляється струм високої напруги” і *бігунок*² „розм. Те саме, що обхідний листок”(ВТССУМ-2001, с. 50); *кома*¹ „тяжкий стан, що характеризується непритомністю з порушенням чутливості й рефлексів, розладом життєво важливих функцій – кровообігу, дихання, процесів обміну ...”, *кома*² „1) В оптиці – один з недоліків зображення, утворених оптичними системами. К. дає пляму, форма якої нагадує синтаксичний знак – кому. 2) *астр.* Газова туманність оболонки ядра комети, що разом з ним створює голову комети” і *кома*³ „розділовий знак, що має форму гачка”(СІС-85, с. 426); *моль*¹ „фіз., хім. У міжнародній системі одиниць кількість речовини, що становить число Авогадро ($6, 022045 \cdot 10^{23}$) частинок (фотонів, електронів, протонів, атомів, йонів, радикалів, молекул, формульних одиниць, еквівалентів тощо)” і *моль*² „муз. Мінорний”(ВТССУМ-2001, с. 538); *мент*¹ „розм., поет. Дуже короткий

проміжок часу; момент, мить” і *мент*² „розм. Міліціонер”(ВТССУМ-2001, с. 518).

Омонімічними можуть бути хронологічно марковані лексичні одиниці: *дефензива*¹ „заст. оборона, оборонна тактика у війні” і *дефензива*² „політична поліція і контррозвідка в Польщі в 1918 – 1939 рр.” (СІС-2000-П, 348). Аналіз таких слів підтверджує, що таких лексичних одиниць небагато, оскільки укладачі зі словників вилучають архаїзовані омоніми, що веде до зникнення омонімії (див. про це далі – *О.К.*).

У лексикографічних працях представлені територіально марковані омоніми (лексичні одиниці, що ввійшли до реєстрів загальнономовних словників), але їх кількість також порівняно невелика: *метіль*¹ „діал. Метелиця (у 1 знач.)” і *метіль*² „діал. Метелик (у 1 знач.) (СУМ, IV, с. 690), *метіль*¹ діал. „метелик (комаха ряду метеликів)”(ССУМ, I, с. 821) і *метіль*² діал. „завірюха (сильний вітер із снігом)” (ССУМ, I, с. 512).

Нерідко омонімічними є соціально марковані слова. Помічено, що більшість омонімів, які функціонують у мовленні певних соціальних груп людей, – це загальноновживані лексичні одиниці або слова, належні до інших груп маркованої лексики, які зазнали переосмислення в соціолектах. Так у КСЖЛУМ представлено такі омоніми: *авторитет*¹ „крим. Досвідчений злодій, який користується авторитетом у своєму середовищі, може впливати на інших і здатний очолити злочинну групу” та *авторитет*² „мол.; жрм.; жарт. Великий живіт”(КСЖЛУМ, с. 28); *бас*¹ „мол., муз. 1. Бас-гітара. 2. Бас-гітарист” і *бас*² „мол., крим. Автобус. ■ Від англ. *bus*.”(КСЖЛУМ, с. 41); *віз*¹ „мол. Машина” і *віз*² „крим. Пляшка з алкоголем”(КСЖЛУМ, с. 73); *шаровий*¹ „мол. Безкоштовний, той, що дістається даром. 2. Легкий” і *шаровий*² „тюр. В’язень, який уживає наркотики”(КСЖЛУМ, с. 298) та ін. Велика кількість соціально маркованих однотипних слів, що різняться значеннево, очевидно, пояснюється не свідомим використанням жаргонізмів, а особливою магією чи „жиганським” присмаком того слова, що набуває в іншому соціолекті невластивої йому

семантики [239, с. 217 – 218]. Мабуть, для носіїв певного соціолекту важлива сама форма, в яку вони вкладають свій зміст.

Чимало омонімічних слів репрезентують різні групи маркованої лексики. Ці омоніми кваліфікуємо як *комбіновані*: *блуд*¹ „заст. Статева розпушта” і *блуд*² „діал. 1. Неправильна помилкова дія, думка, помилкове твердження; помилка. 2. Блукання. ◇ **Блудом ходити (іти)** – блукаючи, шукати шляху; блукати”(СУМ, I, с. 202 – 203); *буза*¹ „На Кавказі, В Криму – легкий хмільний напій із проса, гречки, ячменю” і *буза*² „вульг. Бешкет, безладдя, скандал”(СУМ, I, с. 250); *веприна*¹ „рідко. М’ясо вепра” і *веприна*² „діал. Ягода агрусу” (СУМ, I, с. 325); *манія*¹ „заст. Сурик” і *манія*² „діал. Привид” (ВТССУМ-2001, с. 509).

Виявлено багато омонімічних слів, серед яких одне – загальноживане слово, а інше – марковане. Такі омоніми називаємо *частково марковані*: *бирка*¹ „діал. 1. Однорічна вівця; ярка. 2. лайл. Про нікчемну погану жінку. 3. Овеча шкура; смушок.// Смушева шапка” і *бирка*² „Паличка або дощечка, на якій робили нарізи для лічби, підрахунків у господарстві. 2. Невеличка дощечка або металева бляшка з номером або написом, яку прив’язують на шию тваринам, а також до різних товарів, тари і т. ін.”(СУМ, I, с. 166–167); *білозір*¹ „Багаторічна трав’яниста рослина з білими поодинокими квітками з п’яти пелюсток, що росте на вологих луках і болотах” і *білозір*² „нар.-поет. Уживається як постійний епітет назв білозорих, яснооких людей, тварин, птахів, а також місяця” (СУМ, I, с. 183) та ін.

Як відомо, омоніми виникають шляхом трансформації семантичної структури уже наявного слова та внаслідок утворення нових слів. Так, внаслідок розпаду багатозначного слова виникли омоніми в словах *нефрит* та *нотація*. СІС-85 та СІС-2000-МШ слово *нефрит* фіксують з 2 ЛСВ: „1. Запалення нирки у людини й тварин. Найчастіше виникає після перенесених інфекційних захворювань (*ангіна, скарлатина, грип*), переохолодження тіла тощо. 2. Мінерал з класу силікатів. Дорогоцінне виробне каміння”(СІС-85, с. 580). ВТССУМ-2001 репрезентує явище омонімії *нефрит*¹ „мед., вет. Захворювання нирок у людини й тварини, що характеризується запальним

процесом у нирковій тканині” і *нефрит*² „Мінерал із класу силікатів, що може мати зелене, сіре, біле з різними відтінками забарвлення, використовується для виготовлення прикрас, оздоблення іт. ін.”(ВТССУМ-2001, с. 620).

Подібні семантичні трансформації спостерігаємо в слові *нотація*, яке в СІС-85 тлумачиться як „1) Система умовних позначень (напр., у музиці, шахах). 2) Повчання, висловлене людині, яка допустила якийсь промах” (СІС-85, с. 588). З такою ж семантикою кодифікується ця лексична одиниця й у СІС-2000-МШ (див.СІС-2000-МШ, с. 394). СІС-2000-П кодифікує слово *нотація* також з двома значеннями, зафіксованими в СІС-85, проте вони розміщені в іншому порядку: на першому місці ЛСВ, розміщений у СІС-85 та СІС-2000-МШ на другому місці. Тобто спостерігається перегрупування ЛСВ у семантичній структурі цього слова. У ВТССУМ-2001 представлені як омоніми слова *нотація*¹ „Настанова, повчання в засудження чиеїсь поведінки, вчинків і т. ін.” і *нотація*² „*спец.* Система умовних письмових позначень, прийнята в якій-небудь галузі людської діяльності. // Система графічних знаків, за допомогою яких здійснюється запис музики”(ВТССУМ-2001, с. 627).

У процесі функціонування лексема може втратити низку значень, а потім на певному етапі розщепитися на омоніми. Наприклад, у СУМі відображена архаїзація двох ЛСВ та їх елімінація із семантичної структури функціонально маркованого слова *балда*. СГ фіксує три значення цього слова – „1. Большой топорь. 2. Неуклюжая неповоротливая женщина. 3. Въ загадкѣ: далда-балда – свинья”(СГ, I, с. 24). СУМ подає лише перше значення, що вживається в розмовному мовленні, – „*розм.* Великий з довгим держакон молот”(СУМ, I, с. 96), а два інших значення не відмічено. Таке ж тлумачення міститься й у ВТССУМ-2001. Найсучасніші словники української мови засвідчують появу омонімів і репрезентують два слова: *балда*¹ „*розм.* Великий з довгим держакон молот” і *балда*² „*розм.* Недотепа” (ВТССУМ-2005, с. 58), що є цілком закономірним явищем, оскільки це слово вже давно функціонує в розмовному мовленні. На нашу думку, основою для формування слова *балда*² послужило значення „Неуклюжая неповоротливая женщина”, що подавалося в

СГ на другому місці. У сучасному мовленні воно трансформувалося (спостерігаємо часткову модифікацію значення) і закріпилося з семантичним наповненням, репрезентованим у ВТССУМ-2005.

Процеси спрощення семантичної структури та виникнення омонімії можна прослідкувати й на прикладі маркованого слова *мисливий*, що, очевидно, функціонувало в розмовному мовленні. У СГ воно кваліфікується як полісемантичне: *мисливий* „1) Любящий заниматься охотой. 2) = **Мисливець 1**. 3. Способный. Умный, находчивый. 4. Гордый, неприступный, своенравный. Ум. **Мисливенький**” (СГ II: 427). Значення „1) Любящий заниматься охотой” та „4. Гордый, неприступный, своенравный. Ум. **Мисливенький**” належать до семантичних елімінантів, оскільки не кодифікуються в сучасних словниках української мови. Проте сучасні лексикони засвідчують розщеплення цього слова на омоніми *мисливий*¹ „заст. Розумний. // Умілий” і *мисливий*² „розм. Те саме, що **мисливець 1**” (ВТССУМ-2001, с. 525).

Отже, виникнення омонімії у словах *нефрит*, *нотація*, *балда*, *мисливий* відбулось шляхом трансформації семантичної структури цих слів.

Одним з джерел омонімії є запозичення з різних мов, фонетично адаптовані до певної мови. Наприклад, у СГ зафіксовано слово *бар*, що мало значення „Мокрое место между холмами” (СГ, I, с. 27). У сучасних словниках представлено омоніми *бар*¹, *бар*², *бар*³ та *бар*⁴: *бар*¹ (з англ. bar, тут – смуга металу) – робоча частина врубової машини (або гірничого *комбайна*), що утворює вруб у масиві. Складається з напрямної рами й ріжного ланцюга з зарубками”, *бар*² „(від грец. βάρος – вага) – позасистемна одиниця тиску, що дорівнює $10^5 \text{ н/м}^2 = 10^6 \text{ дм/см}^2$. Часто застосовується частинна одиниця мілібар ($1 \text{ мбар} = 10^{-3} = 10^{-3} \text{ дин /см}^2 = 0,987 \cdot 10^{-3} \text{ атм}$)”, *бар*³ „(франц. barre, англ. bar – перешкода, обмілина) – 1) Б. береговий – вузька, витягнута вздовж берега наносна смуга суходолу, здебільшого в піску та черепашнику. 2) Б. пригирловий – піщаний підводний вал, який утворюється в морі перед гирлом ріки під дією її течії та морських хвиль”, *бар*⁴ „(англ., букв.– прилавок, стойка) – 1) Невеликий ресторан, закусточна, де відвідувачів обслуговують біля

прилавка, а також сам цей прилавок. 2) Невелика шафа або відділення для вин у шафі, серванті” (СІС-85, с. 104 – 105).

Зі значенням „Метрическая запись, метрическое свидетельство”(СГ, II, с. 421) у СГ зафіксовано слово *метрика*. У СІС-85 представлені як омоніми слова *метрика*¹ та *метрика*², що мають різне походження: *метрика*¹ „(грец. *μετρι ή, μετρον* - міра) – 1) сукупність правил будови вірша й віршування. 2) Сукупність конкретних виявів *метру*² в музиці, акцентних співвідношень звуків і співзвучн. 3) *матем.* Правило, за яким вводяться віддаль між елементами певного матем. простору”; *метрика*² „(польс. *metryka*, від лат. *matricula* – список, виписка) – виписка з метричної книги про дату народження; свідоцтво про народження”(СІС-85, с. 537).

Слова можуть бути запозичені з однієї мови в різний час, мати неоднакове значення, відмінні основи, але внаслідок фонетичних адаптацій до мови, що їх засвоює, закріпитися в ній як лексичні одиниці з однаковим матеріальним вираженням, але різним значенням. Так, наприклад, виникли омоніми *аспід*¹ і *аспід*². СУМ реєструє лише одне хронологічно марковане слово *аспід* „заст. Аспідний сланець”(СУМ, I, с. 68). СІС-85 уже репрезентує явище омонімії: *аспід*¹ „(від. грец. *ἀσπίς (ἀσπίδος)*) – отруйна змія) – 1) Рід отруйних змій. Поширений в Америці. Отруту а. використовують у медицині. 2. *Переносно* аспід – зла, підступна людина” і *аспід*² „(від грец. *ἰάσπις (ἰάσπίδος)* – яшма) гірська порода, різновид сланцю. Застосовують як покрівельний матеріал” (СІС-85, с. 87). Приблизно таку саму семантизацію омонімів *аспід*¹ та *аспід*² фіксує й СІС-2000-П (див. СІС-2000-П, с. 123).

Зіставляючи лексикографічні джерела, простежуємо й зворотній процес – зникнення омонімії серед маркованих лексичних одиниць. Воно може відбуватися шляхом злиття семантичних компонентів омонімічних слів в одній семантичній структурі. Наприклад, у СУМі зафіксовано омоніми: функціонально марковане слово *картель*¹ „одна з форм капіталістичної монополії, учасники якої для підвищення прибутку укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробництва, рівень цін на продукцію тощо...” та

хронологічно марковане слово *картель*² „заст. Письмовий виклик на дуель” (СУМ, IV, с. 110). У СІС-85 подається лише одне слово *картель*, в семантичній структурі якого об’єдналися значення колись омонімічних слів: *картель* „1) Одна з форм капіталістичних монополій; об’єднання капіталістичних підприємств (однієї чи кількох країн), на яких виробляють переважно однорідну продукцію. Учасники к. укладають угоду про поділ ринків збуту, рівень цін на продукцію тощо. 2. В середні віки спочатку порядок змагань на лицарських турнірах, потім – писемний виклик на поєдинок”(СІС-85, с. 392).

Омонімія може зникати внаслідок вилучення з лексикографічних реєстрів одного з омонімів, не тільки хронологічно, а й територіально чи стилістично маркованого (функціонально або конотативно маркованого). Наприклад, у СІС-85 представлені як омоніми хронологічно марковане слово *талер*¹ „старовинна срібна монета, яку вперше почали карбувати в Чехії. Назва „талер” з деякими змінами застосовувалась у багатьох європ. країнах до 1907 р.” та функціонально маркована лексема *талер*² „1) Металева плита в плоско друкарських або тигельних друкарських машинах, на якій встановлюють друкарську форму. 2) Стіл з металевою поверхнею, на якому друкарську форму готують до друку”(СІС-85, 808). СІС-2000-МШ подає лише одне хронологічно марковане слово *талер* „старовинна срібна монета, яку вперше почали карбувати в Чехії. Назва „талер” з деякими змінами застосовувалась у багатьох європейських країнах до 1907 р.” (СІС-2000-МШ, с. 562); функціонально марковане слово *талер*² вилучено з реєстру цієї лексикографічної праці.

Подібні трансформації спостерігаємо на прикладі маркованих омонімів *тритон*¹ „атомне ядро *тритію*” та *тритон*² „1) У давньогрец. міфології морське божество з людським тулубом, син *Посейдона*. Дмухаючи в раковину, Т. викликав або втишував бурю на морі. пізніше Т. називали численних морських божеств. 2) *астр.* Один з двох супутників *планети Нептун*. 3. Рід хвостатих земноводних родини саламандрових. Поширені в Європі, Азії, Північній Америці. Живуть у воді, зимують на суші. Корисні (живляться комахами)” СІС-2000-МШ маніфестує зникнення омонімії шляхом вилучення

омоніма *тритон*¹ з реєстру та кодифікує багатозначну лексему *тритон*, що за значенням відповідає слову *тритон*², поданому в СІС-85: „1) У давньогрецькій міфології морське божество, син Посейдона. дмухаючи у раковину, Т. викликав або втишував бурю на морі. пізніше Т. називали численних морських божеств. 2) *астр.* Один з двох супутників планети Нептун. 3. Рід хвостатих земноводних родини саламандрових. Поширені в Європі, Азії, Північній Америці. Живуть у воді, зимують на суші. Корисні (живляться комахами)” (СІС-2000-МШ, с. 589).

Зауважимо, що в інші словники, зокрема СІС-2000-П, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 фіксують омоніми *талер*¹ і *талер*² та *тритон*¹ та *тритон*².

Підсумовуючи сказане, наголосимо на тому, що розвиток семантики маркованих слів може зумовити такі семантичні трансформації як виникнення та зникнення омонімії.

3.6. Модифікації значення маркованих номенів через субституцію

Зміни в семантичній структурі маркованих лексичних одиниць можуть призвести до того, що слово повністю змінює своє значення і, ставши новим, лише зовні виявляти схожість до того, яке функціонувало раніше. Такі трансформації (зміна колишнього значення на нове або часткова його модифікація) у лінгвістиці називається *субституцією* [216, с. 227].

Під час дослідження встановлено, що ці перетворення характерні для всіх груп маркованої лексики, проте порівняно з іншими семантичними модифікаціями вони не мають значного кількісного вираження.

Зміни значень слів через субституцію виявлено на основі порівняння лексикографічних праць, які виходили в різні періоди розвитку української мови, що дозволяє орієнтовно визначити час, коли відбулися значеннєві модифікації.

Прикладом таких семантичних перетворень може слугувати конотативно маркована лексема *баланда* (негативне оцінне забарвлення виявляється в його

тлумаченні), яка в СГ подавалася з таким семантичним наповненням: *баланда* „1. Медлительный, неповоротливый, неловкий человекъ. 2. Вздорный болтунъ” (СГ, I, с. 24). У сучасній мові це слово функціонує зі значенням „розм. Дуже рідка, пісна юшка” (СУМ, I, с. 95), яке, очевидно, закріпилося в розмовному мовленні під впливом соціальних діалектів. У соціолектах ця лексема має складнішу семантичну структуру й подається в словниках жаргонної лексики з трьома значеннями (див. КСЖЛУМ, с. 38).

Слово *бурда* в СГ кодифікується з двома значеннями: „1. = Здирок. 2. Родъ игры у мальчиковъ”(СГ, I, с. 111). СУМ фіксує цю лексему з іншою семантикою, відмінною від тієї, що подавалася в СГ, – „розм. Каламутна, несмачна рідка страва або напій”(СУМ, I, с. 257).

У СГ лексична одиниця *клич* репрезентується з одним значенням „Репутація” (СГ, II, с. 251), а в сучасній українській мові вона закріпилася як конотативно маркована з абсолютно відмінною семантикою, що й засвідчують лексикографічні праці: *клич* „уроч. 1. Заклик до чого-небудь; поклик // Гукання, кликання 2. Крик деяких птахів” (СУМ, IV, с. 183) .

СГ репрезентує лексему *рвач* з семантичним наповненням „Тоть, кто рветь, иронически: дантисть”(СГ, IV, с. 8), а в сучасних словниках української мови, воно фіксується з іншим значенням: *рвач* „розм. Той, хто намагається одержати за свою працю більше, ніж вона варта, або різними нечесними способами здобути за тих чи інших обставин якнайбільшу матеріальну вигоду для себе” (ВТССУМ-2001, с. 1017). На нашу думку, нове слово має негативне конотативне забарвлення, проте це не зазначено в лексикографічній праці.

Відбулася модифікація семантики слова *державник*. На початку ХХ століття воно мало значення „Государственный человекъ” (СГ, I, с. 370) а нині актуалізувалося з інноваційним „прибічник державності (ВТССУМ-2001, с. 215).

Модифікації значення слів через субституцію простежуються й під час зіставлення словників, що друкувалися через порівняно невеликий проміжок часу. Наприклад, книжна лексична одиниця *аграрій* у СУМі має значення

„книжн. Те саме, що землевласник” (СУМ, I, с. 17), а ВТССУМ-2001 констатує зміну значення цієї лексеми й фіксує її як загальноживану (не має стилістичного позначення) з семантикою – „Про того, хто займається сільським господарством, працює в якій-небудь галузі сільського господарства” (ВТССУМ-2001, с. 7). Вважаємо, що відбулася часткова зміна семантики цього слова, оскільки значення, репрезентовані в СУМі та ВТССУМ-2001, мають відношення до сільського господарства. На сучасному етапі лексема переосмислилася й почала вживатися, окрім значення, зафіксованого у ВТССУМ-2001, ще й з інноваційним – „Член аграрної політичної партії” (ВТССУМ-2005, с. 10), яке засвідчує її переміщення до суспільно-політичної лексики.

Зустрічаються випадки, коли зі зміною значення слово змінює своє конотативне забарвлення та сферу функціонування. Таких модифікацій зазнала лексема *благовірний*, що в СГ тлумачиться як „Благоверный” (СГ, I, с. 70). На нашу думку, ця лексема мала високе, урочисте конотативне забарвлення та вживалася в конфесійному стилі. У сучасній українській мові слово *благовірний* функціонує в розмовному мовленні з жартівливим емоційно-експресивним забарвленням, що засвідчено СУМом, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005: „жарт. Чоловік” (СУМ, I, с. 191).

Подібні зміни спостерігаються й у словотвірному дериваті *благовірна*. У СГ ця лексична одиниця не фіксується, але, очевидно, вона на той час мала значення „благовірна” за аналогією до твірного слова й під його впливом змінила значення та сферу вживання. Нині слово *благовірна* функціонує в мовленні з семантикою „жарт. Дружина, жінка” (СУМ, I, с. 191).

Отже, два подібних за звуковим складом та морфологічною характеристикою слова, що вживаються у мові в різні періоди, можуть бути й не пов’язані між собою за походженням. Якщо вважати, що значення проаналізованих слів вийшли з ужитку, то слід визнати сучасні слова справді новими, які не виявляють зв’язку із зафіксованими раніше.

3.7. Особливості семантичного розвитку соціально маркованих лексичних одиниць

Різнотипні семантичні зміни відбуваються і в соціально маркованих лексичних одиницях, проте дослідити поетапність нарощення семантичної структури слів, що належать до цієї групи, на основі порівняння лексикографічних праць набагато складніше, оскільки радянські лексикони, як ми вже зазначали, подавали слова переважно літературного вжитку й не завжди фіксували лексеми, які перебували за межею літературної норми. Крім того, в україністиці й донині гостро відчувається брак словників ненормативної, зокрема соціально маркованої лексики. Відставання української лексикографії та жаргонології пояснюється багатьма причинами, серед яких найвагомішими є соціолінгвістичні (табу за часів Радянського Союзу на дослідження соціально маркованих мовних елементів, що самим фактом свого існування передбачають соціальну неоднорідність суспільства, а отже, й наявність корпоративного мовлення із потенційною опозицією їх щодо мовного офіціозу й байдужістю до мовного стандарту, свободою мовного самовираження особистості) та етнокультурні (в Україні мова сприймається не прагматично – як засіб комунікації, а соціокультурно як національний скарб, і тому особливого значення набуло культивування літературних стандартів та посилення нормативних вимог) [208, с. 12 – 13].

До аналізу семантичних, стилістичних та функціональних трансформацій залучено марковані слова, які сформувалися тільки в соціолектах. Загальноновживані лексичні одиниці та лексеми обмеженого вживання, що зазнали експресивного переосмислення й почали вживатися в мовленні певних соціальних груп людей, розглядали в складі тієї групи маркованої лексики, від яких їх утворено, оскільки джерелами поповнення жаргонного вокабуляру, як відомо, є термінологічна, розмовна, діалектна, застаріла та нова лексика (див. попередні параграфи). Л.Ставицька слушно зауважує, що „жаргон іноді порівнюють із покірним телятком, яке живиться молоком кількох маток, тобто

максимально використовує різні лексичні страти національної мови”[208, с. 321].

Для визначення напрямків семантичних модифікацій у словах, належних до цієї групи, скористалися „Коротким словником жаргонної лексики української мови” (КСЖЛУМ), словником „Український жаргон”(СУЖ) Л. Ставицької та загальномовними лексикографічними працями, що виходили в різні періоди розвитку української мови.

Під час дослідження встановлено, що відмінності в семантичному наповненні соціально маркованих лексичних одиниць виявляються вже на темпоральному зрізі КСЖЛУМ / СУЖ (КСЖЛУМ вийшов друком у 2003 році, СУЖ побачив світ у 2005 році): багато лексичних одиниць, незважаючи на незначний часовий проміжок, розширили свою семантичну структуру. Наприклад, лексична одиниця *драйвер*, що в молодіжному мовленні вживалася зі значенням „мол. Водій, шофер” (КСЖЛУМ, с. 103), окрім зазначеної семантики, в мові автомобілістів стала функціонувати зі значенням „2. авто. Водій потужного автомобіля”(СУЖ, с. 128). Отже, з одного боку, слово набуло нового значення, а, з другого боку, звузило свій семантичний об’єм, уживаючись у мовленні автомобілістів для позначення лише водія потужного автомобіля. Лексема *бен* у середовищі наркоманів мала одне значення – „нарк. Бензедрин”(КСЖЛУМ, с. 44). У мовленні молодих людей вона стала позначати „2. Чоловічий статевий орган” (СУЖ, с. 53). КСЖЛУМ фіксує лексему *дрючити* як однозначну – „крим., жрм.; вульг. Використовувати жінку під час статевого акту”(КСЖЛУМ, с. 104–105). У СУЖ ця лексема подається, окрім значення репрезентованого в КСЖЛУМ, ще з одним – „2. Лаяти, висловлювати догану”(СУЖ, с. 130).

За спостереженнями українських дослідників, семантична трансформація соціально маркованих лексичних одиниць може відбуватися в межах однієї підсистеми [279, с. 7]. Наприклад, у межах комп’ютерного жаргону розвинулася полісемія в семантичній структурі слова *апдейт* – „комп. 1.Оновлення програмного забезпечення. 2. Нова версія програм, що

розповсюджуються тільки для користувачів попередніх версій. ■ Від англ. *update*” (КСЖЛУМ, с. 32). Зважаючи на семантизацію лексеми, поданої в словнику та його значення в англійській мові (*update* – оновлювати (дані)), можна зробити висновок, що основним номінативним є значення, репрезентоване в лексиконі на першому місці, а друге значення сформувалося від першого на основі метонімічного перенесення за моделлю „дія – результат дії”. З двома ЛСВ, які постали внаслідок метонімічного перенесення за моделлю „країна – товар, що виробляється в цій країні”, у молодіжному середовищі вживається лексема *бундес* „мол. 1. ФРН. 2. Товари німецького виробництва” (КСЖЛУМ, с. 59).

Соціально марковані лексичні одиниці досить часто „мігрують” з однієї соціальної групи до іншої [279. с. 7], зазнаючи при цьому певних семантичних змін (про це свідчать маркери, які вказують на належність слова до окремої соціальної групи, та семантизація лексем, поданих у КСЖЛУМ та СУЖ). Помічено, що в семантичних структурах більшості лексичних одиниць відбувається нейтралізація сем, пов’язаних із діяльністю певної соціальної групи. Прикладом таких трансформацій є лексеми *шобла /шобло* („1. крим. Зборище злодіїв, повій. → 2. мол.; жарт. Компанія” (КСЖЛУМ, с. 305)), *западло* („1. крим., тюр.; несхвальн. Непорядно, нижче злочинського кодексу честі. → 2. мол. Погано, не варто; неприємно, не подобається. → 3. мол.; несхвальн. Підлість, поганий вчинок. → 4. мол.; несхвальн. Неприємність” (КСЖЛУМ, с. 120) та *блат* („1. крим. Загальна назва всього злочинського. → 2. жрм. Знайомство, протекція, підтримка”. З ідиш, де слово буквально означало „долоня” (КСЖЛУМ, с. 49). Отже, потрапивши в інше мовне середовище, слова втратили семи, пов’язані зі злочинною діяльністю, та набули нових, більш узагальнених значень.

Деякі соціально марковані лексичні одиниці виходять за межі соціальних діалектів і поповнюють жаргонізовану розмовну мову та конотативно марковану розмовну лексику української мови. За спостереженням Л. Ставицької, лексеми, що за своїм походженням належать до соціально

маркованих, зокрема бурсацького жаргону, вже зафіксовано в СГ, наприклад: *мордас* „удар рукою по щоці”, *нажабитися*, *напіндючитися* „надутися”, *реторва* „учні класу риторики” та ін. [208, с. 138]. До реєстрів СУМ, ВТССУМ-2001 та ВТССУМ-2005 також внесено слова жаргонного походження: *блат*, *блатний*, *лох*, *лажа*, *шпон*, *шпана*, *бомж* та ін.

Під час порівняння словникових статей СУМ, ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005, КСЖЛУМ та СУЖ встановлено, що більшість багатозначних соціально маркованих лексичних одиниць у загальномовних словниках подаються з одним розширеним значенням (при цьому нейтралізуються семи, пов’язані з діяльністю певної соціальної групи). Отже, стаючи надбанням жаргонізованої розмовної мови або конотативно маркованої лексики, з одного боку, соціально марковані слова втрачають низку значень (спостерігається спрощення семантичної структури) та, з другого боку, розширюють свій семантичний обсяг і вживання. Прикладом таких функціональних та семантичних трансформацій можуть бути лексеми *лажа*, *блатний* та *лох*. Пор.: *лажа* „несхв. 1. крим. Брехня, вигадка. ■ Від рос. *лажий* – „спритний, виверткий”. ■ Фонетичне викривлення слова *ложь*. 2. мол. те, що низько оцінюється, щось низької якості. 3. мол. Прикрість. 4. муз. Фальш, неточність у виконанні музичного твору” (КСЖЛУМ, с. 159) → *лажа* „жарг. Обман, підробка; дурниця”(ВТССУМ-2001, с. 478); *блатний* „1. жрм. Той, хто належить до злочинного світу. 2. крм., жрм. Який стосується злочинного світу. ♦ **Блатна музика**, крим. Злодійський жаргон. 3. мол., жрм. Який стосується протекції, підтримки”(КСЖЛУМ, с. 49) → *блатний* „фам. Належний злодіям, злодійський. *Блатний жаргон*”(СУМ, I, с. 197); *лох* „1. крим.; зневажл. Жертва злочину; потенційна жертва злочину. // Людина, яку легко обдурити, жертва шахрайства. ♦ **Тримати за лоха** кого, жрм. Уважати когось за людину, яку легко обдурити. 2. мол., крим.; зневажл. або лайл. Тюхтій, роззява; некмітлива людина. 3. мол. Некультурна, обмежена, позбавлена смаку людина. 4. мол. Провінціал (КСЖЛУМ, 165) → *лох*³ „жарг. Дурна людина, простак; наївна, довірлива людина. ** **Кинути лоха**. жарг. – обдурити простака”(ВТССУМ-2001, с. 496).

Чимало соціально маркованих лексичних одиниць потрапляють до розмовної мови у готовому вигляді, без семантичних або структурних змін або ж з мінімальними змінами [208, с. 179]. Наприклад, уживана в професійному мовленні працівників правоохоронних органів, лексична одиниця *бомж* „Людина без житла; волоцюга. ■ Калька з рос. абрєвіатури – міл. жарг.: **Без Определенного Места Жительства**” (КСЖЛУМ, с. 53) поширилася й закріпилася в розмовному мовленні приблизно з тим самим значенням: *бомж* „розм. Особа без певного місця проживання” (ВТССУМ-2001, с. 59).

Смисловий розвиток соціально маркованих лексем підпорядковується загальномовним закономірностям еволюції семантики слів, проте варто вказати на одну з особливостей розвитку жаргонного словника: коли нових значень, що вживаються в соціолектах, набувають загальноновживані слова або слова, належні до інших груп маркованої лексики, то перенесення здійснюється зазвичай на метафоричній основі (див. про це у попередніх параграфах), а коли неосеманти розвиваються в різних групах слів, обмежених соціально, то переосмислення відбувається насамперед на базі метонімії. Так, на базі метонімічного перенесення за моделлю „країна – мешканці цієї країни” розвинулася семантика слова *бандерштад*, що вживається в молодіжному середовищі з двома значеннями – „мол.; ірон. 1. Західна Україна. 2. Мешканці Західної України” (КСЖЛУМ, с. 40). За моделлю „предмет – особа” сформувалося нове значення в семантичній структурі лексичної одиниці *бас*¹. У КСЖЛУМ вона подається з таким семантичним наповненням: *бас*¹ „мол., муз. Бас-гітара. → 2. Бас-гітарист” (КСЖЛУМ, с. 41). Метонімічна модель „частина тіла – особа” стала основою для розвитку полісемії в словах *шнобель* та *шнобак*: *шнобель* „1. крим., мол., жрм; жарт. Ніс. → 2. мол. Людина з великим довгим носом” (КСЖЛУМ, с. 305); *шнобак* „мол. 1. Ніс. → 2. Людина з довгим носом” (КСЖЛ, с. 304).

Однією з найхарактерніших особливостей семантичного розвитку соціально маркованих лексичних одиниць є семантична дифузність жаргонного вокабуляру, як такого, „де позначається індивідуальна мовотворчість та власне

комунікативна прагматика” [208, с. 217]. Словники жаргонної лексики дають можливість виявити ці зміни. Пор. *бімбер* „1. мол., крим. Самогон. → 2. жрм. Горілка” (КСЖЛУМ, с. 48); *итемп* „1. мол. Хлопець, молодий чоловік. // Хлопець невисокого зросту. → 2. крим.; зневажл. Працівник карного розшуку” (КСЖЛУМ, с. 306).

Досить часто соціально марковані одиниці набувають в іншому соціолекті невластивих йому значень, тобто спостерігається омонімія однотипних лексичних одиниць, проте багато лексем, що фактично є омонімами, в КСЖЛУМ та СУЖі репрезентуються як багатозначні: *лаба* „1. крим., мол. Музика. 2. студ., шк. Лабораторна робота” (КСЖЛУМ, с. 157); *пентюх* „1. мол. Підліток. 2. комп. Комп’ютер модифікації „Пентіум” (Pentium)” (КСЖЛУМ, с. 202); *бодяга* – „1. крим. Пістолет. 2. крим., неохвальн. Базика. 3. крим. Політура // Лак меблевий, сурогат спиртного. 4. мол. Горілка” (КСЖЛУМ, с. 51); *качум* „1. крим. Безвихідне становище. 2. крим., мол. Мовчання. 3. мол. Сон” (КСЖЛУМ, с. 134).

На основі порівняння КСЖЛУМ та СУЖ виявили лише поодинокі випадки спрощення семантики соціально маркованих лексичних одиниць. Можливо, це пояснюється незначним часовим проміжком, що розділяє ці лексикографічні праці, а на відміну від процесів розширення семантичної структури, процеси спрощення семантики слів проходять повільніше. Наприклад, лексична одиниця *аутглюк*, вживана у мовленні програмістів та компютерників, у КСЖЛУМ фіксувалася з двома ЛСВ: „комп. 1. Програма Microsoft Outlook. 2. Зависання програми Microsoft Outlook” (КСЖЛУМ, с. 34). СУЖ кодифікує цю лексему з одним значенням: „комп. Програма Microsoft Outlook” (СУЖ, с. 40).

Отже, розвиток семантики соціально маркованих лексичних одиниць, як і інших груп слів з певних причин обмежених у функціонуванні, відбувається за загальномовними законами й виявляється у процесах ускладнення та спрощення семантичної структури, розвитку омонімії та інших семантичних трансформаціях.

Висновки до розділу 3

1. Актуалізовані в сучасній мовній практиці марковані лексичні одиниці неоднорідні за своїм походженням, семантичним наповненням, стильовою й стилістичною диференціацією та лексикографічним опрацюванням. Передусім це групи слів, активне функціонування яких пов'язане із: 1) соціальною важливістю відтворення тих чи інших реалій і понять (книжні стилістично марковані лексичні одиниці (функціональні та конотативно забарвлені) – економічна, суспільно-політична, конфесійна, медична, спортивна, військова лексика й термінологія); 2) тенденцією до відродження власне української мови, а не наслідування російської (територіально марковані та розмовні функціонально марковані слова); 3) лібералізацією та демократизацією літературної норми (соціально маркована та розмовна конотативно маркована лексика); 4) потребою номінувати нові або відроджені явища (хронологічно марковані лексичні одиниці).

До пасивного словникового складу відходять і поповнюють хронологічно марковану лексику української мови так звані радянізми (переважно стилістично марковані (функціонально та конотативно марковані) лексичні одиниці з царини економіки, політики та радянської ідеології).

2. Процеси денотативно-конотативної переорієнтації охопили хронологічно та стилістично (функціонально та конотативно) марковану лексику, здебільшого слова, що вживалися за часів Радянського Союзу для позначення зарубіжних, особливо західних чи дореволюційних реалій та понять. Нині ці лексичні одиниці втратили або поступово втрачають негативно-оцінне, пейоративне та ідеологізоване забарвлення й переходять до розряду нейтральної лексики (або змінюють своє конотативне забарвлення на діаметрально протилежне) й позначають сучасну українську дійсність.

3. Переосмислення й переоцінювання реалій позамовної дійсності й пов'язаних з цим внутрішніх мовних ресурсів зумовлюють процеси ускладнення семантичної структури маркованих лексем, творення нових значень і відтінків значень та зміну їх стилістичних характеристик. Розвиток

нових значень у семантичних структурах маркованих лексичних одиниць різних груп відбувається за загальномовними законами. Продуктивними видами творення семантичних інновацій є метафора та метонімія, які переважно супроводжуються процесом розширення та звуження семантичного обсягу слова. У деяких словах ці види розвитку семантики слова можуть поєднуватися.

4. Найактивніше процеси ускладнення семантичної структури проходять в книжних функціонально маркованих словах, що вживаються в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, конфесійному стилях сучасної української мови. Нарощення семантичних структур книжних функціонально маркованих лексичних одиниць зазвичай супроводжується різнотипними семантичними та стилістичними модифікаціями. У процесі розвитку української мови внаслідок посилення інтеграції наук спостерігається тенденція до взаємопроникності, інтерференції терміносистем різних галузей науки та запозичення термінів з однієї терміносистеми в іншу (ретермінологізація). При цьому в здебільшого термін під час входження в іншу спеціальну сферу або набуває в ній нового значення, частково втрачаючи старе, притаманне йому в терміносистемі-джерелі, або зазнає повної десемантизації, позначаючи зовсім інше поняття. Паралельно спостерігається інший процес – вихід термінів за межі своєї терміносистем та вживання поза сферами їх функціонування (повна або часткова детермінологізація).

Перетворення семантики багатьох книжних функціонально маркованих лексичних одиниць зумовлює така семантична зміна як термінологізація.

Розмовні функціонально марковані лексичні одиниці є потужним джерелом поповнення інших груп маркованої лексики, зокрема, конотативно та соціально маркованої. Окремі власне розмовні слова в процесі функціонування термінологізувалися й перейшли до розряду книжної функціонально маркованої лексики.

5. Ускладнення семантичних структур більшості конотативно маркованих лексем, що функціонують у книжних стилях, детерміноване суспільно-

політичними, економічними та ін. змінами в українському суспільстві й супроводжуються зазвичай процесами актуалізації, деідеологізації та денотативно-конотативної переорієнтації. Значна частина слів, належних до цієї групи, змінила свій конотативний статус на нейтральний і, набувши нових значень, поповнила книжну й розмовну функціонально марковану лексику.

Нарощення семантики окремих розмовних конотативно маркованих слів (переважно пестливих) відбулося внаслідок термінологізації, тобто розвитку в їхніх семантичних структурах спеціальних значень, що функціонують у різних терміносистемах. Інші розмовні конотативно марковані слова набули нових емоційно забарвлених значень або стали вживатися в мовленні певних соціальних груп людей.

6. Розширення семантики хронологічно маркованих слів, як і інших груп лексики, зазвичай відбувається в тісній взаємодії з іншими семантичними та стилістичними модифікаціями: перегрупуванням ЛСВ у семантичній структурі, розвитком конотативного забарвлення, термінологізацією та детермінологізацією. Унаслідок переосмислення хронологічно марковані слова збагачують книжну та розмовну функціонально й конотативно марковану лексику. Деякі лексичні одиниці переосмислюються й розвивають інноваційну семантику в соціолектах.

7. Територіально марковані лексеми розширюють семантичну структуру за рахунок неосемантів, уживаних як у певних діалектах, так і поза межами їх поширення. Номінуючи відомі предмети, явища, процеси і т. д. (у системі діалектного мовлення), вони можуть ставати назвами нових уявлень і понять й обслуговувати одночасно систему діалектного мовлення та інші підсистеми української мови. Територіально марковані лексичні одиниці є джерелом поповнення книжної й розмовної стилістично (функціонально й конотативно забарвленої) та соціально маркованої лексики української мови.

8. Окремі марковані лексичні одиниці під час функціонування втратили одне або кілька значень чи відтінків значень, що зумовило спрощення їх семантичної структури та звуження значеннєвого обсягу. Найактивніше процес

архаїзації ЛСВ проходить в хронологічно та територіально маркованих лексичних одиницях, проте такі зміни характерні й для інших груп слів, обмежених у функціонуванні. Зменшення кількості значень маркованих слів відбувається за рахунок елімінації з семантичної структури одного або кількох значень. Нерідко спрощення семантичної структури супроводжується різнотипними семантичними змінами: розширенням семантичного об'єму, розвитком нового значення, переінтеграцією ЛСВ, об'єднанням кількох значень в одне. Більшість маркованих лексичних одиниць, втративши низку значень, зберегли пряме номінативне значення, що є характерним для лексики української мови в цілому.

9. Розвиток семантики маркованих лексичних одиниць спричиняє й такі семантичні трансформації, як виникнення та зникнення омонімії. Омоніми з'являються внаслідок розщеплення семантичної структури багатозначного слова, творення нових слів та запозичення з інших мов. Процеси зникнення омонімії відбуваються в результаті злиття семантичних компонентів омонімічних слів в одній семантичній структурі та шляхом вилучення зі словників одного з омонімів.

Деякі марковані слова в процесі функціонування повністю (або частково) втратили значення, з яким уживалися на певному етапі розвитку мови, й закріпилися з інноваційною семантикою.

10. Семантичний розвиток соціально маркованих лексичних одиниць відбувається за загальномовними законами семантичної еволюції слів. Нові значення постають унаслідок метонімічних та метафоричних перенесень. У іншому мовному середовищі нейтралізуються семи, пов'язані із діяльністю певної соціальної групи, та розвиваються нові нерідко узагальнені значення.

Спрощення семантичної структури здебільшого відбувається під час входження соціально маркованих лексем до жаргонізованої розмовної мови та розмовної конотативно маркованої лексики. Визначальною рисою семантичного розвитку соціально маркованих слів є їх семантична дифузність та омонімія однотипних лексичних одиниць.

11. Більшість слів, належних до певних груп маркованої лексики, зазнавши названих семантичних модифікацій, змінили сферу свого функціонування. У результаті розвитку в семантичних структурах маркованих лексем неосемантів, що належать до інших груп слів, обмежених у вживанні, вони поповнили комбіновану марковану лексику. Поява загальноновживаних лексичних значень у семантичних структурах маркованих номенів зумовлює розширення сфери функціонування та переміщення їх до розряду частково маркованої лексики.

12. Отже, на основі спостережень над змінами у семантичних структурах окремих слів, обмежених у функціонуванні, можна виявити наслідки різних лексико-семантичних і стилістичних процесів, що відбуваються в маркованій лексиці сучасної української мови. Численні факти зміщення семантичного наповнення лексичних одиниць на сучасному етапі розвитку української мови свідчать, що лексична система мови має невичерпні резерви для безперервного розвитку свого словника.

ВИСНОВКИ

1. Лексика української мови поділяється на дві групи слів, які вступають між собою в певні опозиції. До першої групи належать загальноновживані, стилістично нейтральні (міжстильові), активні лексичні одиниці, що вживаються усіма носіями мови без будь-яких обмежень, у будь-якому різновиді мовлення. Другу групу репрезентують марковані слова, обмежені з певних причин у функціонуванні й протиставлені своїми диференційними ознаками активному, загальноновживаному, стилістично нейтральному номінативному фонду мови. Марковані лексеми несуть супровідну, додаткову інформацію (до лексичного й граматичного значення) про сфери вживання, часову віднесеність та функціонально-стилістичне використання лексичних одиниць. Уживання в мовленні маркованих слів залежить від багатьох чинників: форми мовлення (усне чи писемне), сфери спілкування (офіційна чи неофіційна), характеру мовлення (нейтральне повідомлення чи емоційно забарвлене висловлювання) та соціальних характеристик мовців (віку, рівня культури, освіченості, виховання).

2. Дослідження стилістичної кваліфікації лексичних одиниць сучасної української мови на матеріалі аналізу лексикографічних стилістичних позначень, коментарів, цитат-ілюстрацій, тлумачень, що використовуються в нормативних словниках, зокрема в СУМі, дає можливість за певними ознаками об'єднати марковані слова й виокремити такі їх групи: 1) за належністю до певних функціональних стилів та наявністю емоційно-експресивного забарвлення – *стилістично марковані*. Ця група охоплює найбільшу кількість лексичних одиниць. У її складі виділяються *функціонально марковані* лексичні одиниці, що співвідносяться з функціональними стилями української мови: *науковим* (загальнонаукові та галузеві терміни, науково-технічні професіоналізми), *офіційно-діловим* (адміністративно-управлінська, юридична, дипломатична лексика й термінологія), *публіцистичним* (публіцистична, суспільно-політична лексика й термінологія), *конфесійним* (конфесійна лексика й термінологія), *художнім* (поетичні, народно-поетичні та фольклорні слова),

розмовним (власне розмовні лексичні одиниці), й загальнокнижні слова. А також та *конотативно марковані* лексичні одиниці, що не тільки називають певні явища, поняття та реалії, а й певним чином характеризують їх, відображають емоційне, експресивне, оцінне ставлення людей до названого (урочисті, високі, риторичні, пестливі, жартівливі, іронічні, вульгарні, зневажливі, лайливі, фамільярні). 2. З погляду історичної перспективи виділяються *хронологічно марковані* (архаїзми, історизми, дореволюційні слова, неологізми). 3. З погляду територіальної обмеженості - *територіально марковані* (діалектизми). 4. За ознакою віднесеності лексичних одиниць до словникового запасу певних соціальних груп людей - *соціально марковані* (лексичні одиниці із арго, жаргонів, сленгу, професійної лексики (професійно-виробничої та професійно-жаргонної), неекспресивного просторіччя та суржику).

У складі маркованої лексики також виділяємо *комбіновані марковані лексеми* – багатозначні слова, в семантичних структурах яких об'єднуються значення, що репрезентують різні групи маркованої лексики.

3. Активна взаємодія екстра- та інтралінгвістичних чинників сприяє розширенню й збагаченню словникового складу української мови та його функціональному перегрупуванню. Досліджувані джерела переконливо засвідчують, що в сучасній українській літературній мові останніх десятиліть проходять два протилежні процеси: переміщення значної кількості маркованих лексичних одиниць з периферії лексико-семантичної системи (стилістично, територіально, хронологічно, соціально забарвлених) до її ядра й одночасно пересування на периферію мовного вжитку неактуальних лексичних номінацій (здебільшого функціонально й конотативно маркованих слів, так званих радянізмів, радянських ідеологем, що позначали властиві радянському суспільству реалії, явища й поняття, та окремих хронологічно маркованих лексичних одиниць).

Актуалізація маркованих слів у сучасній українській мові пов'язана з різними за своєю природою тенденціями: прагненням до інтелектуалізації мови,

що зумовлює активне вживання книжної стилістично маркованої лексики (як функціонально, так і конотативно забарвленої: економічної, суспільно-політичної, юридичної, медичної, спортивної, військової, конфесійної), з одного боку, та посиленою увагою до лексики, яка є виразником української національної ідентичності й самобутності (територіально та хронологічно маркованої, а також розмовної функціонально маркованої (з ознаками природної своєрідності фонетичної, морфологічної та словотвірної будови української мови), з другого боку. Останнім часом спостерігаються й негативні тенденції до надмірної лібералізації та демократизації літературної норми, до „орозмовлення” української літературної мови, у зв’язку з чим почали активно вживатися соціально знижені, конотативно й функціонально марковані розмовні лексичні одиниці. На активізацію слів, обмежених у вживанні, певною мірою впливає зміна мовних смаків та мовна мода.

Результати процесів актуалізації та пасивізації вже частково відображено в сучасних лексикографічних працях: деякі актуалізовані на сучасному етапі марковані лексичні одиниці кодифікуються без обмежувальних ремарок (відбувається нейтралізація маркованих лексем), а ті, що перемістилися до пасивного словника, здебільшого репрезентуються зі стилістичними позначеннями (простежується перехід до хронологічно маркованої лексики).

4. Відомо, що в періоди різких соціальних перетворень спостерігаються інтенсивні пошуки необхідних назв для позначення явищ, реалій, процесів та понять, що з’являються та поширюються в суспільстві. Одним із способів номінації є використання переорієнтованих слів, тобто лексем, які вживалися в українській мові для позначення зарубіжних, найчастіше західних та дореволюційних денотатів. Зіставлення тлумачень слів у лексикографічних кодексах часів Радянського Союзу та сучасних лексикографічних праць уможливило вияв цих змін. Відсутність у тлумаченнях посилянй „в імперіалістичних державах”, „у капіталістичних країнах”, „у буржуазних країнах”, „у класових антагоністичних державах”, „у західній Європі”, „в ряді країн”, „у буржуазному суспільстві”, „в багатьох країнах”, „у дореволюційній

Росії”, „в царській Росії” є свідченням того, що слова переосмислилися щодо сучасних реалій і позначають характерні для нинішньої ситуації явища й поняття. Процеси денотативної переорієнтації зачепили хронологічно та стилістично (функціонально й конотативно) марковані лексичні одиниці, які позначають економічні, суспільно-політичні, наукові явища та поняття, а також слова, що є назвами реалій і понять зі сфери освіти, навчання, виховання, культури, побуту.

Одночасно відбувається й інший процес – поступове звільнення конотативно маркованих лексем від штучно прищеплених (унаслідок ідеологізації в радянський період) несхвальних, негативних, пейоративних або позитивних, схвальних конотацій та перехід їх до функціонально маркованої чи нейтральної лексики. Деякі марковані слова внаслідок дії процесу деідеологізації змінили конотативний негативний чи позитивний статус на кардинально протилежний. Про зміну конотативного статусу свідчить відсутність (чи з’ява) у сучасних лексиконах оцінних слів: „буржуазний”, „реакційний”, „прогресивний”, „капіталістичний”, „соціалістичний”, „комуністичний”, „ідеалістичний”, „матеріалістичний” та ін.

5. Порівняльний аналіз лексикографічних праць української мови, що виходили друком упродовж ХХ – на початку ХХІ ст., свідчить про стійку тенденцію до зміни значень маркованих лексичних одиниць. Модифікації семантичних структур маркованих лексем зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками й виявляються в процесах ускладнення та спрощення семантичної структури, розвитку та зникненні омонімії, модифікації значення через субституцію. Здебільшого ці семантичні трансформації значеннєвого наповнення слів не відбуваються автономно, а поєднуються з іншими семантичними та стилістичними перетвореннями. Трансформація значеннєвого обсягу лексичних одиниць є виразним показником динаміки у мові.

6. Продуктивним видом розвитку семантики маркованих слів є процес ускладнення семантичної структури. Семантичних модифікацій, унаслідок яких виникли нові значення чи відтінки значень, найчастіше зазнають марковані

лексичні одиниці, актуальні й важливі на певному етапі розвитку суспільства. Процеси ускладнення семантичної структури характерні для всіх груп маркованих слів, однак найактивніше вони проходять у книжних функціонально та конотативно маркованих лексемах, що функціонують у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, конфесійному стилях сучасної української мови, та хронологічно маркованих лексичних одиницях.

Найпродуктивнішим різновидом лексико-семантичної деривації є метафоризація. Розвиток лексичних значень маркованих слів відбувається і за рахунок метонімічних переносів. За нашими спостереженнями, метонімічні відношення найбільш характерні для функціонально маркованої лексики, що становить термінологію певних галузей суспільної діяльності. Під час аналізу виявлено, що на основі цього виду перенесень здебільшого з'являються значення, що вживається в тій самій терміносистемі, або в терміносистемах інших галузей знань. Досить продуктивними є перенесення на основі суміжності й для соціально маркованих лексичних одиниць.

Значну частку семантичних інновацій у маркованих словах становлять переносні значення. Перенесення значень на основі подібності чи суміжності предметів та ознак сприяє розширенню засобів номінації та експресивного вираження.

Ускладнення семантичної структури слів зазвичай супроводжується різнотипними семантичними та стилістичними модифікаціями: процесами розширення або звуження значеннєвого обсягу лексеми, термінологізації, ретермінологізації або детермінологізації спеціальних слів. З'ява нового значення може зумовити аутування (вилучення) з семантичної структури лексичної одиниці неактуальних застарілих значень або до перегруповання його ЛСВ.

7. Активним в українській літературній мові є процес архаїзації ЛСВ, однак порівняно з кількістю неосемантів, що розвинулися в маркованих лексичних одиницях, лексем, що зазнали спрощення семантичної структури, значно менше. Під час дослідження встановлено, що особливо активно цей

процес проходить у хронологічно та територіально маркованих лексичних одиницях, проте такі зміни характерні й для інших груп слів, обмежених у функціонуванні. Зменшення кількості значень відбувається за рахунок вилучення з семантичної структури одного або кількох ЛСВ. У результаті звуження семантичної структури зазвичай звужується і семантичний обсяг лексеми. У деяких випадках цей процес супроводжується такими семантичними модифікаціями, як розширення семантичного обсягу, інтродукцією нового значення, перегруповуванням ЛСВ у семантичній структурі, об'єднанням кількох значень в одне. Утративши низку значень, більшість маркованих лексичних одиниць зберегли пряме номінативне значення, що є характерним для лексики української мови в цілому.

8. Під час зіставлення словників різних темпоральних зрізів виявлено значну кількість омонімів, які належать до маркованої лексики. Лексикографічні праці кодифікують комбіновані омонімічні слова, що репрезентують різні групи лексики, обмеженої у функціонуванні, та частково марковані омоніми, серед яких один – загальноновживане слово, а інший – марковане.

Розвиток омонімії в маркованих лексичних одиницях відбувається шляхом трансформації семантичної структури слова, що вже функціонує в мові, та творення нових слів. На основі зіставлення лексикографічних джерел простежується й зворотний процес – зникнення омонімії в маркованих лексичних одиницях унаслідок злиття семантичних компонентів омонімічних слів в одній семантичній структурі та вилучення з лексикографічних реєстрів одного з омонімів, не тільки хронологічно, а й стилістично, територіально чи соціально маркованого.

У процесі функціонування деякі марковані слова повністю (або частково) втратили своє значення й закріпилися з новим. Ці процеси відображено в лексикографічних джерелах, що виходили в різні періоди розвитку української мови.

9. Дослідження змін у семантичному наповненні та функціонуванні маркованої лексики сучасної української мови на матеріалі аналізу лексикографічних праць виявило взаємозв'язок та взаємозумовленість цих процесів. Значна частина лексичних одиниць, зазнавши певних семантичних модифікацій, змінила сферу свого вживання, а зміщення у функціонуванні слів переважно спричинили перебудову їх семантичних структур.

Порівняльний аналіз лексикографічних джерел виявив і стилістичні процеси, що відбуваються в маркованій лексиці: нейтралізацію маркованих лексем, обмін між множинами маркованих слів, переміщення до розряду *комбінованої маркованої лексики* (в результаті розвитку неосемантів, що належать до різних груп слів, обмежених у вживанні) та *частково маркованих номенів* (унаслідок з'яви загальноновживаних, стилістично нейтральних лексичних значень та нейтралізації окремих ЛСВ). Усі ці процеси маніфестують лексикографічні стилістичні позначення, подані біля слів або ЛСВ, та тлумачення лексем.

10. Зміщення семантичного наповнення, зміни у вживанні й стилістичній кваліфікації маркованих лексичних одиниць свідчать про повновартісні функціональні можливості української мови. Лексико-семантичні та стилістичні процеси, що відбуваються в українській мові, як і в інших мовах, безперервні, бо мова – динамічна система, вона постійно змінюється, розвивається, вдосконалюється як у своїй структурній організації, так і в плані змісту, адаптується до нових запитів, потреб та соціальних умов, в яких перебуває суспільство та мовці.

Результати проведеного дослідження дають змогу прогнозувати тенденції змін у значеннєвому наповненні й функціонуванні різних груп слів і можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення семантичних та стилістичних модифікацій лексичного складу української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 48 – 54.
2. Андрусyak I.B. Англійські неологізми кінця ХХ століття як складова мовної картини світу: Автореф. дис.... канд. філол. наук / КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
3. Апресян Ю.Д. Избранные труды. – М.: Школа „Языки русской культуры”, Изд. Фирмса „Восточная литература” РАН, 1995. – Т. 1. Лексическая семантика. – 472 с.
4. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 57 – 70.
5. Апресян Ю.Д. Значение и оттенок значения // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1974. – Т. 33. – № 4. – С. 320 – 330.
6. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 444 с.
7. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблемы экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка. – Л., 1975. – С. 11 – 20.
8. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования. – Л.: Просвещение, 1973. – 303 с.
9. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика его исследования (на материале имен существительных). – Л.: Просвещение, 1966. – 192 с.
10. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156 – 249.
11. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.

12. Ахманова О.С. О стилистической дифференциации слов // Сб. статей по языкознанию. Проф. МГУ академику В.В.Виноградову (в день его 60-летия). – М.: Изд МГУ, 1958. – 371 с.
13. Баранник Д.Х. Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 40 – 47.
14. Баранник Д.Х. Українська мова на порозі ХХІ століття // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Т. 2. – Дніпропетровськ: Навч. книга, 2000. – С. 6 –15.
15. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 326 с.
16. Бевз Т.О. Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Вінниця, 1996. – 289 с.
17. Бевз Т. Загальні закономірності семантичної деривації // Наукові записки. – Вип. 35. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 3 – 7.
18. Беликова О. О вхождении жаргона в литературный язык: Автореф. дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.01 / Ленинград. гос. ун-т. – Ленинград, 1992. – 23 с.
19. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 372 с.
20. Бесага Р.В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Ужгородський держ. ун-т.– Ужгород, 1996. – 20 с.
21. Бессонова О.Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.19 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1996. – 22 с.
22. Беліцька Є.М. Конотонімізація онімів як лексико-семантичний процес: Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. – Горлівка, 2000. – 24 с.

23. Богорад Т.О. Актуальні проблеми конотації // Іноземна філологія. – Львів, 1991. – Вип. 102. – С. 28 – 32.
24. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. – Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
25. Бойко Н.І. Емотивний компонент у семантиці експресивного слова // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.Драгоманова, 2001. – С. 211 – 217.
26. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 247 с.
27. Булаховський Л.А. Вибрані праці у 5-ти томах. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.1. – 495 с.
28. Бурячок А.А. Емоційно знижена лексика й фразеологія в побутовому мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 58 – 63.
29. Бурячок А.А. Функціонально-стилістична оцінка слів у Словнику української мови // Лексикологія та лексикографія. – К.: Наук. думка, 1969. – Випуск III. – С. 87 – 95.
30. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
31. Васильев Л.М. Теория значения в лингвистической литературе // Филологические науки. – 1971. - № 4. – С. 5 – 12.
32. Васильева Н.В. Термин // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Гл. ред. Ярцева В.Н. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 508 – 509.
33. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. – Харків.: Вид-во Харківського ун-ту, 1958. – 228 с.
34. Ващенко В.С. Слово та його значення: Посібник з лексикології. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. ун-ту, 1976. – 40 с.

35. Вейнрейх У.О семантической структуре языка // Новое в лингвистике: Языковые универсалии. – Вып. 5. – М.: Прогресс, 1983. – С. 163 – 250.
36. Вейхман Г.А. О стилистической классификации современного английского языка. – НДВШ. Филологические науки. – № 4, 1958. – С. 97 – 110.
37. Винник В.О. Арго // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 31.
38. Винник В.О. Жаргон // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 167 – 168.
39. Винник В.О. Професіоналізм // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 500.
40. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
41. Висоцький А.В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові: Автореферат дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. педаг. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К, 1998. – 18 с.
42. Воїнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 47 – 51.
43. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
44. Воробьева О.И. Политическая лексика. Ее функции в современной устной и письменной речи. – Архангельск: Поморск. гос. ун-т, 2000. – 120 с.
45. Гайдученко Г.М. Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 19 с.

46. Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. докл. научн. конф. – М., 1971. – Ч. 1. – С. 95.
47. Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. – М.: Учпедгиз, 1956. – 54 с.
48. Гальперин И.Р. К проблеме дифференциации стилей речи // Проблемы современной филологии: Сборник статей к 70-летию акад. В.В.Виноградова. – М.: Наука, 1965. – С. 68 – 73.
49. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Изд. 3-е. – М.: Просвещение, 1965. – 408 с.
50. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – М.: Просвещение, 1973. – Ч. 2. – 349 с.
51. Гепнер Ю.Р. Очерки по общему и русскому языкознанию. – Харьков, 1959. – 370 с.
52. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) // Вопросы языкознания. – 1982. – № 2. – С. 71 – 78.
53. Говердовский В.И. Идеологическая коннотация, речевая практика и лексикография // Язык и общество. Отражение социальных процессов в лексике. Межвуз. сб. науч. трудов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – С. 56 – 69.
54. Говердовский В.И. Коннотация как предмет изучения стилистики // Проблемы функционирования языка в его разновидностях. – Пермь, 1981. – С. 163 – 168.
55. Говердовский В.И. История понятия коннотация // Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 83 – 86.
56. Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков: Изд-во при ХГУ, 1989. – 95 с.
57. Говердовский В.И. О предпосылках создания коннотационного словаря // Теоретические проблемы семантики и ее отражение в одноязычной лексикографии. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 211 – 214.

58. Голованевский А.Л. Оценочность и ее отражение в политическом и лексикографическом дискурсах (на материале русского языка) // Филологические науки. – 2002. – № 3. – С. 78 – 87.
59. Голованевский А.Л. Социальная и идеологическая дифференциация и оценочность общественно-политической лексики русского языка // Вопросы языкознания. – 1987. – № 4. – С. 35 – 42.
60. Голод О.Є. Особливості семантики та функціонування пейоративної лексики в сучасній німецькій мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка – Львів, 2001. – 18 с.
61. Голод О.Є. До питання лексичної конотації // Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1996. – Вип. 1. – С. 38 – 44.
62. Горбач О. Українська народна релігійно-християнська термінологія й лексика (1988) // Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен, 1991. – С. 99 – 146.
63. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма: Автореф. дис. ... доктора филол. наук / Московський гос. ун-т. – М., 1975. – 22 с.
64. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. – М., 1969 – 564 с.
65. Григорьева О.Н. Стилистика русского языка: Учеб. пособие для иностранцев. – НВМ – ТЕЗАУРУС, 2000. – 164 с.
66. Грищенко П.Ю. Діалектизм // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 135 – 136.
67. Даниленко Л. І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 104 – 112.
68. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. – М.: Рус. яз., 1980. – 253 с.

69. Денисов П.Н. О понятии синхронного среза и синхронного состояния языка в лексике и лексикографии // *Вопр. языкознания.* – 1986. – №3. – С.89 – 95.
70. Дзюбишина-Мельник Н. Конфесійний стиль // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich.* Українська мова. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – С. 184 – 200.
71. Добрыднева Е.А. Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии. – Волгоград: Перемена, 2000. – 224 с.
72. Долинин К.А. Стилистика французского языка. – М.: Просвещение, 1987. – 303с.
73. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография.- Vien: Charkow, 1998. – 154 с.
74. Дудик М. П. Про активацію, деактивацію і реактивацію у мовленнєвій семантиці // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Знання, 2002. – С. 181 – 186.
75. Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1983. – 156 с.
76. Дячук Т.М. Лексико-семантична деривація соціально-економічних термінів // *Наука і сучасність: Зб. наук. пр. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* – Том 53. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – С. 172 – 179.
77. Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике // *Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995) / Отв. ред. Е. А. Земская.* – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 32 – 46.
78. Ермакова О.П. Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов // *Русский язык.* – Opole, 1997. – С. 121–165.
79. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1969. – 262 с.
80. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – 431с.

81. Єрмоленко С.Я. Експресивність // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 156.
82. Єрмоленко С.Я. Стилїстика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилїстик // Мовознавство.– 1998. – № 2 – 3. – С. 25 – 36.
83. Єрмоленко С.Я. Книжна лексика // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 238.
84. Єрмоленко С.Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуал. пробл. укр. лінгвістики: теорія і практика. – Вип. 4. – К.: ВЦ „Київ. ун-т”, 2001. – С. 3 – 12.
85. Єрмоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови // *Języki slowianskie wobec wspolczesnych przemian w krajach Europy srodkowej s wschodniej*: Mat. Konf. z 23–25. IX. 1992 r. – Opole, 1993. – S. 199 – 204.
86. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – №6. – С. 32 – 46.
87. Жайворонок В.В. Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення // Історія, стан і перспективи розбудови української термінології: Термінолог. зб-к науков. праць. – К.: НМКВО, 1992. – С. 29 – 36.
88. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М: Наука, 1982. – 328с.
89. Заботкина В.И. Образование новых предикативных лексико-семантических вариантов существительных в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Минск. гос. пед. ун-т иностр. яз. – Минск, 1979. – 24 с.

90. Захарова Л.М. Національно-культурні коннотації іменувань найвищих державних правителів (на матеріалі творів О.С.Пушкіна): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – Сімферополь, 2000. – 16 с.
91. Звегинцев В. А. Семасиология. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1957. – 322 с.
92. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973. – 248 с.
93. Звегинцев В.А. Теоритическая и прикладная лингвистика. – М.: Просвещение, 1968. – 338 с.
94. Земская Е.А. Русская разговорная речь: фонетика, морфология, лексика, жест.- М.: Наука, 1983. – 238 с.
95. Їжакевич Г.П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу . – К.: Наук. думка, 1969. – 304 с.
96. Какорина Е.В. Трансформация лексической семантики и сочетаемость (на материале газеты) // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 67 – 90.
97. Калинин А.В. Лексика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
98. Капанадзе Л.А. Современное городское просторечие и литературный язык // Городское просторечие: Проблемы изучения. – М., 1984. – С. 5 – 12.
99. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной (на материале современного русского языка): Автореф. дис.... канд. филол. наук / Ин-т языкознания АН СССР. – М., 1966. – 25 с.
100. Капуш А.В. Еволюційні процеси в німецькій лексиці суспільно-політичного змісту (на матеріалі періодичних видань кінця 80-х – 90-х років): Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04. / Київ. держ. лінгвіст. ун-т – К., 2000. – 194 с.
101. Караулов Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка. – М.: Наука, 1980. – 207 с.

102. Кириченко І.М. Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках // Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – Т. II – III. – С. 30 – 46.
103. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978. – 160 с.
104. Китайгородская М.В. Современная экономическая терминология// Русский язык конца XX столетия (1985-1995). М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 162 – 237.
105. Коваленко Б.О. Стилiстично знижена лексика в мовi сучасної української публіцистики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 19 с.
106. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – 3-є вид. – К.: Вид-во при Київському державному університеті видавничого об'єднання „Вища школа”, 1987. – 352 с.
107. Кожин А.М. Функциональные типы русской речи: Учебное пособие для филолог. спец. у-тов. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.
108. Кожина М.Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов н /Д: Изд-во Рос. ун-та, 1987. – С. 8 – 17.
109. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Высшая школа, 1993 – 224 с.
110. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 232 с.
111. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: МГУ, 1969. – 192 с.
112. Коробчинська Л.А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Випуск IX. – С. 41 – 54.
113. Костомаров В. Г. Слова-сигналы // Русская речь. – 1967. – № 3. – С. 56 – 60.

114. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи.- СПб: Златоуст, 1999. – 318 с.
115. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании). – Л., 1975. – 164 с.
116. Коць Т.А. Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.) // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 88 – 95.
117. Коць Т. А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ століття): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1997.– 16 с.
118. Кочерган М.П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. – 1996. – № 2 – 3. – С. 3 – 12.
119. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Видавничий центр „Академія”, 1999. – 288 с.
120. Кочерган М. П. Дифузність значення // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 133 – 134.
121. Кочерган М. П. Лексико-семантична система // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 282 – 284.
122. Кочерган М.П. Лексико-семантичні процеси в українській мові на сучасному етапі // *Ukrajnistika na prahu noveho století a tisíciletí: Problemy jazyka, literatury a kultury / Hlavní red. J.Anders.* – Olomouc, 2001. – S. 19–23.
123. Крысин Л.П. Этапы освоения иноязычного слова // Русский язык в школе. – 1991. – №2. – С. 74 – 78.
124. Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц // Вопр. языкознания. – 2000. – №4. – С. 26 – 42.

125. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи// Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 384 – 408.
126. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
127. Кудрявцева Л.О. Парадигматично і синтагматично мотивовані зміни значення слова (типологія семантичних новацій російської мови) // Мовознавство. – 1987. – №4. – С. 37– 42.
128. Кузнец М.Д., Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. – Ленинград, 1960. – 173 с.
129. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике. – М.: Наука, 1980. – 158 с.
130. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1989. – 216 с.
131. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд.-во иностр. лит.-ры, 1962. – 456 с.
132. Лебедев М.В. Стабильность языкового значения. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 168 с.
133. Левицкий В.В. Изучение коннотативного значения слова в межнациональном аспекте // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики: Сб. науч. трудов. – Калинин: Калининский гос. ун-т, 1983. – С. 73 – 81.
134. Левченко С.П. Ще раз про ремарку „просторічне” // Лексикологія та лексикографія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 159 – 164.
135. Ленець К.В. Суржик // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 616.
136. Ленець К.В. Деякі явища в лексичному складі мови преси // Укр. мова: з минулого в майбутнє: Мат. наук. конф. – К., 1998. – С. 146 – 148.

137. Ленець К.В. Лексико-семантичні процеси в мові засобів масової інформації // Укр. мова / Red. nauk. S.Jermolenko. – Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – S. 67 – 87.
138. Ленець К.В., Ставицька Л.О. Активні лексико-семантичні процеси в україномовній пресі 1987–1992 рр. // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Materiały konferencji z 23 – 25.*
139. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова. Психолінгвістическіе ісследованія. – М.: Наука, 1971. – С. 7–19.
140. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1977. – 114 с.
141. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1997. – 131 с.
142. Лисиченко Л.А., Загребельна Л.С. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий наук. збірник. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання „Вища школа”, 1985. – Вип. 13. – С. 25 – 32.
143. Литературная норма и просторечие. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
144. Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. I Семантика // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1979. – Вып. 8. – С. 12 – 46.
145. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Сборник научных трудов Новосибирского ун-та. – Новосибирск, 1976. Вып. 5. – С. 3 – 21.
146. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск, 1986. – 230 с.

147. Мазурик Д. Зміни в лексиці сучасної української літературної мови // Укр. мова: з минулого в майбутнє: Мат. наук. конф. – К., 1998. – С. 152 – 154.
148. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.): Автореф дис ...канд філол наук: 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2002. – 19 с.
149. Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.): Дис ...канд філол наук: 10.02.01. – Львів., 2002. – 212 с.
150. Мазурик Д. Сучасні тенденції в оновленні лексики української літературної мови // Вісник Львів. ун-ту: Серія філологічна. – 2000. – Вип. 29. – С. 177 – 182.
151. Манакін В.М. Фактори семантичних перетворень слів у мовленні // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С.11-18.
152. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977.– С. 49 – 78.
153. Мацько Л. Мовна політика України і зміни в українській мові // Вісник Львів. ун-ту: Серія філологічна. – Вип. 28. – Львів, 2000. – С. 4 – 8.
154. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15 – 20.
155. Мацько Л.І, Сидоренко Л.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
156. Микитюк О. Зміна семантичного обсягу слова в процесі термінотворення (на матеріалі абстрактних іменників // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – 2000. – Вип. 29. – С. 224 – 229.

157. Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. – 301 с.
158. Муромцев І.В. Канцеляризм // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 228.
159. Муромцева О. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х – 90-і рр.) // Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. – К.: Пульсари, 2002. – С. 22 – 25.
160. Муромцева О. Про деякі активні процеси в словниковому складі української літературної мови кінця 80 – 90-х років ХХ ст. // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К.: Ін-т української мови, 1998. – С. 115 – 116.
161. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків: Вид-во при Харків. держ. ун-ті видавничого об'єднання „Вища школа”, 1985. – 152 с.
162. Найда Е.А. Анализ значения и составления словарей // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – Вып. 2. – С. 45 – 71.
163. Непийвода Н.Ф. Детерминологизация как результат взаимодействия общелитературной и терминологической лексики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / АН УССР Ін-т язикознавства ім. А.А.Потебни. – К., 1983. – 22 с.
164. Німчук В.В. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 11–34.
165. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М.: Высш. школа, 1982. – 272 с.
166. Ощипко І.Й. Синхронічне і діахронічне вивчення семантики слова // Методологічні питання мовознавства. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 81 – 93.

167. Паламарчук Л.С. Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство. – 1992. – №4. – С. 3 – 7.
168. Панасюк А.Т. К вопросу об экспрессии как лингвистической категории // Вестник МГУ. – 1973. - № 6. – С. 29 – 38.
169. Панфилов В.З. О некоторых социальных аспектах природы языка // Вопр. языкознания. – 1982. – №6. – С. 28 – 44.
170. Панько Т.І., Кочан М.І., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
171. Пауль Г. Принципы истории языка // Звегинцев В.А. История языкознания в очерках и извлечениях. – Ч.1. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 165 – 182.
172. Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М.: Наука, 1984. – 222 с.
173. Пиотровский Р.Г. О некоторых стилистических категориях // Вопросы языкознания. – М., 1954. - № 1. – С. 55 – 68.
174. Полюга Л.М. Взаємозумовленість лексико-семантичних явищ // Укр. іст. та діалект. лексика: Зб. наук. пр. / НАН України Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. – К.: Наук. думка, 1995. – Вип. 2. – С. 104 – 110.
175. Полюга Л. Деякі питання богословської термінографії // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II-ої Всеукр. конф. – К., 1997. – С. 183 – 185.
176. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
177. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 148 с.
178. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1 / 2. – 462 с.

179. Пуряєва Н. Особливості формування й розвитку української церковно-обрядової термінології // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 249 – 255.
180. Пуряєва Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2001. – 227 с.
181. Розен Е.В. На пороге XXI века. Новые слова и словосочетания в немецком языке. – М.: Менеджер, 2000. – 192 с.
182. Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.
183. Русанівський В., Цілуйко К. Типи мовних контактів і методи їх вивчення. Методичні питання мовознавства. – К., 1969. – 134 с.
184. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики // Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 660 – 715.
185. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
186. Русанівський В.М. Закономірності розвитку значення слова // Мовознавство. – 1981. – №4. – С. 27 – 36.
187. Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995) / Отв. ред. Е.А. Земская. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 480 с.
188. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90 років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1999. – 16 с.
189. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90 років ХХ ст.): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 165 с.

190. Самойлова І. А. Про деякі екстралінгвістичні фактори мовних змін у лексико-семантичній системі української мови // Мова і культура. – К., 2000. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 182 – 187.
191. Самойлова І. Спеціальна лексика у неспеціальному мовному оточенні // Укр. термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: Collegium, 1998. – Т. 1. – С. 104 – 108.
192. Сапожникова О.С. Коннотативные значения французских лексических единиц // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 6. – С. 14-18.
193. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Вид 2-ге, преробл. і доп. – К.: АТ „ОКО”, 1996. – 416 с.
194. Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001. – 204 с.
195. Сербенська О. Інновації у мові сучасних українських мас-медіа // 125 років Наук. т-ва ім. Шевченка: Зб. наук. пр. і матеріалів, присвяч. ювілею т-ва. – Львів, 2001. – С. 158 – 177.
196. Сергеева Л.А. Коннотативное значение как объект лингвистического анализа // Исследование по семантике: Межвуз. сб. – Уфа: Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1983. – С. 114 – 119.
197. Сердобинцев Н.Я. Семантическая структура слова и его коннотации // Теория слова и функционирования словарных единиц: Межвуз. сб. науч. трудов. – Саратов, 1981. – С. 4 – 25.
198. Силка А.А. Про деякі зміни у лексико-семантичній системі української мови на сучасному етапі // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 503 – 505.
199. Симоненко Л.О. Термін // Українська мова. Енцикл. / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 629 – 630.
200. Сімович В. На теми мови. – Прага – Берлін: Вид-во „Нова Україна”, 1924. – 45 с.

201. Сімонок В.П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній мовній картині світу. – Харків: Основа, 2000. – 331 с.
202. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во л-ры на ин. яз., 1956. – 260 с.
203. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
204. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике. – К.: Вища школа, 1979. – 189 с.
205. Соколовская Ж.П. „Картина мира” в значениях слов или катехизис семантики. – Симферополь: Таврия, 1993. – 260 с.
206. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка (30–90 годы XIX века). – М.– Л, 1965. – 565 с.
207. Сорокин Ю.Д. „Просторечие” как термин стилистики. – Докл. и сообщ. филолог. ин-та. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. – Вып. 1. – С. 124 – 137.
208. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціяція укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
209. Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: Соціолінгвіст. аспект // Укр. мова. – 2001. – №1. – С. 55 – 68.
210. Ставицкая Л. Украинская жаргонология: итоги, проблемы, перспективы // Российско-украинский бюллетень.– М.; К. – 2000. – № 6 – 7. – С. 164 –169.
211. Степаненко М. Рідне слово. – Полтава: АСМІ, 2005. – 392 с.
212. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж, 1979. – 156 с.
213. Стернин И.А. Лексическое значение слова. – Воронеж: Изд.-во Воронеж. ун-та, 1985. – 171 с.
214. Стернин И.А. Русский язык конца XX века: Изменения в лексико-фразеологической системе // Филологические записки. – Воронеж, 1997. – Вып. 9. – С. 149 – 174.

215. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та словотворенні української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): Дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01/ Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. – К, 2003. – 597 с.
216. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
217. Стишов О.А. Динамічні процеси в суспільно-політичній лексиці й термінології сучасних мас-медіа // Пробл. семантики слова, речення та тексту. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 3. – С. 341 – 347.
218. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 7 – 21.
219. Стишов О.А. Пасивізація окремих груп лексики на сучасному етапі // Система і структура східнослов'янських мов: До 200-річчя з дня народження В. І. Даля: Зб. наук. пр. – К.: Т-во „Знання” України, 2001. – С. 197 – 203.
220. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
221. Струганець Л. Динамічні процеси у лексико-семантичній системі української літературної мови кінця ХХ століття // Філол. студії: Наук. часопис. – Луцьк, 2001. – №4. – С. 100 – 107.
222. Струганець Л.В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця ХХ століття // Слово. Стиль. Норма. – К., 2002. – С. 53 – 57.
223. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття.: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К.: 2002. – 427 с.
224. Струганець Л.В. Взаємодія літературної мови й діалектів на лексико-семантичному рівні // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. – К.: Знання, 2002. – С. 231 – 238.

225. Струганець Л.В. Зміни соціальних конотацій лексичних одиниць української літературної мови у контексті суспільно-політичних трансформацій лінгвосоціуму // Мова і культура нації: Наук. зб. – Тернопіль, 2001. – С. 160 – 168.
226. Струганець Л. В. Процес переорієнтації номінацій в сучасній українській літературній мові // Вісник Луганського держпедуніверситету імені Тараса Шеченка: Філологічні науки. – Луганськ, 2001. – № 4 (36). – С. 168 – 176.
227. Сучасна українська літературна мова: Підручник / за ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
228. Сучасна українська мова: Підручник / за ред. М.Я.Плющ.– 4-те вид., стереотип. – К.: Вища шк., 2003. – 430 с.
229. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
230. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
231. Сучасна українська богословська термінологія від історичних традицій до нових концепцій: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – 351 с.
232. Тараненко О. О. Неологізм // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 377.
233. Тараненко О.О. Застарілі слова // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С.180 – 181.
234. Тараненко О.О. Омоніми // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 401 – 403.
235. Тараненко О.О. Зміни значення // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 190 – 191.

236. Тараненко О.О. Переносне значення // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 432 – 433.
237. Тараненко О.О. Конотація // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 248.
238. Тараненко О.О. Просторіччя // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 498 – 499.
239. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
240. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
241. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – №4. – С. 3 –19.
242. Телия В.М. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
243. Телия В.Н. Метафоризация как основной прием создания лексических и фразеологических средств языковой картины мира // Роль человеческ. фактора в языке. – М., 1987. – С. 20 – 40.
244. Телия В.М. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991. – 214 с.
245. Терехова В.С. Специальная лексика в языке газеты: Учебн. пособ. – Л.: Изд.-во ЛГУ, 1982. – 136 с.
246. Тищенко Л. Лексико-семантичні аспекти офіційно-ділових текстів початку ХХ століття // Семантика мови і тексту: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 187 – 189.

247. Ткаченко О.Б. Арго // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 31.
248. Товстенко В.Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище: Автореф. дис. канд. філог. наук. – 10. 02.01. – К., 2000. – 22с.
249. Тодор О. Конфесійна лексика у мові періодики // Культура слова. – К.: Наук. думка, 2001. – Вип. 59. – С. 77 – 78.
250. Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 250 – 299.
251. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
252. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: АН СССР, 1962. – 287 с.
253. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 205 с.
254. Уфимцева А.А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 3 – 81.
255. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Семиологический анализ. – М.: 1986. – 240 с.
256. Ухмылина Е.В. Лексика современного русского языка в стилистическом отношении: Конспект лекций. – Горький, 1956. – 32 с.
257. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – 300 с.
258. Федченко Е. Д. Фонетико-графические и семантические особенности англицизмов в современном французском языке: Автореф. дис ... канд. филол. наук : 10.02.05 / КГУ им. Т. Шевченко. – К., 1990. – 23 с.
259. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994. – 238 с.
260. Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка // Вопросы языкознания – 1973. - №2. – С. 3 – 12.

261. Филин Ф.П. О просторечном и разговорном языке // Филологические науки, 1979. – № 2. – С. 20 – 25.
262. Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. – 2-изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 335 с.
263. Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова // Русский язык в школе. – 1976. – № 3. – С. 66 – 71.
264. Харченко В.К. Взаимодействие коннотативных признаков, созначений в семантике слова // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 47 – 52.
265. Хруцька Н. В. Динаміка стилістичної маркованості лексики російської мови (на матеріалі російської лексикографії 50-х – 80-х років ХХ сторіччя): Автореф. дис... канд. філол. наук / Нац. педаг. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 20 с.
266. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вищ. шк., 1984. – 167 с.
267. Чабаненко В.А. Речевая экспрессия и актуальные вопросы украинской лингвостилистики: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения АН УССР. – К., 1984. – 41 с.
268. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1993. – Ч.1. – 216 с.
269. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 2002. – 351 с.
270. Шаховський В.И. Лексикография и коннотативная семантика // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 27 – 34.
271. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітацій // Київ. – 1991. – №12. – С. 72 – 76.
272. Шевченко Л.Л. Семантична трансформація слів у текстах Нового Заповіту // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 70 – 75.

273. Шерех Юрій. Так нас навчали правильних проізношень // Шерех Юрій. Поза книжками і з книжок / Ред. рада: В. О. Шевчук та ін.; Упор. Р. Корогодський. – К.: Час, 1998. – С. 236 – 280.
274. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
275. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – 280 с.
276. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
277. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях (к постановке проблемы). – М.: Наука, 1977. – 168 с.
278. Шмелева И.Н. Стилистическое расслоение и классификация словарного состава современного русского литературного языка // Совр. русская лексикография: Сб. статей. – Л.: Наука, 1975. – с. 104 – 117.
279. Шовгун Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 17 с.
280. Buzaššyová R. Semantická struktura slovenských deverbativ. – Bratislava, 1974. – 237 s.
281. Cruis D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 320 p.
282. Erdmann K.O. Die Bedeutung des Wortes. – Leipzig: H. Heensselverlag, 1922.– 223 s.
283. Fleischer W. Konnotation und ideologiegebundenheit im lexikalischen Bereich // Linguistische Studien. Reihe A. – Berlin, 1979. – S. 32-37.
284. Fleischer W., Michel G., Starke G. Stilistik der deutschen Gegenwartssprache. – Aufl. 2. – Frankfurt/ M.: Peter Lang, 1996. – 341 s.
285. Innowacje w językach wschodniosłowiańskich. – Zielona Góra, 1997. – 160 s.

286. Klaus G. Sprache der Politik. – Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1971. – 294 s.
287. Nova slova v cestine. Slovník neologizmu / Kolektiv autoru pod vedením O. Martinkove. – Praha: Academia, 1998. – 356 s.
288. Post-Soviet Schizophrenia // The Economist. – 1995. – 4 February. – P. 27.
289. Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 306 s.
290. Stepanowa M.D., Černyševa I.I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – M.: Vysšaja Škola, 1986. – 248 s.
291. Ullmann S. The Principles of Semantics. – Glasgow, 1957. – 293 p.
292. Ullmann S. Semantics: an introduction to the science of meaning. – Oxford, Blackwell, 1962. – 278

СПИСОК ДОВІДНИКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

293. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 607 с.
294. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.
295. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
296. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
297. Ганич Д.І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
298. Елистратов В.С. Словарь московского аргю. – М., 1994 – 536 с.
299. Новые слова и словари новых слов : [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Отв. ред. Н. З. Котелова. — Л. : Наука, 1978. – 184 с.
300. Новые слова и словари новых слов : [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Отв. ред. Н. З. Котелова. – Л.: Наука, 1983. – 223 с.

301. Російсько-український словник. – Т. 1 – 3. – К., 1924 – 1933.
302. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
303. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1 – 4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.
304. Словник іншомовних слів / За ред. І. В. Льохіна і Ф. М. Петрова. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. – 754 с.
305. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
306. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
307. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
308. Словник синонімів української мови: Т. 1 – 2. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.
309. Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1 – 11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
310. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3 200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
311. Ставицька Леся. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
312. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Г. Н. Складеревской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с.
313. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
314. Українсько-російський словник / Гол. ред. І. М. Кириченко. – Т. 1 – 6. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953 – 1963.

